

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ІМЕНАХ

ДОВІДНИК

для студентів усіх спеціальностей

За редакцією проф. О. О. Петутіної

Затверджено

редакційно-видавничою

радою університету,

протокол № 3 від 22.12.16 р.

Харків

НТУ «ХПІ»

2017

УДК 008(477)
ББК 70(4Укр)
У45

Рецензенти:

О. К. Бурова, докт. філос. наук, проф.,
Харківський національний юридичний університет ім. Я. Мудрого,
О. В. Титар, докт. філос. наук, доц.,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Автори

*О. О. Петутіна, Н. В. Вандишева-Ребро, О. В. Голозубов,
С. Л. Євсєєв, М. М. Красіков, В. В. Маліков, М. М. Міщенко,
Н. В. Фрадкіна.*

Українська культура в іменах. Довідник

У45 [для студ. усіх спеціальн.] / О. О. Петутіна, Н. В. Вандишева-Ребро,
О. В. Голозубов [та ін.]; за ред. О. О. Петутіної. – Харків: НТУ «ХП»,
2017. – 303 с.

ISBN

«Українська культура в іменах» – навчальне видання довідкового характеру, що містить упорядкований матеріал про видатних творців вітчизняної культури. Автори розкривають перед студентами 200 творчих біографій митців, культурологів, істориків, філософів, громадських діячів.

Призначено для студентів усіх спеціальностей.

Бібліогр.: 35 назв.

УДК 008(477)
ББК 70(4Укр)
У45

ISBN

© О. О. Петутіна, Н. В. Вандишева-Ребро,
О. В. Голозубов, С. Л. Євсєєв, М. М. Красіков,
В. В. Маліков, М. М. Міщенко, Н. В. Фрадкіна
2017.

ВСТУП

Особа – творець культури, історичне буття якої, як історичний розвиток в цілому, не дано людині як щось зовнішнє, відокремлене від її внутрішнього світу, духовно-емоційного стану. Історія культури здебільшого опосередкована особистістю, бо проходить через її індивідуальний досвід, погляди та оцінки, що змінюються з плином часу. І у цьому розумінні історія української культури, кожної з її епох, – персоніфікована.

Саме з цього виходили автори довідника, визначаючи найвидатніші постаті вітчизняної культури, які впливали на соціокультурний процес і через чий біографії та творчість цей процес відбувався, починаючи від Середньовіччя й до сьогодення. Їхня особиста доля тісно переплетена з долею українського народу, провідниками якого вони виступають.

Тому вивчення діяльності науковців, філософів, релігійних та освітніх діячів, митців, що стоять на часовій відстані один від одного, сприяє висвітленню історичного шляху, пройденого народом, усвідомленню зв'язків безперервного ланцюга явищ і подій історико-культурного процесу. Інакше кажучи, уявлення про характер і діяльність того чи іншого діяча культури тісно пов'язане з розумінням цілісного образу народу і пройденого ним історичного шляху.

Автори довідника «Українська культура в іменах» намагаються саме з цих позицій відтворити історію вітчизняної культури через біографії видатних її діячів, прагнучи при цьому провести головну ідею: пізнання епохи можливе лише через особу, а особи – через епоху, бо історія культури – це передусім творча діяльність людей.

За допомогою довідника студент здобуде основну інформацію про творчість видатних письменників, архітекторів, художників, композиторів, діячів театру і кіно, а також концептуальні основи культурологічної та філософської спадщини знаних науковців, освітян, політиків. При цьому автори довідника не прагнули до найбільшої кількості персоналій, а орієнтувалися на ті постаті

вітчизняної культури, що наведені у текстах навчальних посібників, виданих кафедрою етики, естетики та історії культури НТУ «ХПІ» у 2011–2012 рр., з нормативної дисципліни «Історія української культури». За найповнішою інформацією студент може звернутися до видань, список яких винесений у кінець посібника.

Структура матеріалів довідника відповідає сучасним підходам до типології вітчизняної культури, а також вимогам кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Кожний із 8 розділів містить розташовані за алфавітом пронумеровані статті, які розкривають перед студентом творчі біографії діячів культури України, стислі, упорядковані дані про їхні погляди, концепції, твори.

Популярність викладу, розрахована не тільки на студентів 1–2 курсів, а й на широке коло читачів, поєднується з науковою чіткістю і логікою матеріалів. Разом з тим автори уникали вузькофахових термінів, надмірної кількості фактів, емоційно забарвлених оцінок.

Довідник «Українська культура в іменах» рекомендований для поглибленого вивчення тем дисципліни, підготовки виступів на семінарах, написання рефератів та інших видів самостійної роботи студентів.

Автори-укладачі довідника:

Вступ – канд. філос. наук О. О. Петутіна

Розділ I, ст. 1–17 – канд. істор. наук В. В. Маліков

Розділ II, ст. 18–29 – канд. філос. наук О. О. Петутіна

Розділ III, ст. 30–53 – канд. філос. наук М. М. Міщенко

Розділ IV, ст. 54–70 – канд. філос. наук О. О. Петутіна

Розділ V, ст. 71–101 – канд. філос. наук Н. В. Вандишева-Ребро

Розділ VI, ст. 102, 104, 106–108, 111, 113, 117–119, 122–124, 127–128, 132 – канд. філос. наук Н. В. Фрадкіна. ст. 103, 105, 109–110, 112, 114–116, 120–121, 125–126, 129–131, 133–134 – канд. істор. наук В. В. Маліков

Розділ VII, ст. 135, 140, 142–143, 145, 148, 150–151, 153–155, 158–159, 161–162, 164, 167, 169–170, 175, 177, 179, 180 – докт. філос. наук О. В. Голозубов. ст. 137, 139, 141, 144, 146–147, 152, 156, 163, 165–166, 171–174, 176, 178 – канд. філос. наук С. Л. Євсєєв. ст. 136, 138, 149, 157, 160, 168 – канд. філос. наук М. М. Міщенко

Розділ VIII, ст. 181–200 – канд. філол. наук М. М. Красіков

РОЗДІЛ І ЗНАВЦІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1. АНТОНОВИЧ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ (1877–1945), *вчений, педагог, публіцист*

Д. Антонович – визначний громадський діяч ХХ ст., провідний фахівець з історії української культури та мистецтвознавець. Син і вихованець відомого українського історика, засновника школи істориків-документалістів В. Антоновича, в сім'ї якого панувала любов до української мови та культури. Діставши класичну гуманітарну освіту в гімназії та Київському університеті, Д. Антонович прилучається до сценічної діяльності в аматорських театральних трупах, і водночас розгортає плідну громадську діяльність як організатор українського студентського руху, автор, редактор та видавець численної публіцистичної й агітаційної літератури, один із засновників РУП (Револьюційної української партії). Злет його громадсько-політичної активності припадає на буремні революційні 1917–1920 рр., коли Д. Антонович був членом Центральної Ради, міністром морських справ, а також міністром мистецтва в українських урядах, дипломатом у ряді країн.

Ще з 1906 р. Антонович зосередився на навчанні та наукових дослідженнях з історії європейських культур та мистецтва під час подорожей до Італії, Німеччини, Франції, Австрії (зокрема й Галичини). 1912 р. ознаменований початком його педагогічної діяльності в якості викладача історії мистецтва у Київській мистецькій школі та історії стилів та костюма у Драматичній школі М. Лисенка.

Перебуваючи в еміграції у Празі, Д. Антонович розгорнув плідну наукову й організаційну діяльність. У 1921 р. став одним з творців Українського Вільного Університету, двічі очоливши його у 1928–30 та 1937–38 рр. У 1925 р. заснував та до 1945 р. очолював Українське історико-філологічне товариство та Музей визвольної боротьби України у Празі.

Підсумок науково-дослідної та педагогічної діяльності вченого – упорядкований і значною мірою написаний ним збірник лекцій «Українська культура» (1940). Ця синтетична праця з історії української культури охоплювала всі її найважливіші сторони в їхній взаємопов'язаності та з урахуванням спільних для них чинників та закономірностей. У своїй концепції Д. Антонович переносив на українську культуру принципи систематизації і періодизації культурного розвитку Західної Європи. Відповідно, він виокремлював в українському мистецтві візантійсько-романський, готичний, ренесансний, бароковий, рокайльний, класичний і еклектичний стилі. Його підхід дав можливість упорядкувати весь масив української культури, користуючись власне культурологічними і мистецтвознавчими моделями, показати послідовну лінію розбудови національної культури, по-новому розглянути її періодизацію, пов'язати її нібито локальні процеси з загальноєвропейськими.

Д. Антонович був послідовником культурно-історичної школи, віддаючи данину еволюціонізму, історичному детермінізму та ідеї «зв'язку співіснування» різнорідних культурних явищ, але водночас він залучив ряд інших культурологічних теорій. Зокрема, його концепція культури споріднена з концепцією культурного консерватизму (Т. Карлейль, Дж. Рьоскін, Т. Еліот), в якій культура розуміється як сукупність людської діяльності, що сповнює світ значущості й є основою усвідомлення особистістю її соціальної природи. Крім того, концепція Антоновича підносить цінності національної культури й інтернаціонального характеру європейської культури в цілому. Його погляд на взаємодію культур, процеси міграції та дифузії в культурах складався не тільки під впливом компаративізму, а й теорії «культурних кіл» Ф. Гребнера.

Для Д. Антоновича культура – не результат, а процес, певний щабель розвитку, якому властиві багатогранність і невичерпність широти та глибини в часі та просторі. Чим відкритішою є культура народу, чим більше зв'язків має з іншими, тим вона багатша і життєздатніша. Культур цілком «самобутніх», відокремлених, на його думку, не буває. Здатність сприймати культурні впливи, вбирати в себе, перетворювати та розвивати їх далі – передумова культурного поступу кожного народу.

2. ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (1866–1934), *історик, історіограф, літературознавець, державний діяч*

М. Грушевський народився в м. Холмі (тепер, Польща) у родині українського вчителя. У дитячі роки проживаючи в Ставрополі, на Кавказі, подоро-

жував Україною, глибоко поріднився з українськими традиціями. Під час навчання у Тіфліській гімназії захопився історією України за посередництва творів М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша та по її закінченню вступив на історичний факультет Київського університету, ставши вихованцем наукової школи В. Антоновича. Успішно захистивши магістерську дисертацію, за рекомендацією свого вчителя М. Грушевський очолив кафедру всесвітньої історії Львівського університету, читав упродовж 19 років курс української історії. З 1897 р. очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), став редактором «Літературно-наукового вісника», а потім «Записок» НТШ, одним із організаторів національно-демократичної партії Галичини. Вчений став засновником львівської історичної школи.

Після революції 1905–1907 рр. М. Грушевський отримав можливість побувати в багатьох містах Наддніпрянської, Слобідської і Південної України. Переніс до Києва видавництво «Літературно-наукового вісника» та інших українських журналів.

Вчений-позитивіст зробив внесок і в розвиток вітчизняної соціології, котру розумів як науку про певні загальні й постійні тенденції і форми соціального розвитку. Як громадсько-політичний діяч став ініціатором створення Українського наукового товариства, увійшов до керівництва Товариства українських поступовців – таємної організації українців у Російській імперії. У 1914 р. М. Грушевського звинуватили у шпигунстві, заарештували і заслали, та зусиллями науковців він продовжив свою працю вже у Москві.

З початком Лютневої революції Товариство українських поступовців, координуючи діяльність «Просвіти», скликало з'їзд українських організацій, на якому було створено Центральну Раду. Її очолив М. Грушевський, він же став першим Президентом Української Народної Республіки. Та з 1919 до 1924 р. вчений вимушено перебував на еміграції, проводив дослідження і організовував видання та редагування низки наукових і політичних журналів.

Отримавши дозвіл на повернення до Києва, Грушевський очолив кафедру історії України, комісії і секції ВУАН як її академік. Він продовжував плідно працювати на ниві історії України та історії української літератури, досліджуючи творчість М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича. На початку 1930-х рр. знову почалося його переслідування владою.

Творчий доробок Грушевського нараховує понад 2 тисячі праць. До наукового аналізу він прагнув залучити якомога ширший фактичний матеріал з невідомих до того літературних й історичних джерел та документів для ство-

рення вагомих теоретичних узагальнень. Філософське підґрунтя власної концепції української культури вчений знаходив у працях Г. Гердера, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса й Ф. Енгельса. Рушійними силами суспільного розвитку він визнавав народні маси, дав своє розуміння народності, народної традиції, національності.

Носієм національного елементу поставав народ. М. Грушевський надає перевагу духові народу над силою держави. Спираючись на традиції українського народництва, ідеї кирило-мефодіївців, В. Антоновича та М. Драгоманова, видатний дослідник сформулював концепцію самостійності й безперервності українського історичного процесу та самобутності національної культури українців.

Утверджуючи українців як прямих спадкоємців києво-руської спадщини, науковець високо оцінював роль Галицько-Волинського князівства у формуванні українського народу. Так само як і В. Антонович, у своїх дослідженнях М. Грушевський переконаний у безкласовості українського суспільства, адже на той час представники панівного класу в Україні не були українцями.

Зміст українського національного відродження видатний учений трактував як процес зближення української інтелігенції зі своїм народом, який, почавшись на ґрунті відродження мови і літературної діяльності, поступово вів до розуміння політичних і соціальних умов народного життя. Відносячи Україну до демократичних націй, ідеал майбутнього устрою українців М. Грушевський вбачав у демократичній федерації з широкими правами місцевих громад, виборністю органів управління.

3. ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1883–1973),

філософ, літературознавець, публіцист і громадський діяч

Народився Д. Донцов у Мелітополі в заможній родині, котра походила зі Слобожанщини. У рідному місті він закінчив реальне училище, а продовжив навчання в Царськосельському ліцеї та на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Тоді ж Донцов активно прилучився до громадсько-політичної діяльності, увійшов до таємної Української студентської громади в Петербурзі, а згодом став членом Української соціал-демократичної робітничої партії. За революційну діяльність у 1905 р. Донцова було вперше заарештовано. Через політичні переслідування він 1908 р. еміг-

рував до Австро-Угорщини, де розгорнув широку громадську діяльність. Він продовжив юридичну освіту у Відні, отримавши там ступінь доктора права.

Упродовж життя ідейно-політичні погляди Д. Донцова еволюціонували: спочатку він – прибічник соціал-демократії, під час Першої світової війни – голова «Союзу визволення України», потім – член уряду гетьмана П. Скоропадського.

У пореволюційний час Донцов зосередився на літературно-видавничій і публіцистичній діяльності. Був редактором журналу «Заграва», а у 1922–1932 рр. – «Літературно-наукового вісника» славетного Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Завдяки зусиллям Донцова «Вісник» став одним з осередків тогочасного культурного життя, згуртувавши довкола себе визначних письменників, публіцистів та вчених.

Як автор низки публіцистичних праць Донцов заклав фундамент нової ідеології українського націоналізму. Його теорія «інтегрального націоналізму» перебувала в руслі ідей європейського традиціоналізму і консерватизму. Учений вважав рушійною силою історико-культурного процесу ініціативну меншість – «формотворчу, будівничу, правлячу касту», якій народ повинен підпорядковуватися. Так, за князівської доби і в часи козаччини Донцов шукає ідеал борця-лицаря і володаря-провідника для українського народу. Його ідеологія значною мірою підготувала ґрунт для виникнення і зростання Організації українських націоналістів, хоча сам Донцов не був її учасником.

Але незаперечним є факт, що діяльність Д. Донцова як ідеолога теорії «інтегрального націоналізму» відіграла вирішальну роль у розвитку української духовності та суспільно-політичної думки і посприяла формуванню нового покоління борців за визволення України в 20–30-х рр. ХХ ст. Блискучий есеїст Д. Донцов майстерно викладав свої ідеї, зокрема, у працях «Націоналізм» (1926) та «Дух нашої давнини» (1944).

Естетично-ідеологічна концепція Донцова має неоромантичний характер, апелює до християнського ідеалізму, середньовічної готики й українського бароко.

Як літературознавець Донцов створив справжню галерею яскравих літературних портретів українських письменників ХІХ – пер. пол. ХХ ст.: Л. Українки, Т. Шевченка, О. Пчілки, В. Винниченка, В. Стефаника, М. Хвильового та неокласиків.

Другу світову війну Донцов зустрів у польській в'язниці. Переслідуваний нацистами впродовж війни, він постійно переїжджав з міста до міста. Від

1947 р. і до кінця життя Д. Донцов мешкав у Канаді, викладав українську літературу в Монреальському університеті, продовжував публіцистичну творчість. Його неординарна діяльність – яскравий приклад безкомпромісного служіння національній ідеї.

4. ДОРОШЕНКО ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1882–1951), *історик, педагог, публіцист, громадсько-політичний діяч*

Гідний нащадок славетного козацько-гетьманського роду народився і виховувався у м. Вільно (нині Вільнюс, столиця Литви). Тут же впродовж 1892–1901 рр. він отримав освіту в класичній гімназії. Та зв'язок з Україною Д. Дорошенком підтримувався завжди: на канікулах він жив на родовому хуторі під Новгород-Сіверським, а вступивши до університету в Петербурзі, долучився до українського громадського життя, очолив студентську громаду, організовував збори, вечори й свята, нелегально розповсюджував українську літературу. Та невдовзі перейшов на історико-філологічний факультет Київського університету, який закінчив у 1909 р. Потім Дорошенко почав працювати у Катеринославі вчителем та редактором газети «Дніпрові хвилі», долучився до діяльності місцевої вченої архівної комісії та сприяв створенню і розвитку осередків «Просвіти» по всій губернії, виступав з популярними лекціями.

На межі XIX–XX ст. розпочалася публіцистична й наукова діяльність Д. Дорошенка. Він побував секретарем редакцій «Украинского вестника» та «України», співпрацював у львівському «Літературно-науковому віснику», київській «Новій громаді» та «Раді» та інших провідних українських виданнях. Йому належать сотні українознавчих брошур і статей, оглядів життя і творчості культурних діячів, рецензій і відгуків на події мистецького, наукового і політичного життя, бібліографічні покажчики народної української літератури та джерел з історії України. Дорошенко вважав, що наявне зростання національної самосвідомості українців потребує розвитку й зміцнення української культури та впровадження наукових дисциплін з вивчення минулого й сучасного життя українського народу.

З початком Першої світової війни, опинившись у вирі політичного життя, він проявляє себе повною мірою як активний учасник українського національно-визвольного руху. Після Лютневої революції 1917 р. Дорошенко став крайовим комісаром на теренах Галичини й Буковини, членом Української

Центральної Ради, губернським комісаром Чернігівщини, міністром закордонних справ Української держави (1918).

На еміграції яскраво розкрився науковий, педагогічний й організаторський талант Д. Дорошенка. Він докладав багато зусиль для подання достовірної інформації про Україну, українську культуру та її представників у світі як автор публіцистичних й енциклопедичних статей, популярних брошур, лекцій та наукових праць. Дорошенко сумлінно працював професором Українського Вільного університету, Карлового університету в Празі, Варшавського університету, очолював Український науковий інститут у Берліні, а в 1945 р. став першим президентом Української Вільної академії наук.

З іменем Д. Дорошенка та його однодумців В. Липинського, С. Томашівського, С. Рудницького пов'язане становлення державницького напрямку вітчизняної історіографії, що розглядав минуле крізь призму не лише народознавства, а й процесу розвитку української державності, історичного обґрунтування права українського народу на розбудову власної держави. Ґрунтовною та узагальнюючою є його «Огляд української історіографії», яку Дорошенко осмислив як прояв української національно-історичної думки і національного самопізнання.

Відомому досліднику вітчизняної історії, культури, літератури і церкви належить понад тисяча наукових публікацій, серед них: двотомні праці «Нарис історії України» та «Історія України: 1917–1923», тритомник «Слов'янський світ в його минулому і сучасному», в якому автор подав узагальнений образ етносів, що контактували, жили й розвивалися в одних умовах з українцями, а також незавершене велике дослідження про гетьмана Петра Дорошенка. У роботі «З історії української політичної думки за часів світової війни» та п'ятитомнику споминів Д. Дорошенко відтворив широку панораму подій суспільно-політичного й культурного життя України впродовж двох перших десятиліть ХХ ст., свідком і активним учасником яких йому довелося бути.

5. ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1841–1895),

вчений, політичний мислитель, літературний критик

М. Драгоманов – один з найяскравіших українських інтелектуалів та громадських діячів ХІХ ст. Народившись у дворянській сім'ї козацького походження, він отримав класичну освіту, навчаючись у Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії, а згодом на історико-філологічному факультеті

теті Київського університету. Після навчання Драгоманов більше десяти років викладав античну історію в цьому університеті, отримавши звання доцента 1873 р. Окрім успішної академічної кар'єри, він став визнаним публіцистом, автором статей щодо тогочасної політики, розвитку шкільництва в Україні. Видатний педагог обґрунтував ідеї родинного виховання, пріоритету української мови у навчанні та відродження національної школи на засадах народної педагогіки.

Уся громадська діяльність Драгоманова була спрямована передусім на піднесення українського національного руху. Будучи одним з визнаних лідерів українського таємного товариства «Київська громада», він докладав зусиль для перетворення Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства на центр українознавчих досліджень. Драгоманов редагував щоденну газету «Київський телеграф» в інтересах Громади. У його концепції преса є чинником інтеграції українців, засобом культурного відродження, освіти й організації громадськості. Тож і в еміграції (з 1876) його діяльність охоплювала редагування газет, журналів, збірок («Друг», «Громада») і публікації, присвячені, зокрема, українській культурі, у провідних західноєвропейських виданнях.

Викликане романтизмом прагнення досягнути сутність українського народу та його культури привело Драгоманова до досліджень у галузі фольклору та етнографії. Вчений збирав, вивчав, готував до видання українську народну прозу і поезію. Психологічний аналіз народної творчості та етнохарактерів у контексті історичних реалій зумовив наукове відкриття М. Драгомановим самотності українського історичного епосу, еволюційних процесів національної свідомості.

У подальшій науковій і громадській діяльності Драгоманов керувався принципами позитивізму, еволюціонізму та критичного раціоналізму та ідеями Сен-Сімона, Конта, Прудона і Фейєрбаха. Поєднавши науку і просвіту з боротьбою за національні, економічні, політичні й соціальні права, він повертав українську культуру на європейський шлях, водночас спираючись на історичні корені, традиції та ментальність українців. Драгоманов переконаний, що варто сприяти не тільки збереженню і відродженню українського народу, а і його розвитку, підвищувати рівень загальної культури та оволодіння гуманістичними знаннями, без чого неможливий суспільний прогрес. Тож пріоритетним завданням для недержавної «плебейської» нації, на його думку, було здобуття самостійної української культури та виховання національної еліти,

української інтелігенції. Розвиток самостійної культури разом із західноєвропейською та слов'янськими культурами долучить Україну до родини цивілізованих народів.

Учений визнає українську націю як доконаний факт. Нація для нього є різновидом асоціації, що об'єднує індивідів за сукупністю певних ознак. «Національне» Драгоманов розглядав як результат певних природних та історичних обставин життя народу. Національне живе в людині, тому нехтування чи руйнування національної спільноти означає ослаблення окремої людини й спільноти, оскільки людство є лише сукупністю націй. Найважливішою з національних ознак науковець вважав мову, яку розумів як спосіб морального зв'язку між людьми та дієвий засіб інтегрування українців. Крім мови, до ознак нації він відносив також звичаї, одяг, знаряддя праці тощо. Народну словесність Драгоманов називав «найвиразнішим дзеркалом народної душі».

М. Драгоманов став учителем та провідником для цілої плеяди українських діячів, серед яких Л. Українка та І. Франко, а його наукові надбання та ідеї щодо сутності і перспектив української культури визнаються науковцями та громадськими діячами актуальними й понині.

6. ЄФИМЕНКО ОЛЕКСАНДРА ЯКІВНА (1848–1918), *історик, етнограф, педагог*

Уславлена діячка української культури народилася у с. Варзуга (нині Мурманської обл.) у сім'ї службовця Я. Ставровського. Бідність родини змалку призвичаїла її до наполегливої фізичної та розумової праці. Упродовж 1857–63 рр. вона успішно навчалася в Архангельській жіночій гімназії, по завершенні якої почала власне вчителювання і наукові дослідження. Талановита жінка зосереджується на ретельному вивченні архівних джерел та на етнографічних спостереженнях щодо місцевих говірок, звичаїв й економічного побуту російських селян та народів Півночі та публікує результати своїх досліджень.

1870 р. вона вийшла заміж за відомого українського етнографа, фольклориста і громадського діяча П. Єфименка, коли той перебував на засланні в Архангельській губернії. Знадобилося декілька років і чимало зусиль для того, щоб він зміг повернутися на батьківщину, яка стала рідною і для його дружини. З 1874 р. вони оселилися в Чернігові, а в 1879 р. переїхали до Харкова, де знайшли порозуміння, особисту і наукову підтримку в місцевої інтелігенції.

О. Єфименко брала активну участь у створенні краєзнавчого гуртка, в діяльності Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, а будинок Єфименків став місцем громадських і наукових зібрань харківської інтелігенції.

Постійно розширювався тематичний діапазон її наукових досліджень з української історії та звичаєвого права. Своєю наполегливою працею вона прокладала шлях до власного визнання як ученої, а також з метою підтримки права жінок на участь у чоловічому на той час науковому світі. У Харкові вона читала публічні лекції про життя і творчість Г. Сковороди, І. Котляревського і Т. Шевченка, активно підтримувала культурницьку діяльність тогочасної української інтелігенції. Її роботи «Історія українського народу» та «Південна Русь. Нариси, дослідження, дописи» були гідно оцінені як корисні праці для наукових і просвітницьких цілей. Вона є видатною представницею народницького напрямку в українській історичній науці того часу.

О. Єфименко звертається до висвітлення історії української культури крізь призму життя, діяльності, поглядів та ідей видатних її представників, учених та митців. При цьому їхню творчість вона розглядає у контексті історичних умов та розкриває характерні риси культурного поступу України.

Як громадська діячка і талановитий педагог, О. Єфименко проявила себе на Бестужевських вищих жіночих курсах у Петербурзі, куди переїхала 1907 р. Тут вона очолила кафедру російської історії та викладала історію України. Та саме в Харкові в 1910 р. їй першій серед жінок у Російській імперії було присвоєно звання доктора історії, що стало визнанням її плідної багатолітньої наукової праці.

О. Єфименко мала і певний літературний доробок. Вона популяризувала українську історію та культуру як автор циклу нарисів і оповідань «На Україні» (1901).

У бурхливі революційні роки вчена переселилася на Харківщину, де продовжувала працювати над популяризацією історії українського народу, зокрема, писала шкільний підручник. Саме тут 1918 р. трагічно обірвалося її життя внаслідок нападу бандитів.

7. КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1817–1885),

історик, етнолог, фольклорист, літературознавець, письменник

Видатний діяч українського національно-визвольного руху М. Костомаров засвоїв вільнодумні ідеї французьких просвітників, пошану до

народної культури за сприяння своїх батьків. Навчаючись у Московському пансіоні та Воронежській гімназії, а згодом на історико-філологічному факультеті Харківського університету, він проявив значні здібності в науках, особливо історії та народознавстві.

У величезному науковому доробку Костомаров демонструє різнобічність підходів до вивчення української культури. Гідний послідовник Й.-Г. Гердера, він осмислює культуру як розвиток і вираження народного духу у просторі й часі. Гуманістична спрямованість ученого виявляється в його ідеях про переважання духовного над матеріальним за націленості цих складових на людину та її вільний розвиток. Відповідно до цього, витворюється розуміння культури як ціннісно-нормативного регулятора життєдіяльності.

У бутті українців і східних слов'ян М. Костомаров відзначає пріоритетну роль традиції, яка постає формою збереження й передачі культурного спадку, а саме усталених звичаїв, уявлень, поглядів, ідей, знань, смаків. Він досліджує етнопсихологічні відмінності українців та виокремлює їх соціально-психологічні типи. Костомаров ідеалізує національний спосіб життя та характер українців, визначальними рисами яких називає індивідуалізм, демократизм, неприйняття насильства і зверхності над собою. Ці риси проявляються як у рівноправних відносинах чоловіків і жінок, так і у ставленні до природи. Гармонія з природою, її поетизація виявляють розвинене в українців чуття прекрасного, любові, поривання до духовного, ідеального.

М. Костомаров вважається засновником вітчизняної народницької історіографії. На його думку, саме усна народна творчість – єдине абсолютно достовірне джерело пізнання народу, його життя, духу доби, народних поглядів і психології. Костомаров послуговується фольклором як в наукових працях, так і в літературній творчості. Велика заслуга вченого у залученні до досліджень української історії та культури найширшого кола архівних джерел, виданих за його редакції у 12-томних «Актах Южной и Западной России».

Вершиною громадської активності Костомарова є заснування й участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Саме йому належать програмні положення цієї таємної організації, викладені у «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та двох відозвах. Після арешту і відбуття покарання як поміркований демократ та українофіл він постійно виступає за розкріпачення селян, підвищення освіченості українців, університетську реформу, просуває ідею федералізму як вільного взаємовигідного об'єднання народів. У 1860-х – 1880-х рр. він прилучається

до створення журналів «Основа», «Киевская старина», «Вестник Европы», порушує у своїх статтях питання вільного національного розвитку українців та рівноправності їхньої мови в усіх сферах життя, особливо в літературі, науці й освіті.

У літературознавчих дослідженнях учений формулює ідейно-естетичні принципи історизму, оригінальності та правдивості відображення народного життя й характеру персонажів. Ці принципи передбачають не тільки відтворення соціально-побутових реалій життя народу, а й осмислення глибин його душі. М. Костомаров долучається до літературного процесу не тільки як перший фаховий критик, а й письменник-романтик, автор творів на історичну тематику (повісті «Чернігівка», «Холуй», трагедії «Переяславська ніч», «Сава Чалий») та мемуарів («Автобіографія»). Віршові збірки («Українські балади», «Вітка»), сповнені народнопісенних мотивів, вийшли з друку 1840 р. під псевдонімом Ієремія Галка. Його переклади західноєвропейських та слов'янських письменників сприяли розвитку власне українського художнього слова, творенню нових засобів образного мислення.

8. КРИМСЬКИЙ СЕРГІЙ БОРИСОВИЧ (1930–2010),

культуролог, філософ, педагог

Видатний учений С. Кримський знаний як представник київської філософської школи, дослідник історії української культури і непересічна інтелектуальна постать гуманістичної спрямованості.

Він народився в м. Артемівську на Донбасі, захоплювався фізикою й астрономією, музикою й літературою, зростав як представник високої гуманітарної культури під впливом батька-інженера і матері-музикантки. Попри те, що на його дитинство та юність припали важкі роки війни й повоєнної відбудови, С. Кримський сформувався як працелюбна, творча, наполеглива людина з невгамовним потягом до знань і спрямованістю у світ науки.

Із середини 1940-х рр. Кримський нерозривно пов'язує свою долю з Києвом, в якому отримує середню освіту та вступає на філософський факультет університету. Після того, як у 1953 р. він закінчив навчання, С. Кримський викладає логіку, психологію, астрономію в одній з середніх шкіл, працює сценаристом на київській телестудії.

З 1957 р. почав кар'єру вченого в Інституті філософії Академії наук України, де працював до кінця свого життя, пройшовши шлях від лаборанта до головного наукового співробітника. Саме в стінах цього наукового закладу

він досліджував історію української суспільно-політичної та філософської думки. А свою першу книгу і дисертацію «Генезис форм і законів мислення» (1962) Кримський присвятив актуальній філософській проблемі становлення і розвитку логічного мислення, його ролі в теоретичному знанні. Філософські ідеї С. Кримського розповсюджувалися завдяки чисельним відкритим лекціям і публікаціям. Цінність його досліджень полягає в оригінальності авторських підходів до проблем гуманітарного розвитку і науково-технічного прогресу людства та здатності досягнути філософські глибини. В його працях сформована цілісна концепція культури взагалі й української культури зокрема, носієм, творцем, критерієм і нормою якої є людина.

Для С. Кримського розвиток людства є насамперед розвитком культури. Основну увагу у своїх наукових пошуках він приділив розв'язанню дилеми «стадіальний розвиток – різноманітність цивілізаційних форм» у теорії культури і визначенню цивілізаційних особливостей України. Адже вирішення цих завдань є нагальною потребою в умовах глобалізації і осмислення місця української культури у світовому історичному процесі. З такими науковими намірами філософ звертається до характеристики взаємодії культури і політики, міжкультурної комунікації та універсалій української національної культури, особливо її базових архетипів. Він досліджує світоглядні і гуманістичні ідеї відомих постатей української культури, зокрема, Г. Сковороди, О. Потебні, М. Гулака, Т. Шевченка, П. Могили, Д. Чижевського. Значну увагу приділяв знаковим явищам в українській культурній історії, таким як: Просвітництво, бароко, феномен Києва, Софії Київської та Києво-Могилянської академії.

Унікальність української культури, на думку С. Кримського, полягає в її тисячолітній традиції і неперервному розвитку, заглибленості у внутрішній світ людини. Вона постає виразником стрижневих нетлінних етнічних цінностей народу, які постійно відроджуються в нових формах, перетворюючи сучасність.

Такі базові для національної ідентифікації, незмінні структури, які проявляють себе впродовж усієї історії нашого народу, є архетипами, котрі розкривають своєрідність української культури та особливості української ментальності. Сутність морального життя, істинні глибини душі втілюються в архетипі Серця. Цей архетип є ключовим і для дослідження української культури (філософія серця). Для національної ментальності сутнісними також є наступні архетипи: Софії (софійності буття), що визначає сприйняття реальних ре-

чей як знаків Божої премудрості; Слова (міфу), що представляє властиву українській культурі модель світу і водночас позначає як її складову вільну думку та вільну людину, її абсолютну моральну цінність; архетип Поля символізує єдність людини і природи, родинний статус природи. Ці та інші архетипи пронизують усю історію і в своїй сукупності розкривають особливості української ментальності та своєрідність української національної культури.

Заслужений діяч науки і техніки України (з 1996 р.) С. Кримський також став дійсним членом Нью-Йоркської Академії наук, лауреатом Національної премії ім. Т. Шевченка.

9. КРИП'ЯКЕВИЧ ІВАН ПЕТРОВИЧ (1886–1967),

історик, педагог, громадський діяч

Постать видатного вченого І. Крип'якевича займає чільне місце в розвитку джерелознавства та історії українського народу і його культури від Середньовіччя до XX ст. Він відомий як автор фундаментальних досліджень завдяки виваженості і переконливості висновків на основі глибокого аналізу архівних документів та інших джерел. І водночас завдяки доступності викладу і письменницьким здібностям фахівець сприяв популяризації української історії та культури серед дітей і дорослих.

Крип'якевич народився у Львові і виховувався в польськомовній родині греко-католицького священика. Зацікавлення вченого-теолога та письменника П. Франца українознавством і просвітницькою справою передалися й синові. У сімейному колі майбутній учений отримав початкову освіту та виплекав у собі релігійність, порядність, милосердя, терпимість, доброту, чуйність, працездатність, уміння діяти на благо інших. Під час навчання в польській гімназії Крип'якевич захопився історією України. А в 1904–1909 рр., навчаючись на філософському факультеті Львівського університету, долучився до громадсько-політичної й культурно-освітньої активності на хвилі тогочасного національно-культурного піднесення. Ще в юнацькі роки він усвідомив свою мету життя в тому, щоб бути корисним українському народові.

На становлення Крип'якевича як історика мав безпосередній вплив М. Грушевський, одним з найталановитіших учнів якого він став. У студентські роки Крип'якевич написав перші наукові розвідки на основі архівних матеріалів. Він формувався як історик-документаліст та педагог-просвітитель. Одним із напрямів його популяризаторської роботи стало написання підручників з історії різного рівня: для початківців, старшокласників, для самоосві-

ти, оповідань для дітей, а також фундаментальних робіт, серед яких – «Історія української культури».

Самостійні культурологічні дослідження І. Крип'якевича найперше знайшли втілення у статті 1913 р. «Про українську культуру», в якій він зосередився на українській освіті, науці і пресі, висловивши впевненість у тому, що українська культура має майбутнє.

Багато ілюстрована «Історія української культури», редактором і одним зі співавторів якої став науковець, вийшла друком 1937 р. За влучною оцінкою самого І. Крип'якевича, ця книга стала «провідником у пізнанні рідної культури, що теперішній час витримує наступ ворожих сил». У цій праці доступно подаються ґрунтовні відомості про духовну культуру українців (архітектуру, образотворче мистецтво, музику, театр, літературу) від князівської доби до часу її написання. І. Крип'якевичу належить перший розділ «Побут», в якому він характеризує повсякденне життя, освітнє, наукове, соціально-політичне та національно-культурне становлення українців. Отже, автор розумів культуру як спосіб життя народу.

Упродовж життя Крип'якевич проявив себе як активний учасник багатьох наукових інституцій та організатор наукового процесу. Від 1906 р. він пов'язує свою діяльність з Науковим Товариством ім. Т. Шевченка (НТШ), спочатку працюючи у складі Археографічної комісії, а з 1911 р. ставши його членом. У 1924–1937 рр. Крип'якевич був незмінним редактором «Записок НТШ», а впродовж 1934–1939 рр. очолював його історико-філософську секцію.

Попри складність воєнних і повоєнних років, коли видатного вченого звинуватили у буржуазному націоналізмі, переслідували як учня М. Грушевського та примусили переїхати до Києва, І. Крип'якевич продовжував плідну творчу діяльність. Так, він увійшов до складу редколегій провідних періодичних видань з історії, зокрема «Українського історичного журналу» і збірника «Історичні джерела та їх використання». Науковець очолював Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові у 1953–1962 рр., був обраний академіком АН УРСР (1958) та отримав звання Заслуженого діяча науки УРСР (1961).

10. КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1819–1879),

письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач

П. Куліш виріс у збіднілій родині козацької старшини на Чернігівщині. Закінчивши гімназію в Новгород-Сіверську, вступив до Київського університету, навчався на філологічному й юридичному факультетах. Куліш слухав лекції М. Максимовича, за рекомендацією якого 1840 р. став учителем дворянської школи в Луцьку. Повернувшись згодом до Києва, вчителював та вивчав українську історію та етнографію, захопився збиранням фольклору (народними легендами, піснями, переказами). У Києві Куліш затоваришував з Т. Шевченком, М. Костомаровим та В. Білозерським, став співзасновником Кирило-Мефодіївського товариства. 1845 р. на запрошення ректора університету переїздить до Санкт-Петербурга, де й створює свій найголовніший славетний роман «Чорна Рада». Але успішна наукова і викладацька кар'єра була перервана арештом та засланням до Тули. Після заслання повернувся до Петербурга, де розпочав активну літературну і видавничу діяльність. У журналі «Основа» публікував статті, історичні розвідки, поеми, повісті, поезію. У 1868–1871 рр. на еміграції в Галичині Куліш співпрацював з народовцями, підтримував галицький національно-культурний рух. В останні роки життя він продовжував писати історичні праці, перекладав твори європейських письменників (Г. Гейне, Ф. Шиллера, Г. Гете, Дж. Байрона, У. Шекспіра).

Світогляд Куліша формувався під впливом багатьох чинників, серед яких передусім фольклор, українська література та історія. Він був добре обізнаний із вітчизняною та західноєвропейською культурою, соціальними вченнями багатьох філософів. Емоційній, імпульсивній його натурі понад усе імпонувала романтична традиція.

Його погляди були сповнені протиріч. Вони еволюціонували від православ'я до позитивної релігії для всіх людей і народів, від релігійного світогляду до культу миротворчої науки, від романтизму до позитивізму, від козакофілії до козакофобії. Розглядаючи питання про роль народних мас і особи в історії, в одних випадках Куліш вихваляв народ, високо оцінював його боротьбу за визволення, а в інших заявляв, що до кращого життя можуть привести тільки освічені особистості. У своїх історичних працях він висловлював думку, що козацтво є руйнівною силою, яка, не маючи уявлення про державу, нищила здобутки культури. З одного боку, вчений позитивно оцінював діяльність козацької старшини, але з другого – звинувачував її у виступах проти законного уряду.

Романтичне усвідомлення цінності минулого зумовило пошук Кулішем культурних ідеалів у народній творчості, поезії. Конкретним утіленням прагнення повернутися в минуле постає його «хутірська філософія». Це була своєрідна реакція на псевдоцінності бездуховної урбанізації, з якою Куліш пов'язував розбещеність народу, відступи від віри, віковичних звичаїв батьків. На противагу цивілізації та освіченості він обстоював хуторянство, що базувалося на вимогах повернення до життя природи, правди й душі людської, де ще зберігалися справжні, а не штучні цінності людського буття.

Особливу увагу Куліш приділяв українській мові як передвічному скарбові народного серця. Саме рідне слово заклало підвалини культурного життя українців та повернуло їм повагу інших народів.

Народознавчі пошуки Куліша призводять до цінних здобутків у дослідженні національного характеру українського народу. Послугуючись такими етнопсихологічними поняттями, як «душа народу», «почуття народу», він бачив саме їхніми рушійними силами для українців. А душа має, на думку вченого, дві частини: внутрішню – серце, почуття, якими українець пов'язаний зі своєю країною, та зовнішню – мислення, розум, що спонукають до сприйняття кращих проявів життя інших народів.

Визначальним стимулом своєї плідної праці П. Куліш вважав збереження національних традицій, розвиток української культури, утвердження почуття національної свідомості.

11. ЛИПА ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (1900–1944), *історик, письменник, лікар, громадський діяч*

Ю. Липа народився в Одесі в родині письменника, лікаря і засновника славетного Братства тарасівців. Його батьки були активними учасниками українського літературного і національно-визвольного рухів, що відобразилося на долі хлопця. Після закінчення гімназії він вступив до Одеського університету, з 1919 р. продовжував навчання на юридичному факультеті Кам'янець-Подільського університету. На еміграції Ю. Липа вступає 1922 р. до Познанського університету на медичний факультет, після закінчення якого проходив стажування в Лондонському університеті та вивчав політичні й економічні науки у Варшаві.

Ще 1917 р. юнак долучається до літературного життя як редактор часопису «Вісник Одеси» та пише перші публіцистичні твори, а вже 1919 р. Липа почав видавати вірші. Із середини 20-х до другої половини 30-х рр. ХХ ст. ви-

ходять друком збірки його поезій «Світлість», «Суворість», «Вірую». Він також стає автором драматичних поем «Бенкет», «Поєдинок», «Парада в ночі». Разом з видатним українським письменником Є. Маланюком заснував літературну групу «Танк». Велика віра у вищу ідею України, її традиції, духовні сили, орієнтація на Європу, боротьба з провінційністю і сльозливою ліричністю – такі принципи обрали для своєї творчості молоді літератори. Як письменник-прозаїк Ю. Липа заявив про себе від сер. 1930-х рр. романом «Козаки в Московії» та 3-ма томами новел «Нотатник». А його літературознавчі досягнення втілилися у збірці есе «Бій за українську літературу».

Початок літературної і громадської діяльності Липи припадає на буремні революційні роки. 1917 р. він вступив добровольцем до Куреня морської піхоти Армії УНР, далі став заступником командира одеської «Січі» та редактором міської щоденної української газети. З 1920 р. Ю. Липа емігрував до Польщі, де продовжував літературну, наукову й громадсько-політичну справу.

У власній професійній діяльності він пішов стежиною свого батька, успішно закінчивши 1929 р. медичний факультет Познанського університету, розвивав напрям гомеопатії і став відомим у фаховому колі завдяки своїм працям «Фітотерапія» та «Ліки під ногами».

Із початком Другої світової війни та нового етапу визвольного руху українців Липа активізує свою участь у ньому. 1940 р. він разом з іншими вченими організовує у Варшаві науково-дослідну установу – Український чорноморський інститут з наміром перемістити його до Одеси після здобуття Україною незалежності. Та військові дії вимагали застосування його фахових здібностей: останні роки життя він присвятив лікуванню місцевих жителів і вояків УПА на Яворівщині (Львівська область). У 1944 р. його було вбито співробітником НКВС.

Багатогранний талант Ю. Липи повною мірою проявився у сфері дослідження української історії й культури. Серед його наукових праць – «Гетьман Іван Мазепа», «Світильник негасимий», «З історії вільних будівничих (XVII–XVIII ст.)», «Українська доба». А сукупність власних поглядів й ідей щодо місця України у світовому культурному процесі вчений виклав у працях «Призначення України», «Чорноморська доктрина» та «Розподіл Росії» (1938–1941).

Ю. Липа обґрунтував новітню національну ідею, стверджуючи, що призначення України є тільки в ній самій, її доля є в її людях та в їхніх моральних

і матеріальних засобах. Сама ж сутність України та її призначення закорінені, на думку дослідника, у геополітичному статусі. Вчений намагався визначити не лише місце України в світовій культурі, але й феномен того, що здатна зробити Україна для світу. У власній «чорноморській», або «понтійській» доктрині Ю. Липа, узагальнивши систему цінностей українців та окресливши завдання, які стоять перед вітчизняною культурою, стверджував, що вона спроможна створити рівний до англосаксонського, римського і германського світ, бо для того є всі передумови. Це була спроба досягнути цілісності всесвітньої історії крізь призму нерозривності людських спільнот та їхньої землі.

12. ОГІЄНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (ІЛАРІОН, 1882–1972),

вчений, педагог, письменник, політичний і церковний діяч

І. Огієнко народився в бідній селянській родині на Київщині, та завдяки наполегливості отримав освіту в Київському університеті. На його становлення як вченого вплинув видатний філолог, академік В. Перетц. З молодих років і впродовж усього життя Огієнко вирізнявся своєю невтомною працею, постійним прагненням до отримання і поширення знань. У буремні революційні роки присвятив себе служінню українській державі як ректор Українського університету, міністр освіти, міністр віросповідань і уповноважений уряду.

Після поразки національно-визвольних змагань зосереджується на науковій, викладацькій і видавничій діяльності. Як автор і редактор журналів «Рідна мова» (1933–1939) і «Наша культура» (1935–1937) сприяв поширенню української літературної мови і популяризації національної культури. У 1940 р. Огієнко був пострижений у чернецтво з ім'ям Іларіон та висвячений у сан єпископа Холмщини і Підляшшя, а з 1943 р. – митрополита. На еміграції опікувався відродженням української православної церкви та богословською освітою в Канаді.

З постаттю митрополита Іларіона пов'язують розквіт нової української богословської думки. Найзначнішою його працею на цій ниві стала монографія «Поділ єдиної Церкви Христової та перші спроби поєднання» (1945–1952). Серія його робіт присвячена різним періодам історії української церкви, яка висвітлювалася в контексті соціально-політичних і культурних рис відповідної епохи. Огієнко переклав українською мовою півсотні богослужбових книг. Справжнім подвигом тривалістю понад 20 років став переклад Біблії сучасною літературною українською мовою зі старосєврейської. Він відріз-

нявся точністю, зрозумілістю, милозвучністю та ритмічністю, а його публікація мала значний резонанс у всьому християнському світі. Як богослов митрополит Іларіон зосередився на осмисленні співвідношення істини, віри та культури.

І. Огієнку належить перший загальний нарис історії української культури. 1918 р. вийшло друком його узагальнююче дослідження «Українська культура» популярного характеру. Авторству цього видатного вченого належить низка праць з української культури, мови, літератури, серед яких: «Сучасна українська літературна мова», «Князь Константин Острозький і його культурна праця», «Дохристиянські вірування українського народу», «Історія українського друкарства», «Українська церква». Загальна ж бібліографія творів ученого налічує понад 1000 найменувань.

У культурологічній концепції І. Огієнка становлення української духовної культури відбувалося ще з глибокої дохристиянської давнини під західними і східними впливами, які творчо перероблювалися народом. На його думку, ще в IX–X ст. предки українців стояли на досить високому культурному щаблі, що дозволило їм прийняти християнство. Воно стало основою народної української культури, сприяло її зміцненню. Саме в Україні християнізація була найглибшою з усіх східнослов'янських земель, а її наслідком стала велика побожність і висока моральність українців у родинному й громадському житті. Православна церква охопила все народне життя і дала змогу творити українську національну культуру. Самобутній характер останньої проявився, зокрема, і в неприйнятності смертної кари в українському праві. Огієнко стверджує, що жива українська мова формувалася під впливом дохристиянських вірувань і двоєвір'я, а релігійний стиль відчутний в українській літературі XIX ст. Він надає першочергового значення мові, яку називає «душею нації», «серцем народу», «головним двигуном української культури».

Негативним фактором розвитку української культури І. Огієнко вважає відрив української еліти від свого народу ще за польсько-литовської доби. Цей розрив посилювався з XVIII ст., коли українська інтелігенція легко прийняла російську мову, побут і спосіб життя та покинула свою церкву. У результаті витворилося дві культури: віковична народна «мужицька» і чужа їй інтелігентська або «панська». Історичні перипетії приводять Огієнка до думки, що у XVIII–XX ст. знищується українська народна культура.

Художню спадщину Огієнка складають легенди, поеми, релігійна лірика та драматичні твори, написані в 1950-х – 1960-х рр. Їхня тематика присвячена

боротьбі українців за національне визволення. Роздуми й переживання героїв (вигадані та реальні історичні постаті) спрямовані у сучасність.

Хоча видатний діяч української культури помер і був похований у Канаді у 1972 р., та до його наукового доробку з повагою звертаються сучасні вчені. А нащадки продовжують започатковану І. Огієнком справу організаційного оформлення української автокефальної православної церкви та національно-мовного єднання українців у світі.

13. ПОПОВИЧ МИРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (народ. 1930), *філософ, культуролог, громадський діяч*

Діяльність провідного сучасного дослідника української культури М. Поповича поєднує успішну творчість на ниві науки з подвижницькою громадською працею.

У 1953 р. він здобуває філософську освіту у Київському університеті та за прикладом своїх батьків починає вчителювати у сільській школі на Тернопільщині, а через три роки вступає до аспірантури Інституту філософії НАН України і пов'язує з ним усе подальше життя і творчість.

Разом із С. Кримським та П. Копніним, він стає представником київської філософської школи, що започаткувала піднесення філософської думки не лише в столичному Інституті, а й по всій Україні. Її надбаннями стали дослідження, спрямовані як на вирішення філософських питань природознавства, так і на історію вітчизняної філософії та української культури.

Вірний покликанню змінювати реальність на краще Попович у буремний період кінця 1980-х – початку 1990-х рр. активно включається в українське громадське життя як учасник опозиційної до комуністичної партії демократичної платформи і один із засновників Народного Руху України. 2011 р. М. Попович разом з іншими українськими інтелектуалами створили ініціативну групу «Першого грудня», спрямовану на зміцнення сил громадянського суспільства, демократичного розвитку України для конструктивної політичної та соціально-культурної діяльності.

Його багаторічна плідна діяльність отримала належне визнання наукової спільноти: у 1992 р. М. Попович обирається членом-кореспондентом, а у 2003 р. – академіком НАН України; у 2001 р. вчений стає лауреатом Національної премії ім. Т. Шевченка та очолює Інститут філософії.

У низці публікацій учений осмислює сучасний стан і тенденції розвитку української культури. Він піднімає й аналізує актуальні питання становлення

відкритого суспільства і формування ідейних основ державотворення, стан суспільної свідомості та особливості української ментальності. Філософ обґрунтовує пріоритет прав людини, свободи, справедливості і солідарності як соціально-демократичних цінностей, зокрема у праці «Рациональність і виміри людського буття» (1997), та шукає шляхи гармонізації міжетнічних відносин в Україні.

Джерела духовної культури українців Попович аналізує в праці «Світогляд стародавніх слов'ян» (1985). Дослідження особливостей національного менталітету та світогляду українців він продовжує в інших виданнях. У праці «Микола-Гоголь: роман-есе» М. Попович розкриває витoki літературної творчості митця в образності української міфології і культурному середовищі. Ґрунтовне дослідження «Григорій Сковорода: філософія свободи» характеризує світосприйняття мислителя та його розуміння внутрішнього світу людини. Питання культурної самобутності і національної ідентичності українців узагальнюються М. Поповичем у праці «Національна культура і культура нації» (1991).

Та найґрунтовнішим дослідженням, всеохоплюючим підходом і водночас популярним викладом відрізняються такі праці науковця, як: «Нариси історії української культури» (1998) та «Культура: Ілюстративна енциклопедія України» (2009). М. Попович демонструє новий підхід до розуміння культурних надбань українців, котрий дозволяє осмислити вітчизняну культуру в межах загальноєвропейської та світової культури. Дослідник висвітлює знакові культурні явища, діяльність видатних особистостей у контексті формування і перетворень української культури від давньослов'янських часів до сучасності. Попович розкриває самобутність і багатство повсякденної, гуманітарної і науково-технічної культури українців, надійним фундаментом котрої виступають набуті філософські, естетичні й моральні цінності народу, найвищими з яких мислитель вважає свободу й гідність.

14. ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ (1856–1916),

письменник, вчений, публіцист, громадський діяч

На межі ХІХ–ХХ ст. І. Франко, без сумніву, є найавторитетнішим культурним діячем в Україні та загальновідомим на європейській культурній арені. Завершивши 1875 р. гімназію в Дрогобичі, Франко виявив свою прихильність до науки і почав вивчати класичну філологію, українську мову і літературу у Львівському університеті. З середини 1870-х рр. він звертає на себе

увагу завдяки плідній літературній, публіцистичній та громадській діяльності. Його політична активність викликає переслідування та арешти. Попри це Франко продовжує свою різнобічну діяльність. Він стає співтворцем Радикальної та Української національно-демократичної партій, низки періодичних видань, зокрема редактором «Літературно-наукового вісника», працює в Етнографічній комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Будучи дуже талановитою, працелюбною людиною й справжнім енциклопедистом, І. Франко зробив надзвичайний внесок у різні сфери української культури. Його літературна творчість відзначається надзвичайною плідністю у всіх напрямках. І. Франко став уславленим поетом, прозаїком, драматургом, перекладачем, видавцем, критиком та істориком літератури. Останню вчений вважав образом духовного розвитку нації. До української літератури він включав не тільки твори українською мовою, але й написані українцями тексти польською, російською, церковнослов'янською мовами та латиною. Джерелами його художніх творів стали як повсякденне життя й боротьба українського народу, так і надбання світової культури (зокрема східні культури, ренесансні й українські традиції). Франко проявив себе як неперевершений майстер реалізму, що втілювалося в шедеврах соціальної ліричної поезії у збірці «З вершин і низин». Тоді як збірка «Зів'яле листя» стала його найбільшим досягненням у любовній ліриці.

І. Франко мав вагомі знання з економіки і був автором низки соціально-економічних праць. Як учений він обстоював наукове пізнання світу та людини, причин і механізмів людського розвитку, його спрямованості, розуміючи під науковим пізнанням розкриття «законів і сил природи, які проявляються всюди як загодно». Пізнавальний процес включає в себе творчу активність суб'єкта, поєднуючи в собі три прояви: емоції, почуття, раціональність. Умовою творчого пізнання Франко вважав розвинутий критичний розум, формування якого зумовлюється розвитком науки й освіти, матеріальним і духовним виробництвом.

Як дослідник культури Франко користувався поняттям «поступу» (прогресу) для осмислення культурного розвитку людства. Цей поступ – творче просування у сфері пізнання й усієї діяльності людей у світі, що керується ідеалами свободи дії і вибору її шляхів. На думку Франка, як природа, так і суспільство перебувають у постійному русі. Суспільний розвиток учений розглядав як закономірний процес поступу (поступального руху), в основі якого лежить суспільна праця – те плідне начало, що сповнює життя людей змістом,

об'єднує їх в одну сім'ю. Економічний стан народу є основою його життя, прогресивного розвитку людського суспільства. Найвищим ідеалом він вважав боротьбу за щастя та свободу людини.

Вивчаючи історію культури, Франко наповнював поняття «поступу» конкретним історичним змістом, відповідно до розвитку людства. В основі родового суспільства він бачив суперечність між потребами забезпечення та збереження людського роду і можливістю задоволення цих потреб природою. Розв'язання цієї суперечності стало можливим на основі трудової діяльності, виготовлення знарядь праці, що убезпечило існування людства і зумовило перехід до античності. Кроком уперед в історичному поступі був перехід від античності до середньовіччя. Економічно це проявилось в поділі суспільства на замкнуті стани зі строгим приписуванням кожному з них функціонального поділу праці. За цим поділом кожна трудова одиниця виконувала певну функцію і тільки праця всіх створювала завершений продукт. Саме у поділі праці Франко вбачав основний важіль суспільного поступу, наголошував, що перехід до середньовіччя був водночас і кроком назад у духовному розвитку, причиною чого – дуже примітивний стан продуктивних сил. Розвиток останніх, піднесення ролі й значення міст, епохальні наукові відкриття зумовили радикальний перехід від середньовіччя до Нового часу.

Засвоєння загальнолюдських культурних здобутків, формування української нації та високої культури Франко сприймав як основні завдання для українського народу на зламі століть.

У кожній сфері своєї багатогранної діяльності І. Франко послідовно втілював ідеї свободи, самостійності й соборності України, її мови та культури.

15. ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1894–1977),

філософ, філолог, літературознавець і культуролог

Народжений у дворянській сім'ї міста Олександрії (тепер Кіровоградської області), Д. Чижевський здобув класичну освіту у місцевій гімназії, Петербурзькому й Київському університетах. У свої студентські роки (1911–1919) він визначився з подальшими науковими інтересами завдяки відвідуванню диспутів між неокантіанцями та інтуїтивістами й лекцій філософів М. Лосського в Петербурзі та В. Зеньковського в Києві. Молодий хлопець також захопився ідеями марксизму, брав активну участь у революційному русі, був заарештований царською владою та врятований початком революції й об-

раний членом Центральної Ради від російських меншовиків. Визначні досягнення на ниві філософії й філології дозволили йому викладати мовознавство на Вищих жіночих курсах і стати доцентом кафедри філософії Київського університету на початку 1920-х рр. Однак перед загрозою політичних переслідувань від більшовиків учений емігрував та вже ніколи не повертався на батьківщину.

Він продовжував вивчення філософії в німецьких університетах у Е. Гуссерля, Г. Ріккєрта, М. Хайдеггера та К. Яспєрса, а згодом здобув визнання в Західній Європі й Північній Америці як викладач і вчений у галузі філософії та славістики. Лекції Чижевського слухали в Українському вищому педагогічному інституті та Українському інституті громадознавства в Празі, Українському науковому інституті в Берліні та Українському вільному університеті в Аугсбурзі, університетах Єни, Галле, Марбургу, Кельну та Гейдельбергу в Німеччині, Гарвардському університеті в США. Численні наукові праці й публічні виступи Дмитра Івановича з історії європейської та української філософії, літератури, мови й культури відкрили йому двері Гегелівського союзу та Кантівського товариства, Гейдельберзької і Хорватської академій наук.

Чижевський визнавав самоцінність різноманітних культур та культурних явищ, індивідуального світу людини та водночас вважав можливим віднаходження надісторичних прикмет, інваріантів, архетипів, що є прообразами, тенденціями, які виявляють себе і втілюються в мінливому історичному процесі.

Концепція культурно-історичних епох Чижевського передбачає наявність власного обличчя, характеру й стилю кожної з них. Досліджуючи своєрідність різних культур, він зосереджувався на слов'янських, віднісши їх до середземноморсько-європейської традиції. Саме відданість певним стійким традиціям науковець вважав головною рисою культурного життя. Застосувавши європейську схему культурного розвитку до українського минулого, Д. Чижевський утврджує вітчизняну культуру як елемент загальноєвропейської. Видатний дослідник доводить: «Коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що й європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні «впливи», <...>, «фактори» чужого походження, а тому що Україна як частина європейської культурної цілості переживає ті самі внутрішні процеси, що і цілість, до якої вона належить».

Самоусвідомлення народом своєї культурної самобутності відбувалося за допомогою філософії, а особливості культурно-історичних епох впливали на характер розвитку філософської думки. Специфіка української філософії в концепції Д. Чижевського пов'язана з притаманними українському народу рисами світогляду: емоціональністю, релігійним забарвленням, прагненням до гармонії між зовнішнім і внутрішнім, до згоди та миру, схильністю до духовного усамітнення. Емоціоналізм лежить в основі українського національного характеру і виражається у «філософії серця», неповторним представником якої був Г. Сковорода. Аналізуючи українську культуру, Д. Чижевський виявляє її неповноту через неповноту нації, викликану постійною втратою власної інтелектуальної еліти. Тому сенс українського національно-культурного відродження ХІХ ст. він вбачає у дозріванні національного організму до культурно-самостійного цілісного стану.

16. ШЕВЕЛЬОВ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1908–2002), *філолог, славіст, літературознавець, публіцист та поет*

Таким культурним діячем, як Ю. Шевельов, по праву може пишатися Харків, адже саме тут він народився, провів свої молоді роки, сформувався як вчений. Він є вихованцем Харківського університету, в якому здобув філологічну освіту та захистив кандидатську дисертацію. Навіть після вимушеної еміграції (1943) Шевельов зберіг зв'язок з Харковом: дослідження культурного життя міста входили до кола його наукових інтересів, а в 1990-х рр. він неодноразово відвідував Харків, підтримував освітні, наукові й мистецькі починання в ньому.

У 1946–1949 рр. Шевельов долучався до розбудови славістичних студій в Українському Вільному Університеті Мюнхена, який 1949 р. надав йому докторський ступінь. Водночас він був заступником голови об'єднання українських письменників МУР (Мистецький Український Рух). Упродовж 50–70-х рр. Шевельов викладав російську та українську мови у Лундському, Гарвардському та Колумбійському університетах. Двічі він очолював Українську Вільну Академію Наук у США. Вчений був редактором і співредактором багатьох наукових і літературних видань, серед яких багатотомна Енциклопедія українознавства. 1991 р. він був обраний іноземним членом Академії наук України. Літературні й журналістські поривання Шевельова, його захоплення театром виявилися у численних збірниках і статтях.

Відірваний від рідної землі, Ю. Шевельов завжди ставив на чільне місце дослідження української культури. Він зробив вагомий внесок у розвиток таких ділянок славістичної науки, як: історична фонологія, синтаксис, літературна мова й правопис, історія мовознавства. Шевельов є автором понад п'ятисот книг, статей, рецензій з питань слов'янської філології. Найбільшу кількість його досліджень присвячено українській мові.

Науковець розкривав наскрізні риси української культури та національного характеру українців від XVII до XX ст. У концепції Ю. Шевельова одне з чільних місць у становленні держави та її культури належить ідеї політичної та культурної боротьби із сусідами. Православні діячі України XVII ст. спробували шляхом підпорядкування військової потуги Москви культурі Києва отримати реальну можливість для незалежного розвитку. Однак стався злам у вольовій ментальності українців, коли провідна верства, полишивши надії на власні сили, почала звертатися по допомогу до чужинців. Секуляризація освіти, науки та мистецтва у XVIII ст. підірвала церковно-культурну українську експансію. Все це й стало, на думку Ю. Шевельова, підґрунтям Руїни. На початку XIX ст. на підкорення світу вирушив індивід, який завойовував колонії, розбудовував держави, прокладав собі дорогу усіма засобами та визнавав власну індивідуальну відповідальність. Своє ж століття Шевельов влучно визначає віком організованості, злагоди, координації, функціональності. Саме в XX ст. людина втрачає свою індивідуальність та перетворюється на функцію. При цьому вчений не визнавав поділу історичного процесу на ізольовані і замкнені в собі періоди (доба, епоха) і бачив його своєрідність саме в часовому незбігу паралельних процесів, сповнених протиріч. На думку Шевельова, людина здатна реалізувати свою свободу в просторі, але закута у той час, в якому їй судилося жити.

Єдиний спосіб для України існувати реально – це витворити й запропонувати людству власну концепцію доби, ґрунтуючись на своїх традиціях. Митець, в уявленні Ю. Шевельова, є месією, який мусить збагнути свій час. Спираючись на національну традицію, саме він має сформувати дороговказне мистецтво, в котрому втілиться сучасна українська концепція.

17. ЯВОРНИЦЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1855–1940), етнолог, фольклорист, археолог, історик, музейник

Будучи вихідцем із села (с. Сонцівка Харківської губернії), Д. Яворницький був представником традиційної культури, народного світо-

гляду, що виявлялося в манері письма, поведінці та особистому характері. Освіту здобував у Харківській духовній семінарії, а 1881 р. завершив історико-філологічний факультет Харківського університету. Визначальний вплив на формування наукових інтересів Д. Яворницького мали повісті М. Гоголя, історичні праці М. Костомарова та лекції О. Потебні й М. Сумцова.

Ще зі студентської лави Яворницький активно збирав народні пісні, легенди та перекази. Саме він записав перші фольклорні твори про славетного козацького ватажка І. Сірка. До того ж Яворницький сам був талановитим носієм фольклору, мав прекрасний голос і слух, блискучу музичну пам'ять і сотні пісень у своєму репертуарі.

Яворницький прославився як неперевершений знавець запорізької козащини, романтизував й ідеалізував її. Дослідження козацької культури він проводив на основі широкого кола джерел. Серед них матеріали етнографічні й фольклорні, включно з переказами, спогадами старожилів, нащадків запорожців, народними піснями, а також архівні документи та археологічні знахідки, дані топоніміки й гідрографії. Це було новаторством у XIX ст. Народні перекази вчений часто порівнював з документальними джерелами, щоб довести їх історичну правдивість. Результатом його невтомної праці стали більше 200 наукових праць, присвячених козацькій тематиці. Чільне місце серед них посідає тритомна «Історія запорозьких козаків», в якій висвітлено особливості козацької культури, включно з устроєм, побутом, звичаями та мистецтвом.

1883 р. Яворницький був обраний членом історико-філологічного товариства Харківського університету. Та справжнім успіхом після поневірянь і заслання стало для нього запрошення 1902 р. на посаду директора історико-археологічного музею ім. О. Поля в Катеринославі, в якому наковець працював до 1932 р. Займаючись музейною справою, славетний вчений зробив його першим в Україні за кількістю експонатів.

Громадська активність Яворницького спрямовувалася на популяризацію козацької культури та її дослідження. Завдяки образній, жвавій та пристрасній мові, його лекції справляли незабутнє враження, привертаючи до вивчення історії, археології та народної творчості. Вчений брав діяльну участь у громадському русі, зокрема у катеринославській «Просвіті». Він високо цінував українських кобзарів, піклувався про їхню долю, надавав матеріальну підтримку та організовував концерти в містах.

Як письменник він був представником реалізму та етнографічного побутовизму. Його прозові твори («За чужий гріх», «Наша доля – Божа воля»)

мають соціальне спрямування, відбиваючи тогочасне життя селянства. Повістям Дмитра Яворницького властиві невибагливий сюжет, багатство народної мови, точність етнографічного опису. А його поетичні твори (збірка «Вечірні зорі») оспівують інтимні почуття та красу природи.

Всією своєю діяльністю Д. Яворницький вельми прислужився українському національно-культурному відродженню кінця XIX – поч. XX ст. Його книги, лекції, екскурсії сприяли пробудженню національної самосвідомості й історичної пам'яті українського народу.

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДНИКИ СТАРОДАВНЬОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

18. БАРАН ВОЛОДИМИР ДАНИЛОВИЧ (народ. 1927), *археолог, історик*

Професійна діяльність знаного науковця назавжди пов'язана з археологією. Від самого початку визначилося коло його наукових інтересів – проблеми походження слов'ян та історія їхньої ранньої культури. Цим темам він залишається вірним на все життя.

50–70 рр. XX ст. були переломними у вивченні ранньослов'янських пам'яток, коли значно збільшилася джерельна база для аналізу старожитностей Південно-Східної Європи. Саме в той час В. Баран брав участь у відкритті поселень у Придністров'ї, керував археологічними дослідженнями у Чернівецькій, Тернопільській, Хмельницькій областях та займався викладацькою роботою. Серед визначних знахідок – поселення Черняхівської культури III–IV ст. з такими елементами побуту, як: житла, печі, знаряддя праці, бронзові прикраси.

Протягом 80-х рр. В. Баран працював у складі німецько-української експедиції, що вивчала старожитності у М. Ольденбург. Понад 30 років він очолював відділ слов'янської археології Інституту археології НАН України, створений за його ініціативою, був заступником директора цього закладу та майже 10 років керував відділом етнології Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії.

Наукові роботи В. Барана збагатили слов'янознавство і широко відомі у світі. Серед них: «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю» (1972), «Черняхівська культура» (1981), фундаментальні колективні монографії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990) та «Давні слов'яни» (1998).

У цих працях на новій методологічній основі розкриваються процеси історичного розвитку слов'ян на території України. Аналіз та класифікація

археологічних пам'яток рубежу I тис. н.е. дозволили вченому шляхом ретроспективного порівняльного вивчення виділити ті культури у лісовій та лісостеповій зонах України, що пов'язані з праслов'янським етносом найдавніших часів. Дніпро-Дністровські групи носіїв даних культур В. Баран розглядає як предків українського народу. При цьому встановлено, що в першій половині I тис. н.е. поруч із слов'янами на території України в різний час жили етнічні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського населення, що підтверджують археологічні дослідження.

Важливе місце в роботах вченого займають проблеми великого слов'янського розселення, яке започаткувало процеси формування східнослов'янських народів. Нові археологічні матеріали дозволили по-новому визначити витоки процесів поділу східного слов'янства на три різні народності, зокрема, визначити місце склавів як предків тієї групи слов'ян, які взяли участь у формуванні українського народу.

З діяльністю В. Барана пов'язано становлення в Україні нової школи слов'янської археології, яку нині представляє блискуча плеяда вчених, у тому числі його учнів та послідовників.

19. БРАЙЧЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО ЮЛІАНОВИЧ (1924–2001), *історик, археолог, культуролог*

Засновник наукового студентського товариства та організатор першої студентської наукової конференції в КДУ М. Брайчевський за два роки до закінчення університету був зарахований до штату Інституту археології АН УРСР. Він брав участь в археологічних розкопках на Переяславщині, Волині, Поділлі, досліджував такі слов'янські пам'ятки, як Пастирське, Леськи, Дахнівка, Черепин-Корсунський, Переяслав-Хмельницький, Іванківці. Першим з українських учених Брайчевський збагнув перспективи, що відкриває перед археологічною наукою використання комп'ютерних технологій.

Науковець зміг зробити блискучу академічну кар'єру, вражаючи своєю ерудицією у різних галузях знань; діапазон його наукової діяльності надзвичайно широкий. Тематично він охоплює не тільки археологію, а й етнологію, теорію історії (історіософію) та майже всі періоди української історії та культури. Історик і археолог поєднувалися в ньому з мистецтвознавцем і філософом, поетом і художником. Серед його численних фундаментальних робіт, що стали справжніми віхами в історичній науці і принесли вченому світове визнання, монографії: «Римська монета на території України» (1959), «Коли і

як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен)» (1964), «Скарби знайдені і не знайдені» (1992).

У дослідженнях Брайчевського доводиться безперервність українського історичного процесу, при цьому вчений використовував термін «український» у стародавній та середньовічній історії України, пояснюючи, що мається на увазі під його значенням у кожному з періодів вітчизняної історії культури.

На основі довголітніх археологічних та історичних досліджень етногенезу українців Брайчевський прийшов до висновку, що анти – предки українців, – були полянами, а українська держава (ширше – східнослов'янська) зародилася в епоху формування на наших теренах феодалізму. Важлива ланка в цьому процесі – Антське царство (II–VII ст.), що об'єднувало групу східнослов'янських племен. Воно й передало естафету новій державній формації «ранніх українців» – Київській Русі, прямим спадкоємцем котрої було «українське королівство, створене Данилом Галицьким».

М. Брайчевський мав відвагу й мужність відкрито виступити проти фальсифікації українського історичного процесу і русифікації України. Як справжній громадянин і патріот, він не стояв осторонь найважливіших суспільно-політичних процесів. У період «хрущовської відлиги» науковець став відомим у колах прогресивної інтелігенції своїми лекціями з історії України. У 1966 р. він написав роботу «Приєднання чи возз'єднання?», де блискуче викрив фальш «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією», що спочатку поширювалася «самвидавом». За це, а також за підпис під протестним зверненням інтелігенції до керівництва СРСР («Лист 139-ти») у 1968 р. ученого було звільнено з роботи, його дослідження не друкувалися. Влада робила все, щоб науковий світ забув його ім'я, але Брайчевський продовжував писати «в шухляду».

З 90-х рр. XX ст. він знов у вирі суспільно-політичного та наукового життя, активно друкувався та викладав у Києво-Могилянській академії, написавши підручники – «Конспект історії України» (1993) та «Вступ до історичної науки» (1995).

М. Брайчевський належав до найкращих представників київської культурної еліти, був духовним хранителем і захисником тієї міської культури, що дійшла до нас із минулих століть. Один із засновників Товариства охорони пам'яток історії та культури України, він в епоху «соціалістичної реконстру-

кції» Києва врятував низку культових споруд та інших видатних пам'яток архітектури.

20. БУЛАШЕВ ГЕОРГІЙ ОНИСИМОВИЧ (народ. 1860),

етнолог, письменник, освітній діяч

Студентом Київської духовної академії Г. Булашев видав декілька праць з етнографічної та релігієзнавчої тематики, що визначило його інтереси як майбутнього вченого. Наукова діяльність талановитого юнака, лауреата престижної тоді Євгеніє-Рім'янцівської премії, викликала здивування, бо ще на 4-му курсі він став магістром.

Після закінчення академії (1883) Булашев викладав у духовному та жіночому училищах, інших навчальних закладах та друкував у наукових журналах Києва, Сімферополя, Чернігова по кілька десятків статей, оглядів, рецензій щороку.

Головною працею його життя стала капітальна етнографічно-світоглядна монографія про систему мислення, уявлень, міфотворчість та релігію українського народу, задумана дуже широко, бо загальна її назва «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях», але автор встиг випустити тільки перший том, присвячений вітчизняній міфології.

Г. Булашев досліджував вплив християнства та апокрифічних творів на народний світогляд, що складався віками здебільшого стихійно, але уклався у досить струнку систему, а також українську усну прозову літературу. Він прагнув відтворити уявлення українців про розвиток людини, начала світу, походження народів (передусім слов'янських), небо, землю, воду, атмосферні явища, рослин, тварин, про довколишнє середовище, яке завжди сприймалося поетично: дім, знаряддя тощо.

Наукові дослідження сформували справжній патріотизм ученого. Він свідомо вживав терміни «Україна», «український», а не тодішні офіційні «Южная Русь» чи «Малоросія», засуджував «сильний гніт цензурних та інших ущемлень» української культури і те, що в університетах не вивчалася українська мова. Пророчими стали його слова про бурхливий розвиток «всіх боків життя 30-мільйонного українського населення Російської імперії, що в найближчі часи буде урівняне в усіх відношеннях з населенням великоруським. Яким сильним струменем заб'є тоді в ньому життя, з якою напругою запрацює наукова думка в різному напрямі, як оживиться народний геній – про це й говорити не приходится».

21. ВОВК (ВОЛКОВ) ФЕДІР КІНДРАТОВИЧ (1847–1918),

етнолог, антрополог, історик, музейник, суспільно-політичний діяч

Майбутній видатний український учений Ф. Вовк ще студентом Київського університету у другій половині 60-х рр. XIX ст. під впливом В. Антоновича, М. Драгоманова та П. Чубинського розпочав наукові дослідження з етнографії, успішно поєднавши навчання із співробітництвом у товаристві «Громада», метою діяльності якого було збереження та розвиток мови, звичаїв і вподобань українського народу. З часом деякі члени цієї організації стали на шлях боротьби з режимом; серед них був і Ф. Вовк. Коли почалися урядові переслідування та арешти громадівців, йому вдалося виїхати до Західної Європи.

Перебуваючи за межами батьківщини понад 40 років, учений присвятив своє наукове життя саме Україні. Концепції Ф. Вовка доводили фізичну, мовну, побутову й духовну спорідненість роз'єданого на той час українського народу від Карпат до Слобожанщини й від Полісся до Кубані. Він швидко став одним із найавторитетніших знавців етнографії українців, зокрема їх вірувань та обрядів; разом з тим популяризував досягнення вітчизняної археології.

Ф. Вовк був послідовником прогресивної тоді еволюційної наукової школи. Глибоко вивчивши передову західноєвропейську методологію, він застосував її досягнення в дослідженнях з української антропології, археології, етнографії.

У 1905 р. після оголошення в Російській імперії амністії вчений отримав можливість повернутися на батьківщину. Він переїхав до Петербурга, де працював у Російському імператорському музеї, дослідницькі доручення якого виконував ще раніше. На посаді впорядника антропологічного та етнографічного відділів музею він опрацьовував зібрані ним колекції, а згодом розбудовував музей, збагативши його українськими матеріалами. У столиці Росії він створив Українознавчий центр і власну наукову школу, очолив Антропологічне товариство, виступав з численними лекціями та доповідями за кордоном. Неодноразово Ф. Вовк виїжджав з експедиціями до Галичини та інших регіонів України для зборів польових матеріалів, продовживши таким чином археологічні експедиції, в яких він брав участь ще у 70-х рр. XIX ст. (у Київській та Волинській губерніях). У 1907–1908 рр. разом із С. Руденком та П. Єфименком він відкрив палеолітичну стоянку в Мізині, проводив там роз-

копки, а про перші результати зробив сенсаційну доповідь на XIV Археологічному з'їзді у Чернігові. Навіть під час Першої світової війни Ф. Вовк не припиняв наукових досліджень. У 1916 р. вийшли 2 томи енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», де були вміщені його фундаментальні праці: «Етнографічні особливості українського народу» та «Антропологічні особливості українського народу».

Коли Центральна Рада звернулася до діячів науки і мистецтва з проханням повернутися до України для розбудови держави, академік В. Вернадський запросив Ф. Вовка до участі в організації Української Академії наук. Саме майбутній Академії вчений ще у 1915 р. заповів усю свою наукову спадщину. Але дорогою до Києва Ф. Вовк захворів і помер.

Учений здобув прижиттєве міжнародне визнання: його праці видані переважно іноземними мовами в різних країнах світу; він був членом багатьох наукових товариств у Києві, Львові, Празі, Петербурзі, Парижі. Ф. Вовка відзначено численними нагородами, у тому числі орденом Почесного легіону (1916). Зібрані ним колекції та матеріали – найцінніші складові фондів багатьох музеїв. Його бібліотека стала основою книгосховища Інституту археології НАН України.

22. ЄФИМЕНКО ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (1884–1969),

археолог, антрополог, етнограф

Майбутній дослідник первісного суспільства та культури з юнацьких років захоплювався історією, бо походив з родини відомих науковців – Олександри і Петра Єфименків. Вже у 1902 р. він брав участь у роботі Харківського археологічного з'їзду, а в період 1904–1906 рр. навчався на історичному факультеті Харківського університету. Тоді ж П. Єфименко написав свої перші наукові праці, у 1905 р. виступав на Катеринославському археологічному з'їзді. У 1906 р. за підготовку покажчика літератури з історії, археології та етнографії Харківської губернії він був удостоєний премії імені О. Потебні, але за революційну діяльність виключений з університету. Подальше навчання за спеціальністю «доісторична археологія» П. Єфименко продовжував у Петербурзькому університеті.

У 1913–1915 рр. молодий вчений здійснив навколосвітню подорож та відвідав наукові центри і музеї багатьох країн Європи, Африки та Азії. В 1915 р. Єфименко обраний членом Російського географічного, антропологіч-

ного й археологічного товариств, у 20–30-ті рр. працював у музеях Ленінграда і Москви.

Понад 10 років дослідницької та організаційної діяльності П. Єфименка пов'язані з АН УРСР: з 1945 по 1954 рр. він очолював Інститут археології національної академії наук та багаторічну експедицію «Великий Київ», працював головним редактором періодичних видань, серед яких «Археологія» (з 1947), «Археологічні пам'ятки УРСР» (з 1947), «Краткие сообщения Института археологии» (з 1952). Був керівником колективної праці «Нариси стародавньої історії Української РСР».

Археологічні дослідження на теренах України Єфименко проводив у басейнах Осколу, Сіверського Дінця та Десни. Саме на правому березі Десни розташована одна з найвидатніших пізньопалеолітичних пам'яток Європи – Мізинська стоянка. З ім'ям ученого пов'язано вивчення декількох побутово-господарських комплексів, що включали стаціонарні житла з мамонтових кісток, ями-сховища, вогнища тощо. Знахідки мистецтва включали стилізовані жіночі фігурки з геометричним гравіруванням у вигляді зигзагу, «ялинки», а також браслети, платівки та фрагменти бивнів. Численні вироби прикрашені «мізинським» орнаментом, що використовував мотив меандру. Знайдені в Мізині мамонтові кістки з розписом червоною вохрою інтерпретуються як комплекс стародавніх музичних ударних інструментів.

Відомий дослідник стародавньої культури П. Єфименко був почесним членом Королівського антропологічного інституту Великої Британії та Ірландії (1943), Міжнародного союзу істориків (1958), Італійського інституту доісторії та праісторії у Флоренції (1960).

23. КАДЄЄВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1927–2012), *історик, археолог, педагог*

Стародавня історія та археологія захоплювали В. Кадєєва від самого початку його навчання на історичному факультеті Харківського університету (1951–1956). З 1953 р. він одночасно працював співробітником Археологічного музею ХДУ, який згодом і очолив, брав участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом Б. Шрамка, С. Плетнєвої, Д. Телегіна, Д. Березовця, які досліджували пам'ятки раннього залізного віку, а також був ініціатором проведення всесоюзних археологічних конференцій студентів. З 1955 р., отримавши дозвіл «відкритий лист», він проводив самостійні архео-

логічні розвідки на поселеннях епохи бронзи та Салтівської культури у басейні Сіверського Дінця.

Багато років В. Кадєєв викладав археологію, а також історію Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Був деканом історичного факультету (1978–1981), очолював кафедру історії древнього світу і середніх віків (1978–2007) ХДУ.

У 1994 р. була заснована Харківська історико-археологічна спілка (ХІАС), ініціатором та співголовою котрої (з 1995 по 2001) був саме Кадєєв. Він очолював редакцію Харківського історико-археологічного щорічника «Древності», довгий час був рецензентом і редактором журналів «Радянська археологія», «Вісник древньої історії», «Археологія».

Науковця завжди цікавила слов'янська археологія і пам'ятки Салтівської культури Харківщини. Але головною темою його досліджень був Херсонес Таврійський перших століть нашої ери, коли він втратив демократичну форму правління, потрапивши в залежність від Римської імперії, і довго служив форпостом її політики в Північному Причорномор'ї. Учений доводив, як Римський протекторат сприяв економічному підйому I–III ст. н.е., бо в ті часи городяни активно зміцнювали міські стіни і вежі, споруджували нові храми і терми, перебудовували амфітеатр, проводили водогін. Херсонес вів жваву торгівлю з великими торгово-ремісничими центрами Середземного моря.

В. Кадєєв інтенсивно займався розкопками Херсонесу епохи олігархічної республіки; з 1963 р. очолював Херсонеську археологічну експедицію ХДУ. Ремеслам, промислам, побуту, культурі цієї видатної пам'ятки світової спадщини присвячені його основні роботи, серед яких: «Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I–IV веках н.э.» (1970), «Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.)» (1996), «История и археология Причерноморья» (2000).

24. КРИЖИЦЬКИЙ СЕРГІЙ ДМИТРОВИЧ (народ. 1932),

археолог, архітектор

Випускник Київського художнього інституту, архітектор, спеціаліст з теорії та історії архітектури С. Крижицький з середини 60-х рр. почав працювати в Інституті археології АН УРСР. З 1972 р. незмінно очолював Ольвійську експедицію цього наукового закладу, яка саме за його керівництва стала базою для відпрацювання якісно нової методики розвідок і розкопок, запровадження нових принципів фіксації і реставрації археологічних пам'яток Ан-

тичності, а також проведення досліджень із підводної археології прибережної частини Криму. Майже 20 років Крижицький завідував знаменитим заповідником «Ольвія».

Учений дослідив принципи містобудування, зведення оборонних споруд, культових комплексів і окремих храмів, житлових будинків, поховань, а також особливості будівельних технологій майстрів з полісів Північного Причорномор'я, що дало змогу реконструювати цілісний архітектурний вигляд стародавніх міст, таких як Ніконій та Борисфеніда, Ольвія та Херсонес Таврійський, Керкінітіда та Пантікапей, Німфей та Кіммерік.

Разом з тим Крижицький досліджує різноманітні проблеми формування і розвитку матеріальної і духовної культури античного світу Північного Причорномор'я. Мистецтво, освіта і виховання, релігія та ідеологічні уявлення мешканців полісів, їх побут, благоустрій, меблі, одяг, прикраси знайшли відображення в його наукових працях, серед яких: «Жилые дома античных городов Северного Причерноморья» (1982), «Давня історія України» (1994), «Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье» (1999).

С. Крижицький аналізує античні традиції, що лягли в основу життя ранньосередньовічних міст Криму. Елементи цих традицій, зокрема в орнаментиці і навіть у плануванні деяких типів жител на зразок карпатської гражди, простежуються вченим у культурі населення Південно-Східної Європи. Він вважає, що особливо глибокий вплив антична цивілізація справляла на культуру варварського світу, що виявляється у спорудженні фортець, запозиченні житлобудівних прийомів, використанні кружальної античної кераміки, а також виготовлених греками високохудожніх прикрас і прикладних мистецьких виробів із дорогоцінних металів. Сам факт відображення в цих речах повсякденного побуту скіфів, синдів, меотів, сарматів свідчить про тісні культурні контакти між античними полісами Північного Причорномор'я і Степом.

25. МІХЄЄВ ВОЛОДИМИР КУЗЬМИЧ (1937–2008),

археолог, педагог

Більше 40 років творчого життя В. Міхєєва пов'язані з Харківським університетом. Тут він працював педагогом, завідував кафедрою історіографії, джерелознавства та археології (1991–2001), проректором ХНУ ім. В. Н. Каразіна з наукової роботи (1997–1999). Плідною була і його співпраця із Східноукраїнською філією Міжнародного Соломонова університету, де він

очолював кафедру історії. У 2000 р. науковець організував Міжнародний Центр хозарознавства.

Науковій спільноті археолог Міхеев відомий передусім як дослідник пам'яток лісостепоного варіанту Салтово-маяцької культури. Під його керівництвом були досліджені такі унікальні пам'ятки, як: могильники салтівської культури Заліман, Суха Гомільша, Старий Салтів, Червона Гірка, Червона Гусарівка, городище, селище та могильник біля с. Маяки Донецької області, могильник у с. Нетайлівка, селище у с. П'ятницьке та багато інших археологічних пам'яток Харківщини.

Дослідження свідчили про різноманітність духовної культури багатоплемінного Хазарського каганату. Виявлено понад 200 землеробських та ремісничих поселень, городищ, фортець з різноманітними житлами, зброєю, побутовими знаряддями, прикрасами, керамікою. Знайдені в археологічних розкопках символи, амулети тощо давали можливість визначити своєрідність міфології та вірувань населення Салтово-маяцького археологічного шару, що відзначаються синкретизмом, у якому найдавніші релігії – тотемізм, шаманізм, культу предків і вождів, а також промислові та аграрні культури – переплетені з найпізнішими віруваннями. Саме релігія була об'єднуючим фактором для аланського та булгарського населення південного сходу України та півдня Росії VIII–X ст.

В. Міхеев є автором близько 120 наукових праць, серед яких: «Справочник по археологии Украины: Харьковская область» (1977, у співавторстві), «Подонье в составе Хазарского каганата» (1985), «Археология железного века Восточной Европы (древние славяне)» (1989, у співавторстві) та «Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв.» (2006, у співавторстві).

26. МОЗОЛЕВСЬКИЙ БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ (1936–1993),

археолог, історик, поет

Найвідоміший дослідник скіфської старовини, «український Шлі-ман» Б. Мозолевський до 30-ти років майже не думав про археологічні дослідження. Він працював у кочегарні, редактором у видавництві «Наукова думка», писав вірші та мав репутацію «неблагонадійної» людини. Археологія ж була для нього «нивою людинознавства в широкому розумінні».

Професійним науковцем він став у 1968 р., очоливши Північно-Рогачинську експедицію, а у 1969 р. – Орджонікідзевський загін, коли виник-

ла загроза знесення прадавніх курганів у зонах будівництва промислових підприємств на Дніпропетровщині.

У 1971 р. експедиція під керівництвом Мозолевського під час археологічних досліджень кургану IV ст. до н. е. Товстої Могили зробила сенсаційні знахідки – багаті поховання скіфської цариці з дитиною, а також вельмож і слуг з кіньми, зброєю, металевим і глиняним посудом, а головне – з 600-ма золотими прикрасами.

Знатна жінка та дитина були вкриті численними золотими речами – справжніми витворами мистецтва. Саркофаг з тілом дитини містив золоті браслет, перстень, масивну гривну, сережки; одяг був повністю обшитий золотими бляшками. В головах знаходилися священні для скіфів посудини із срібла: ритон у вигляді рогу, напівсферична чаша і глечик з округлим дном. Жінку прикрашала висока конічна шапка з золотими бляшками. Одяг її з розширеними на кінцях рукавами також був прикрашений двома рядами золотих бляшок; взуття – вишите золотом. Поряд було знайдено масивні золоті сережки із зображенням богині, намисто, золота гривна з фігурками левів, що переслідують коня, а також декілька золотих браслетів та перстенців. Серед цих скарбів була і славнозвісна Пектораль, оздоблена майстерними анімалістичними зображеннями та сценами з життя скіфів. Одягнувши її на шию під стару тілогрійку, Мозолевський інкогніто доставив безцінну знахідку до Києва. Саме після розкопок Товстої Могили він став одним із найавторитетніших скіфологів України.

У 1979 та 1981 рр. вже як науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Б. Мозолевський досліджував кургани в районі Чортомлика. З його ім'ям пов'язані й інші значущі відкриття: Хомина і Денисова, Реп'яхувата і Бабина, Водяна і Соболева могили та інші кургани. У вітчизняному скіфознавстві навіть виділяють «епоху Мозолевського», що, насамперед, представлена його науковими працями, серед яких: «Товста Могила» (1979), «Скіфський степ» (1983), «Мелітопольський курган» (1990). Майже дві третини скіфського золота у фондах Музею історичних коштовностей України – знахідки експедицій Б. Мозолевського, який в останні роки життя очолював сектор скіфської археології Інституту археології НАНУ, продовжуючи польові дослідження.

Талант науковця поєднувався у Б. Мозолевського з талантом поета. Він залишив багату літературну спадщину, видав 8 збірок поезії, найпопулярніша з яких – «Дорогою стріли» (1991) – поєднувала найтонші ліричні переживан-

ня з глибокими роздумами над долею України у ракурсі її історичного минулого.

27. ТОЛОЧКО ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (народ. 1938),

історик, політик

Почесний директор Інституту археології, академік НАНУ П. Толочко зробив вагомий внесок у вивчення проблем історії східних слов'ян та українського Середньовіччя. Серед його наукових праць «Історична топографія стародавнього Києва» (1970), «Древний Киев» (1983), «Давня історія України» (1994), «Від Русі до України» (1997). За роботи з археології та прадавньої історії науковець удостоєний звання лауреата Державної премії України.

Досліджуючи етногенез на теренах України, Толочко стверджує, що він становить собою не просту суму окремих подій, процесів, фактів матеріального життя тощо, а органічно самостійне, оригінальне культурне явище у світовій цивілізації. На кожному його хронологічному зрізі діяли загальностадіальні закономірності, але водночас постійними були й генетичні процеси автотонного розвитку.

Культурогенез стародавнього населення України відзначався складністю й багатолінійністю. Науковець доводить, що в ідеологічному, етнопсихологічному, філософському, життєдіяльному планах східний слов'янин, а відтак і українець – не одвічна біологічна й історична даність, а результат тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічно-національних способу життя, світогляду, культури.

П. Толочко один із ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке очолює з 1989 р., він головний редактор наукового журналу «Археологія»; член виконавчого комітету Міжнародної унії слов'янської археології.

28. ХВОЙКА ВІКЕНТІЙ ВЯЧЕСЛАВОВИЧ (1850–1914),

археолог, історик, музейник

Видатний український вчений походив із старовинного чеського шляхетського роду. Вивченням давньої історії та старожитностей він захопився в Празі, де спілкувався з відомими чеськими істориками, археологами, любителями старовини у 1864–1876 рр. Потім переїхав до Києва, де почав учителювати, викладаючи німецьку мову і малювання. Разом з тим В. Хвойка плідно

займався агрономічною наукою, навіть написав 2 книги із сільськогосподарської проблематики. Але дедалі частіше повертався до свого захоплення історією давнини, вивчав територію Києва, почав колекціонувати стародавності, прилучився до роботи Київського товариства старожитностей та мистецтв.

Археологічні відкриття талановитого дослідника-самоучки почалися у 1893–1894 рр. з розкопок Кирилівської палеолітичної стоянки на Подолі в Києві. Під час дослідження культурного шару Хвойка звертав увагу на горизонтальне розташування залишків, зберігав їх у тому стані, в якому вони були знайдені, розчищаючи з усіх боків. Було виявлено різноманітні кремінні знаряддя, фрагменти житла та кераміки, кістки тварин та черепашки, що лежали в приміщеннях типу землянок, які становили окремий культурний шар. Саме розкопки Кирилівської стоянки первісної людини знаменували якісно новий етап вивчення вітчизняного палеоліту.

У 1896 р. В. Хвойка відкрив пам'ятки Трипільської культури на Київщині (в селах Трипілля, Жуківці, Стайки). Він визначив місце цієї культури серед інших старожитностей Східної Європи, розробив класифікацію знахідок і встановив час їх виникнення. Відтоді почалися систематичні дослідження цієї прадавньої землеробської культури, поширеної у IV–III тис. до н.е. на територіях України, Румунії та Молдови. Учений був переконаний у місцевому походженні Трипільської культури, вважав, що вона належала осілому землеробському населенню. Згідно з його переконаннями, «народ, що створив ці пам'ятки, не міг зникнути безслідно і був ніхто інший, як гілка арійського племені, котрій по праву належить ім'я протослов'ян і нащадки котрої й донині населяють південно-західну Росію». Це відкриття викликало великий резонанс: доповіді про Трипільську культуру були обговорені на різних наукових форумах Росії, Франції, Італії; розпочалися дискусії з цієї проблеми у світовій періодиці.

За археологічними культурами В. Хвойка намагався простежити подальший безперервний, як він вважав, розвиток землеробського населення Середньої Наддніпрянщини. Він вивчав пам'ятки мідного, бронзового та залізного віків на Київщині та Черкащині, городища і кургани скіфів. Але після Трипілля найвагомішим його досягненням було відкриття у 1899–1901 рр. на землях України культур так званих «полів поховань» – могильників з трупоспаленнями в урнах. Ці пам'ятки Хвойка поділив на дві культури – Зарубинецьку та Черняхівську. Першу вчений датував межею ер, а другу – першими

століттями нашої ери. При цьому він простежив перехід від скіфської доби до зарубинецького періоду й від черняхівського періоду до наступної ери.

Вражаючими були й дослідження В. Хвойки археологічних культур вітчизняного Середньовіччя, передусім княжого Києва, східнослов'янських старожитностей VI–X ст. на Черкащині, Полтавщині тощо. На їх основі була зроблена гіпотеза, за якою з часів неоліту Середня Наддніпрянина була заселена одним і тим же осілим землеробським народом, який учений вважав східним слов'янством. Зміна ж археологічних культур, на його думку, свідчила не про міграції, а про поступовий розвиток матеріальних умов життя автохтонного населення цієї території. Так була започаткована наукова дискусія про етногенез слов'янства.

В. Хвойка – один із ініціаторів створення у 1899 р. Київського музею старожитностей та мистецтва, хранителем археологічного відділу якого був до 1914 р. Саме тут він проявив себе як талановитий музейник, вкладаючи у роботу багато енергії та сил. Тепер це Національний музей історії України, де зберігається і особиста колекція науковця.

В. Хвойка був дійсним членом наукових товариств у Москві, Києві, Одесі, Константинополі. Невичерпним джерелом для вивчення стародавньої історії культури на території України є і його праці: «Каменный век Приднепровья», «Раскопки в области трипольской культуры», «Поля погребений в Среднем Приднепровье» (1901), «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913) та інш.

29. ШРАМКО БОРИС АНДРІЙОВИЧ (1921–2012),

археолог, краєзнавець, педагог

У першій в своєму житті археологічній експедиції Б. Шрамко взяв участь у 1939 р., коли вступив до Харківського університету. Саме з цим навчальним закладом пов'язана вся його подальша науково-педагогічна діяльність. Майже 50 років він очолював Сіверсько-Донецьку та Скіфо-Слов'янську археологічні експедиції. Результати наукових досліджень знаного археолога викладені в роботах: «Древности Северского Донца» (1962), «Господарство лісостепових племен на території України» (1971), «Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині» (1983) та ін.

З 1954 р. Шрамко вивчав видатну пам'ятку давнини – Більське городище кінця VIII – поч. III ст. до н.е., що ототожнюється з літописним містом Гелогом, яке згадував у своїх творах давньогрецький історик Геродот. Більське

городище – центр ворсклинської групи пам'яток скіфського часу на Полтавщині – було значним політичним та культурним центром, заселеним різноетнічним населенням (будинами, гелонами, неврами). Під час розкопок на пам'ятці виявлено залишки напівземлянок, наземних жител, різноманітних присадибних будівель, жертovníків та храмів, а також рештки майстерень ремісників – ковалів, бронзоливарників, ювелірів, гончарів, косторізів. Разом з тим на городищі знайдені численні антропоморфні та зооморфні керамічні статуетки, що підтверджують існування у середовищі місцевого населення землеробських культів родючості. Встановлено, що Більське городище існувало не тільки за рахунок ведення землеробства, городництва, скотарства, мисливства, різноманітних ремесел, домашніх промислів, а і торгівлі з полісами Північного Причорномор'я, про що свідчили численні знахідки античного розписного посуду та скляних виробів.

Серед визначних відкриттів Б. Шрамка – Бондарихинська археологічна культура бронзової доби, яка існувала в лісостепу лівобережжя Дніпра (переважно на Харківщині та Луганщині) у XI–VII ст. до н.е. Ця культура, названа за поселенням в урочищі Бондариха поблизу м. Ізюм Харківської області, характеризується невеликими поселеннями, наземними житлами і землянками з вогнищами в центрі, ліпним посудом з широким горлом і вузьким дном, який прикрашено відбитками зубчатого штампу та вдавленнями кінця палички, численними виробами з кістки, каменю та бронзи.

Б. Шрамко приділяв велику увагу вивченню проблем матеріальної і духовної культури Скіфії, особливостей мистецтва скіфської доби, зокрема керамічної пластики, технік плетіння, прядіння, ткацтва, а також ювелірного виробництва. Він започаткував у вітчизняній науці дослідження стародавньої металургії з використанням результатів металографічних, спектральних, хімічних і рентгеноструктурних аналізів; відкрив перші у Східній Європі вироби з метеоритного і металургійного заліза, чавуну, найдавніших залізоплавильних горнів. Одним із перших в Україні вивчав технології бронзоливарного виробництва, хімічного складу виробів з кольорових металів Лісостепової Скіфії.

Б. Шрамко був науковим консультантом різноманітних міжнародних археологічних експедицій, брав активну участь у діяльності Українського товариства охорони пам'яток і культури, гідно представляв нашу державу у наукових структурах ЮНЕСКО.

РОЗДІЛ III

КУЛЬТУРНІ ОСОБИСТОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

30. АЛІМПІЙ (АЛПІЙ, ОЛІМПІЙ, бл. 1050–1114), *живописець*

Алімпій є перший відомий за писемними джерелами художник. Києво-Печерський патерик містить його життєпис та відзначає високу майстерність Алімпія: *«добре извык хитрости иконней, иконы писати хитр»*.

З життя Алімпія відомо, що його ще змолоду батьки віддали навчатися іконописанню. Він навчався у Царгороді і в Києві. З 1084 р. вчився у константинопольських майстрів, які прикрашали Успенський собор Києво-Печерського монастиря, разом з ними виконував мозаїчні роботи. Потім він сам став ченцем Києво-Печерського монастиря. За сучасними дослідженнями, йому приписують також мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору у Києві та ікону Богоматері (Велика Панагія), яку він виконав за дорученням князя Володимира Мономаха для Успенського собору у Ростові. З Патерика відомо також, що він написав сім де-ісусних ікон для домашньої церкви.

Творець образу святості – іконописець – сам повинен був проїнятися відповідною святістю. Тому в Печерському патерику є легенда про ікону, яку замість Алімпія під час його хвороби домальовує ангел. За іншою легендою, під час оздоблення Успенського собору, яким блиском засвітився образ Пресвятої Богородиці, із уст її вилетів білий голуб. Це чудо бачив і Алімпій, після чого й постригся в ченці.

Алімпій умів гарно малювати і прикрашати ікони, часто відновлював образи різних церков безкоштовно. *«Добре навчився він майстерності іконопису і був вельми вмілим у писанні ікон. Та цією майстерністю хотів він оволодіти не задля багатства, а Бога ради творив, працюючи так, що вистачало всім: і для ігумена, і для всієї братії писав він ікони, нічого за це не беручи. Часто благав він своїх друзів, щоб як побачать де в церкві які понищені ікони, приносили їх до нього»* – розповідає Києво-Печерський патерик.

Все, що заробляв, Алімпій розподіляв на три частини: одну частку – на святі ікони, другу – на милостиню вбогим, а третю – на свої потреби. І чинив так упродовж усіх літ: *«Жодного дня не давав собі спочинку: вночі віддавався співові й молитвам, а як настунав день, переходив до справ, і ніколи не бачили, щоби був він бездіяльним»*.

На думку мистецтвознавців, Алімпій – ймовірний автор ікон, що дійшли до нас: «Печерська Богородиця з предстоячими Антонієм і Феодосієм» і «Ярославська Оранта» (обидві знаходяться в Третьяковській галереї). Його ікони ще за життя прославилися як чудотворні. Сам Алімпій вважався таким, що може творити чудеса та зцілювати хворих. Деякі приклади цього наводить Патерик. Алімпій був похований у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря і канонізований православною церквою як преподобний. Творчість Алімпія початкує славетну малярську школу Києво-Печерського монастиря.

31. АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (983–1073),

церковний діяч, засновник Києво-Печерського монастиря

Головним центром чернецтва на Україні в епоху Середньовіччя був Києво-Печерський монастир. Його заснував чернець Антоній. Чимало сторінок Києво-Печерського Патерика присвячено опису подвигів печерських ченців, які, наслідуючи святого Антонія, демонстрували високі зразки героїчної аскези й мучеництва. На жаль, окремого життєпису, присвяченого Антонію, в Патерику немає. Вшановується єдина його заслуга – заснування чернечого осередку.

Мирське ім'я Антонія невідоме. Чернечий сан він прийняв у монастирі на Афоні й за порадою тамошнього ігумена перебрався до Києва, щоб насадити тут монастирське життя. Тут він оселився разом з Іларіоном – майбутнім митрополитом київським, Ніконом Великим та Феодосієм Печерським недалеко від літньої князівської резиденції в с. Берестове на горі над Дніпром. На цьому місці й виник Києво-Печерський монастир. Деякі подробиці цього дізнаємося зі сказання «Розповідь монаха Нестора із обителі монастиря Печерського про те, чому названо монастир Печерським»: *«Почали приходити до нього (Антонія) постригатися окремі боголюбці, а він приймав їх і постригав. Так зібралися до нього 12 братів. До нього ж прийшов і Теодосій та й постригся. Викопали вони велику печеру, і церкву, і келії, які й донині існують у печері під старим монастирем. Зібралися браття разом, і сказав їм Великий Антоній: «Це Бог нас, браття, зібрав, і з благословення Святої Гори,*

яким постриг мене ігумен Святої Гори, а я постриг вас: нехай буде на вас перше благословення Бога і Пречистої Богородиці, а друге – Святої Гори». Ще сказав їм таке: «Живіть собі, і я вам призначу ігумена, а сам хочу відійти на оту гору й там осісти на самоті». Бо як я сказав раніше, він зник до самотності... а сам пішов на гору, викопав печеру, що під новим монастирем, і в ній закінчив своє життя, проживши у чесноті 40 років, не виходячи з печери. У ній лежать його чесні мощі, що творять чудеса донині».

Ще одна оповідь Києво-Печерського монастиря, в якій фігурує Антоній – «Про прихід іконописців із Царгорода до Антонія й Теодосія», де міститься легенда про те, як Бог вказав Антонію місце, де будувати Богородичну церкву. Після трикратної молитви Антонія Бог тричі визначає місце спорудження церкви: першого разу землю вкрила роса, а обране місце залишилося сухим, другого разу – зрослося місце під церкву, а все навкруги лишилося сухим, а третього разу цю територію Бог знаменував вогнем, який випалив усю рослинність.

Перше свідчення, яке дозволяє говорити про факт канонізації Антонія, датується 1394 р. Саме тоді колишній чернець Києво-Печерської Лаври єпископ Тверський Арсеній побудував у заснованому ним Жолтиковому монастирі церкву на честь преподобних Антонія та Феодосія.

32. БОРИС (пом. 1015) та ГЛІБ (пом. – 1015), давньоруські святі та мученики

Борис та Гліб є найбільш шановані святі на Русі в XI–XII ст., про їхню особливу популярність свідчить присвячена їм агіографічна література. До «Борисо-Глібського циклу» (творів про Бориса та Гліба) входять літописна оповідь, що під 1015 р. включена до складу «Повісті минулих літ», анонімне «Сказання і страсть і похвала Святим мученикам Борису і Глібу», «Читання про житіє та про погублення блаженних Страстотерпців Бориса і Гліба» Нестора.

Борис і Гліб були молодшими синами київського князя Володимира Великого, народжені єдиною матір'ю-болгаринею. Під час поділу давньоруських земель 988 р. Борис одержав від батька Ростов, а Гліб – Муром, де вони певний час окремо княжили. Кожен з них загинув у різний час, за різних обставин, у різній місцевості, але вшановують їх разом.

Брати загинули за наказом свого брата Святополка під час боротьби за князівський престол після смерті Володимира. Ціною власного життя Борис

та Гліб відмовилися починати усобицю, дотримуючись природного порядку – черги в успадкуванні влади. Вони воліли радше загинути, аніж переступити інтереси держави і суспільства. Натомість їхній старший брат, забажавши влади, ні перед чим не зупинявся. За його наказом у 1015 р. братів було вбито, бо Святополк жадав одноосібної влади і знищував можливих претендентів на неї.

Загибель Бориса та Гліба була витлумачена як мученицька, а вони – визнані святими. Часто їхній образ подавався за біблійною аналогією про ще одних братів – Каїна та Авеля: Святополк виступав як Каїн, а Борис та Гліб – у ролі Авеля. Це були перші офіційно канонізовані у 1015 р. руські святі. Їх культ активно підтримувався і через політику, адже єдність Київської Русі можна було укріпити на основі феодалських зобов'язань князів по відношенню один до одного та права наслідування.

Анонімний автор «Сказання і страсть і похвала Святим мученикам Борису і Глібу» показав звеличення їхнього духу перед лицем неминучої смерті. Так, Борис, дізнавшись про замисел Святополка, має моральний вибір: чи піти зустрічною війною на брата, чи своєю смертю започаткувати нову традицію міжкнязівських відносин – християнського смирення та беззаперечної покори старшому в роді. Антигероем виступає Святополк, якого охопила сильна заздрість та гордість й спалювала жага влади та ненависть до братів. Тому поява в тексті імені Святополка супроводжується постійними епітетами: *окаянний, злий, треклятий*. Ім'я Святополка Окаянного стає в давньоруській літературі позначенням злодія, в той час як імена Бориса та Гліба пов'язані зі святістю.

Трагічна подія вбивства Бориса та Гліба мала широкий резонанс у давньоруському суспільстві і призвела до створення цілого ряду літературних пам'ятників на цю тему. Вже за Ярослава Мудрого виникає шанування Бориса та Гліба у Вишгороді, де брати були поховані. Культ цих святих значною мірою звеличував і Ярослава Мудрого, який був братом убитих і виступав як месник за них. На честь Бориса та Гліба було встановлено церковне свято. Особливо широкий розвиток їх культ отримав за Володимира Мономаха. В 1115 р. за його ініціативою у Вишгороді побудували на їх честь великий кам'яний храм, куди з почестями перенесли їхні мощі; за легендою – нетлінні, через що Бориса та Гліба й було канонізовано.

33. БОЯН (БАЯН XI ст.), давньоруський поет-співець

Постать Бояна являється нам у давньоруському літературному пам'ятнику «Слово о полку Ігоревім». Боян – це поет та співець, що співав свої пісні під супровід струнного інструменту – гуслей.

Автор «Слова» добре знав його творчість: пам'ятаючи про історичний замисел своєї поеми, заспів своєї оповіді він стилізує під Бояна, відтворюючи поетичну манеру співця старих часів. Та з перших же рядків свого твору намагається і протиставити себе Бояну: наслідує його «старі словеса», але разом з тим відмовляється від «замишлення» Бояна та слідування йому в оцінці подій (*«Розпочати цю пісню по билинам цього часу, а не по задуму Бояна..»*). Поза сумнівом, прославлений поет Боян був добре знайомий слухачам «Слова», його манеру відразу впізнавали, репертуар Бояна також був відомий людям кінця XII ст. Автор «Слова» не скупиться й на похвали Бояну: він – віщий, нащадок самого Велеса, Боян – як орел, літає розумом під хмарами, він співставляє героїчні справи минулого та теперішнього, його чарівні десятиструнні гуслі співають славу князям. Більше того, автор «Слова» черпав у нього відомості, які не знаходив у літописах. Боян був свідком перших усобиць на Русі після смерті Володимира Великого, але поставив свій талант на службу князям, прославляючи винуватців усобиць, замість того, щоб осудити й викрити їх.

Народившись близько 1000-го року, поет прожив досить тривале життя. З переліку княжих імен, що визначають список Боянових меценатів, випливає, що діяльність співця була пов'язана не тільки з Києвом, а й з Черніговом і особливо з Тмутороканем.

Для науковців Боян залишається однією з найзагадковіших постатей історії давньоруського письменства. Про його особисте життя майже нічого не відомо, як не збереглося і жодного твору, написаного поетом. На думку дослідників, бракує вагомих підстав вважати деякі фрагменти «Повісті минулих літ» ремінісценціями Боянових пісень. Не відомо й те, чи Боян – це власне ім'я, прізвище, чи загальна назва поета, похідна від давнього дієслова «баять» (говорити, оповідати).

34. ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬКОВИЧ (бл. 1250–1288),

князь Володимиро-Волинського князівства, культурний діяч

Князь Володимир Василькович увійшов в історію вітчизняного Середньовіччя як поміркований політик, людина високого інтелекту, книжник і філософ.

Володимир був сином молодшого брата Данила Галицького, волинського князя Василька Романовича. Він успадкував від батька частину Волині зі стольним містом Володимиром. Маленьке за територією князівство Володимир спромігся розбудувати і прикрасити, перетворивши свою землю на одне з найбагатших і найкультурніших міст Східної Європи. Галицько-Волинський літопис з великою повагою повідомляє про нього: *«Почав після нього (Василька) княжити син його Володимир, сяючи правдолюбством і братолюбством до своїх братів, і до бояр, і до простих людей»*. З літопису ж дізнаємося й про його зовнішній вигляд: *«Цей благовірний князь Володимир був високий на зріст, широкий у плечах, гарний обличчям, волосся мав русяве, кучеряве, бороду він стриг; руки й ноги у нього були гарні, голос низький»*. Далі в літописі йдеться про освіченість, мудрість, любов до книжок, високі душевні якості: *«Він тлумачив книжне писання, тому що був він великий філософ.., лагідний, смиренний, незлобивий, правдивий»*.

За князювання Володимира розвивалося господарство, землеробство, ремесла, особливо піднеслися мистецтво й література. Він побудував чимало міст, церков, монастирів, прикрашаючи їх іконами та забезпечуючи книжками. Двір Володимира став справжнім культурним осередком України. Книги й ікони з м. Володимира йшли до Чернігова, Перемишля, Каменця та Луцьку.

Князь власноруч переписував книжки, наслідуючи Ярослава Мудрого. За його ініціативою і частково ним самим були переписані «Житіє Димитрія Солунського», декілька списків Євангелія та «Апостола», «Пролог» та «Мінеї» на весь рік, тріоди, октоїхи, ірмолії, служебники, а також «Паранесіс» Єфрема Сіріна. Книги в розкішних обкладинках він дарував храмам і монастирям. За Володимира Васильковича продовжували вести Галицько-Волинський літопис, де в статті за 1288 р. розповідається про князя та описується його хвороба та смерть у 40 років. Бажаючи миру своїй землі, він запобіг наслідування князівства миролюбивому, як і він сам, брату Мстиславу. Зі смертю Володимира Васильковича закінчується Галицько-Волинський літопис.

35. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (бл. 958–1015),

києворуський князь, культурний діяч

Князь Київської Русі Володимир Великий правив з 978 по 1015 рр., і саме цей період вважається одним з найвеличніших періодів існування держави, коли вона і в політичному, і в культурному плані дорівнювала багатьом країнам Європи.

Джерел стосовно особистості та діяльності князя небагато: це літописні зводи, зокрема «Повість минулих літ», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона та фольклорна творчість, билини. Його постать оспівано й опоетизовано в давньоруській літературі в образі Володимира «Красне Сонечко» – охоронця рідної землі, мудрого правителя і героя.

Буття великої держави вимагало нового світогляду і нових взаємин у міжнародних стосунках Русі. Володимир усвідомлював, що зближення з могутніми візантійськими імператорами, вступ з ними в родинні зв'язки зміцнить князівську владу і саму державу. А це уможливиться лише з прийняттям християнства, офіційної релігії Візантії. У 988 р. Володимир почав процес хрещення люду всієї території Київської Русі. Запровадження нової віри тривало досить довго і дуже часто насильницькими засобами.

Християнська церква зміцнювала владу великого князя, стверджуючи, що «всяка влада від бога». А коли так, то князь є ніхто інший, як божий слуга, і непокоря йому – великий гріх. За прикладом Візантії, церква на Русі високо підносила авторитет державної влади; вона виступала за постійність і стабільність влади проти міжусобиць, закликала жити за принципами «шани старших» і «не чіпати чужої межі». Важливу роль в утвердженні християнства відіграло створення київської митрополії на чолі з греком Феофілактом.

З кінця X ст. починають будувати християнські храми. Місця, де стояли язичницькі ідоли, розчищалися для православних церков. На честь християнізації у 989 р. заклали і сім років будували першу на Русі кам'яну церкву, що дістала назву Десятинної (на її спорудження йшла десята частина прибутків держави). Так започаткували будівництво Божих храмів по всій Русі, в яких засновували школи для підготовки духовенства. Виникали численні монастирі, де зосереджувалися перекладачі грецьких книг, літописці, лікарі, іконописці. Церковне і монастирське будівництво потребувало майстерень з підготовки будівничих, архітекторів, художників, мулярів. Під керівництвом візантійських учителів виховувалися місцеві фахівці, які потім спорудили шедеври вітчизняної середньовічної архітектури.

Запровадження християнства спонукало і швидкий розвиток освіти та писемності, адже церковна служба супроводжувалася читанням Біблії та книг, у яких розкривалися релігійні ідеї, погляди і правила життя. Постала проблема придбання церковної літератури, виникла потреба у знавцях текстів, у перекладачах з грецької на руську мову, у вправних переписувачах книг.

Отже, в результаті політики Володимира Великого Київська Русь прилучилася до світової культури, книжності, мистецтва, освіти, науки. Були встановлені сталі зв'язки з іншими християнськими країнами. Наприкінці життя Володимир став найшановнішою особою в державі. У XIII ст. православна церква канонізувала його як рівноапостольного і зарахувала до лику святих.

36. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1053–1125), князь Київської Русі, мислитель, письменник

Володимир Мономах – одна з найвизначніших постатей Київської Русі, державний і політичний діяч, за час правління якого (1113–1125) Русь досягла стабільності та високого міжнародного авторитету.

Саме Мономах після міжусобних воєн відновив великокнязівську владу на більшій частині земель і тимчасово затримав процес остаточного роздроблення Давньоруської держави. Він був головним учасником князівських з'їздів, що скликалися з метою подолання внутрішніх непорозумінь, виступав противником збройного методу їх розв'язання. Велику увагу князь приділяв проблемам соціально-економічних стосунків: зокрема, з його іменем пов'язаний законодавчий акт, відомий як «Устав Володимира Мономаха», прийнятий одразу після повстання 1113 р.

Будучи сином великого князя Всеволода Ярославовича, який славився освіченістю та знанням багатьох мов, і дочки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха Анастасії, Володимир успадкував розум та мудрість з одного боку, і з іншого – прізвище Мономах. Він мав династичні зв'язки з князівськими, королівськими родами багатьох держав Європи, був високоосвіченою людиною, добре знав вітчизняну і зарубіжну культуру, продовжував традиції Володимира Великого і Ярослава Мудрого в поширенні освіченості.

Мономах не тільки найвидатніший політичний діяч кінця XI – поч. XII ст., а й талановитий письменник, публіцист. До нас дійшли три його твори (в складі «Лаврентіївського літопису»): «Повчання дітям», один з листів до

Олега Святославовича («Граматка») та автобіографічний «Літопис» воєнних походів та житійних праць. Всі ці твори – окремі за змістом, і за часом написання – були об'єднані переписувачами.

Першою він написав «Граматку» 1096 або 1097 р. Це – лист-документ, зумовлений подіями родинно-державного життя: восени 1096 р. Мономах написав листа до Олега Святославовича через сумну подію: в битві з Олегом загинув син Мономаха Ізяслав. Він просить припинити конфлікт. Автор листа – не тільки князь, батько, а й поетично мисляча людина, для якої реальні події є приводом для широких філософсько-етичних узагальнень, виражених в яскравій поетичній формі.

«Повчання дітям» Мономаха звернене не просто до дітей, а до нащадків державної влади і присвячене засадничим принципам, які, на думку автора, допоможуть наступникам правильно вирішувати проблеми державної діяльності. Коло проблем, порушених у «Повчанні», дуже широке: від питань світобудови – до роздумів про державну владу, сутність і моральність людини. Мономах використовує різні джерела: Псалтир, «Повчання» Василя Великого, пророцтва Ісаї, апостольські послання, тексти «Ізборника» 1076 р.

Закінчується «Повчання» життєписом самого автора, що має служити дітям прикладом і наукою. У світлі рад і вказівок «Повчання» являється нам постать самого автора, як ідеал доброго, справедливого християнського володаря.

Смерть Мономаха ознаменувала завершення цілої епохи в історії Київської Русі – єдиновладна держава через кілька років втратила цілісність і розділилася на півтора десятка земель і князівств. Та філософська глибина роздумів Мономаха про Бога та людину, життя та смерть, цінні практичні поради не втратили свого значення дотепер. Поетична образність стилю та глибина допомогли творам Володимира Великого пережити свою епоху та стати класикою.

37. ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ (1201–1264),

князь, культурний та політичний діяч

Данило Галицький – найвидатніша постать історії Південно-Західної Русі XIII ст. Історики досить високо оцінюють його політичні і військові здібності. Він об'єднав Галичину і Волинь, спромігся чинити опір монголо-татарській орді і зробив значний внесок у розбудову та культурний розвиток Галицько-Волинського князівства.

Данило – син князя Романа Мстиславовича, за правління якого князівство було великим державним об'єднанням.

У 40-х рр. XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві посилено будувалися замки та укріплення. Було запрошено багатьох майстрів із Західної Європи (німців, поляків). Данило сприяв розвитку міст, залучаючи туди ремісників і купців. Це були ковалі заліза, міді та срібла, сідляри, лучники, що селилися в містах. За правління Данила було засновано міста Львів (на честь сина Лева), Угровськ, Данилів, відновлено Дорогичин, зведено нові могутні фортеці Кременця та Холма. Столицю князівства було перенесено з Галича до Холма.

Галицько-Волинський літопис описує зведення палаців, кам'яних укріплень і фортець. Літописець описав чудові церкви Галича, Володимира, Холма та інших міст. Так, у Холмі було споруджено розкішну церкву св. Іоанна Златоуста, а також церкви Різдва Богородиці та св. Кузьми і Дем'яна.

За правління Данила європейського рівня в князівстві досягли освіта, наукові знання, книжкова справа. Галицько-Волинський літопис, що писався протягом XIII ст., – це видатна історична та літературна пам'ятка, де, окрім історичних подій, подається й культурне життя князівства.

Данило Галицький проводив активну прозахідну політику, під його владою поширювалися європейські культурні впливи, прищеплювалися нові державні та адміністративні форми управління. Для зміцнення міжнародного авторитету держави 1246 р. в Галичі було засновано церковну православну митрополію, яка перебрала на себе функції загальноруської. Митрополитом було призначено одного з подвижників Данила – Кирила. Після смерті Данила Галицького єдність князівства була остаточно втрачена.

Пам'ять про Данила Галицького і його сина Лева зберігає сучасний Львів. Так, кожен львів'янин вважає за обов'язок привести гостей у Високий Замок – першу резиденцію князя, звідки й пішла львівська земля.

38. ДАНИЛО ЗАТОЧНИК (др. пол. XII – поч. XIII ст.),

письменник та мислитель

Культура періоду феодальної роздробленості позначена появою такої визначної пам'ятки давньоруської літератури як «Моління Данила Заточника» (або «Слово Данила Заточника»). Виникнення «Моління» датується кінцем XII чи початком XIII ст.

За змістом – це звернення до князя правнуків Володимира Мономаха (Ярослава Володимировича чи Ярослава Всеволодовича), якого автор бажає вивести з того жалюгідного стану, в який він – людина освічена і розумна, – несправедливо потрапив. Звідси і прізвище Данила – «Заточник», тобто людина, яка знаходиться у засланні, ув'язнена, заточена.

Спроб конкретизувати особу автора дуже багато. Але беззаперечним є те, що він розумний і обдарований. Данило відноситься до інтелектуальної еліти Русі через його велику начитаність і вільне цитування найрізноманітніших джерел. Він звертається до освіченої аудиторії, на розуміння якої і розраховує.

Твір насичений афоризмами, авторитетними запозиченнями, що виражають вічні й загальні істини житейської мудрості. Широко використовуються «Притчі Соломона», «Псалми», «Повість минулих літ», «Фізіолог», «Ізборник Святослава» 1076 р., збірка «Бджола» тощо.

В центрі – проблема людської особистості, головним багатством якої є розум. Тому головна ідея твору – прославлення розуму, мудрості. Розум прикрашає людину, надає їй сили, яка важливіша за багатство та владу.

Книжна мудрість автора багато в чому була приводом для самовпевненості, адже високо ставлячи свої здібності, Данило сподівається не просто на милість, а бачить себе в ролі княжого радника. Автор жаліється князю на свою долю, просить допомогти, разом з тим намагається і жартувати, описуючи різні способи виходу зі стану нужди. Так, наприклад, він описує можливість одруження на негарній, але багатій жінці.

«Моління Данила Заточника» вперше в давньоруській книжності засвідчило пробудження особистісного начала. І навіть рясне цитування втрачає свій знеособлений характер, перетворюючись на розповідь про перипетії долі конкретної людини: воно демонструвало рівень розвитку самосвідомості особи, сповненої почуття власної гідності.

39. ДАНИЛО ПАЛОМНИК (кін. XI – поч. XII ст.),

письменник та мандрівник

Серед джерел самотніх давньоруських «хождень» («путівників», «паломників») є літературний пам'ятник, створений ігуменом Данилом, який на початку XII ст. відвідав Палестину й описав свою подорож у творі «Життя і хождєнія Данила, руської землі ігумена». Відомостей про особистість та долю автора мало. Можливо, він був ченцем Києво-Печерського монастиря. Ця

подорож відбулася в 1104–1107 рр. у складі групи з 8 чоловік – представників Києва і Новгороду, серед яких був і Данило. На початку «Хождєнія» приводиться євангельська притча про ледачого раба, який заховав гроші від господаря та не отримав від них користі й прибутку. Натомість «прибуток» Данила є очевидним – він зумів втілити свою мрію й пройти шляхом Христа, розкрити свій письменницький дар, залишивши нащадкам опис паломництва святими місцями.

Подорож була пов'язана з великим ризиком для життя, адже пересуватися доводилося в умовах воєнного часу, хрестових походів та зіткнень з кочовиками. Незважаючи на труднощі, Данилу вдавалося декілька разів відвідати Йордан та Мертве море, Віфлієм та Хеврон, сходити із загоном хрестоносців до Галілеї, де він побачив Тіверіадське озеро, оглянув Фавор, Назарет, Кану Галілейську, і через Кесарію і Самарію повернувся в Єрусалим.

Данило був дуже добре освічений. Про всі відвідані міста він читав раніше в книгах, про що з радістю повідомляє, впізнаючи їх. Текст свідчить про неабиякий розум, духовну енергію паломника, про його начитаність, естетичний смак. Вражає різнобічність інтересів руського мандрівника: йому, крім релігійних святинь, цікаві і зрозумілі системи, побут, природа, економічне життя, планування будівель. Він дуже детально та наглядно описує архітектурні споруди. Твір ігумена цінний і як путівник для руських паломників, і як джерело історичних та археологічних повідомлень про Палестину та Єрусалим початку XII ст. Він також свідчить про широкий кругозір руського книжника, який не лише докладно розповідає про шлях від Константинополя до Єрусалима, а й додає особисте ставлення до всього, що потрапляло до поля його уваги. «Ходіння» мало не тільки пізнавальне, а й велике виховне значення, впливаючи на формування моралі давньоруських людей: Данило, адресуючи їм свої замітки, намагався, щоб вони «укріпилися в вірі», «потягнулися душею та думкою» до святих земель.

Ігумен Данило відчував себе частинкою Русі, а також посланцем усіх християн. Разом з тим, характерною прикметою його духовного образу є віротерпимість. Данило – прибічник православ'я, але це не заважає йому об'єктивно оцінювати інші віросповідання.

40. ЖІНКИ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Незважаючи на те, що в історії вітчизняного Середньовіччя жінки фігурують не часто, їхня роль у політичному та культурному житті була досить

високою. Правові норми та суспільні погляди щодо становища жінки в родині віддзеркалила «Руська Правда» – жінка тут рівноцінна чоловіку. Жінки співпрацювали з чоловіками в хліборобській, купецькій справі. Після смерті чоловіка жінка повністю заступала його права, стаючи головою родини. Деякі жінки мали вплив і на державні справи (на княжому престолі вони засідали як регентки своїх синів). В історію культури Русі увійшов ряд жінок, які походили з різних європейських династій і були дружинами руських князів, або їхніми доньками, які вийшли заміж за іноземних володарів.

ЯНКА (АННА) ВСЕВОЛОДІВНА (між 1046 і 1067–1112) – донька улюбленого сина Ярослава Мудрого Всеволода, рідна сестра Володимира Мономаха. Ще змолodu Янка постриглася в монахині, для неї в 1086 р. було побудовано жіночий монастир св. Андрія. Вона була настоятелькою монастиря, мала неабиякі організаторські здібності. Коли в 1089 р. помер київський митрополит, саме Янці доручили знайти нового. Як повідомляє Нестор, вона поїхала до Візантії та привезла з собою митрополита Іоанна. Очевидно, це говорить про її неабияку владу. Також про Янку відомо, що вона засновувала школи для дівчат.

Відомо й про **ВЕРХУСЛАВУ**, жінку Ростислава Рюриковича, яка втручалася в справи церковні і намагалася поставити на єпископство ченця Печерського монастиря Полікарпа. Часто жінки мали майно і особисто ним розпоряджалися: наприклад, княгиня **АНАСТАСІЯ**, онука Ізяслава I, відписала все своє майно Києво-Печерському монастирю.

Про життя доньки Ярослава Мудрого **АННУ ЯРОСЛАВНУ (бл. 1024 – після 1075)** дізнаємося перш за все з французьких джерел XI ст. У давньоруських джерелах її ім'я майже не згадується. Княжну видали заміж за короля Франції Генріха I. Після смерті чоловіка вона була регентшою при сині Філіппові I, підписувала за ним деякі державні документи. Коли син подорослішав, Анна переїздить до м. Санліссі поблизу Парижу. Біля свого замку Анна наказала збудувати церкву й монастир св. Вінцента. Повністю споруда не збереглася, але до нашого часу дійшла невелика каплиця, біля якої згодом було поставлено статую жінки з написом: «Анна руська, королева французька, засновниця собору в 1060 р.». Востаннє ім'я Анни згадується в документах 1075 р. Але наприкінці XVII ст. було знайдено її могилу поблизу м. Етамп у Франції. Латинський напис на її гробниці повідомляє: «Тут лежить пані Анна, вдова короля Генріха».

Анна була видатною постаттю свого часу. Папи Микола II та Григорій VII писали до неї шанобливі листи, в яких вихваляли її чесноти. На актах збереглися її підписи кирилицею та латиною, у той час як маса неписьменних васалів «підписувалася» хрестиками. З іменем королеви Анни пов'язане написане кирилицею Реймське Євангеліє, яке, мабуть, вона привезла з Києва. Саме на цьому Євангелію присягали французькі королі під час коронування.

ЄВПРАКСІЯ (1071–1109) – племінниця Анни Ярославни, звідна донька князя Всеволода Ярославича – відіграла досить помітну роль в історії Західної Європи. Євпраксія була дружиною німецького короля Генріха IV. Переживши від чоловіка ряд принижень та образ, вона спромоглася подати скаргу на власного чоловіка на церковному соборі в м. П'янченце в 1095 р., на якому були присутні єпископи Німеччини, Італії, Франції, Бургундії та багато релігійних діячів. В результаті Генріха було засуджено та позбавлено престолу. Сама ж Євпраксія повернулася на Русь і пішла до монастиря. Найвірогідніше, що вона вступила в Андріївську обитель, де ігуменею була її звідна сестра Янка.

ЄВПРАКСІЯ МСТИСЛАВІВНА (ЗОЯ) (1108–1172) – донька київського князя Мстислава Володимировича, онука Володимира Мономаха. В 1122 р. вона вийшла заміж за візантійського царевича Олексія, сина імператора Іоанна Комніна, і дістала ім'я Зоя. З молодих років вивчала народну медицину, лікувала хворих, за що її прозвали Добродія. Євпраксія – автор наукового трактату «Мазі», першої відомої на Русі медичної праці. В основі її трактату – дані тогочасних наукових рукописів і власні спостереження. Все викладення твору суто медичне, наукове (як для того часу), без забобон.

ЄФРОСИНІЯ ПОЛОЦЬКА (між 1101 і 1105–1173) – полоцька княжна, донька вітебського князя Святослава Всеславича. Ще змолоду постриглася в монахині, вела активну просвітницьку діяльність. На гроші Єфросинії в Полоцьку збудували дві церкви, заснували чоловічий та жіночий монастирі з бібліотеками та іконописними майстернями. Сама Єфросинія влаштовувала школи та займалася такою не жіночою на той час справою, як переписування книг: вважається, що стародавній літопис Полоцького князівства, який до нашого часу не зберігся, був написаний нею.

Ще одна високоосвічена жінка Русі – **ЄФРОСИНІЯ МИХАЙЛІВНА ЧЕРНІГІВСЬКА (СУЗДАЛЬСЬКА, пом. 1250)**, що вивчала філософію, риторіку, мала високу освіту. Вона була старшою донькою чернігівського князя Михайла Всеволодовича Феодулія. Прийняла постриг в Ризоположенському

монастирі в Суздалі. За легендою, саме її святість врятувала монастир під час нападу монголо-татар: Батий, побачивши Єфросинію, яка виходила з монастиря, звелів цей монастир не чіпати. Чудеса пов'язувалися і з її гробницею, через що в XVI ст. вона була зарахована до лику святих.

ОЛЬГА (бл. 894–969) – велика княгиня Київська – найяскравіший жіночий образ у давньоруських літописних оповіданнях. Та її життєписи було створено набагато пізніше, в XIII–XVI ст., тому в розповідях про Ольгу відчувається великий вплив усної народної творчості.

Життя Ольги – це історія становлення Київської держави. Політичне життя того часу, релігія, побут, звичаї знайшли своє відображення в розповідях про часи правління Ольги. Ні літописи, ні агіографічні твори про Ольгу не повідомляють дати її народження. Ймовірно, вона народилася у Пскові близько 894 р., батько її був з варягів. Дуже рано їй було видано заміж за Ігоря.

Ім'я Ольги починає активно звучати в джерелах з літа 945 р., коли княгиня як опікунка чотирьохлітнього сина Святослава стала правити Руссю. Стародавні літописці симпатизували княгині, бо описували її як вродливу, енергійну, мстиву й мудру правительку з «чоловічим розумом».

Про Ольгу складалося багато легенд, і починаються вони з обставин смерті чоловіка Ігоря та її помсти. Князя було вбито деревлянами під час збору данини, після чого деревлянські послі приїхали до Києва і запропонували Ользі стати дружиною їхнього князя Мала. Ольга пішла на деревлян, і обложивши їхнє місто, запропонувала відкупитися даниною – голубами та горобцями. До кожного відданого птаха прив'язали трут з вогнем. Полетівши до дому, вони запалили місто.

Ольга поділила свою державу на адміністративні одиниці – погости, і, пам'ятаючи, що сталося з її чоловіком, визначила регламент стягування данини. Правила вона аж до повноліття свого сина.

Та найбільше літописців цікавив факт її хрещення. Ольга була хрещена в 955 р. патріархом Полієвктом за царювання Костянтина Багрянородного і отримала ім'я Олени. Про її відвідування Царгорода оповідають руські та грецькі джерела. Зазначається почуття гідності Ольги, її розуміння того, що Руська земля має достатній потенціал, щоб бути рівною Візантії.

Повернувшись до Києва, Ольга енергійно проповідувала християнство, щоб просвітити народ, залучивши його до високої візантійської культури. Мабуть, Ольга замислювала змінити ідеологію язичництва християнством в

усій державі. Але не лише суспільство не було готовим до цього, а й її власний син Святослав, який наприкінці 60-х рр. X ст. розпочав війну з Візантією і заборонив християнство.

За історичними джерелами можемо припустити, які землі вже у X ст. були християнськими. Це, перш за все, батьківщина Ольги, Псковська земля, де за її кошти побудували церкву Святої Трійці. У Києві було зведено дерев'яну церкву Святої Софії. При Ользі нищилися язичницькі капища та ставилися хрести на знак святої віри. Християнська громада в Києві за часів Ольги значно зросла. Слід відзначити і контакти з німецьким імператором Оттоном I, який на її домагання послав до Києва єпископа, щоб організувати на Русі християнську ієрархію. Дії Ольги в поширенні християнства високо оцінила православна церква, визнавши княгиню святою. Її онук Володимир Великий саме завдяки Ользі мав підготовлений ґрунт для впровадження християнства.

41. ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ (др. пол. X ст. – після 1054),

митрополит, письменник

Іларіон – церковно-політичний діяч, перший києворуський митрополит, оратор та письменник, відомий як автор твору «Слово про закон і благодать» – видатної пам'ятки суспільної думки Київської Русі. Це був перший випадок, коли представник слов'янської Русі посів на митрополичому престолі, оскільки досі митрополити призначалися й присилалися Візантією. Той факт, що саме русич посів на посаду митрополита, розцінювався як початок боротьби за незалежність Київської митрополії від грецької. Іларіон діяв у повній згоді з князем Ярославом, будучи його вірним помічником і однодумцем. Важливою складовою просвітницької діяльності митрополита Іларіона стала участь у практичних освітніх заходах князя.

Відомостей про життя Іларіона небагато. Народився він наприкінці X ст. на Київщині. Припускають, що він був серед тих хлопчаків, яких було взято до школи, заснованої у Києві в 988 р. Володимиром Великим. Прийнявши чернечий сан, юний Іларіон пройшов «учення книжне» під керівництвом наставників у Києво-Печерському монастирі. Коли в 1051 р. помер київський митрополит грек Феопемпт, собор руських єпископів за наполяганням Ярослава Мудрого обрав Іларіона митрополитом. Його проповідницька діяльність припала на період утвердження й зміцнення християнства на Русі. Для досяг-

нення успіху в цій важливій справі Іларіон надавав великого значення розвитку писемності.

Після себе він залишив теологічно-догматичний твір «Слово про закон і благодать». «Слово» було написане в період між 1037 та 1050 рр. Можливо, це була церковна промова, яку проголошували на Великдень. «Слово» засвідчує не лише високу освіту та начитаність Іларіона, а й його великий талант. Автор уживає всі засоби візантійського красномовства, які опанував якнайкраще, вивчаючи пам'ятки візантійської, західноєвропейської культур, канонічну та апокрифічну християнську літературу.

Іларіон стоїть біля джерел вітчизняної філософії. В своєму творі він запропонував глибоку й оригінальну схему всесвітньої історії. Суть історії він вбачає у прилученні всіх народів до християнства. Виходячи із загальної настанови про значення закону і благодаті в історії людства (закон – іудейська віра, благодать – християнська), Іларіон переходить до головного політичного питання – про місце Русі у всесвітній історії. Він всіляко підкреслює рівноправність Русі щодо інших країн, маючи на увазі, насамперед, Візантію. Русь не потребувала опікування, їй належала велика історична місія, велике майбутнє. Отже, цей твір – не лише релігійний, що на перший погляд обґрунтовує переваги християнства перед іудаїзмом та язичництвом, а й глибоко філософська праця з актуальним політичним значенням.

Важливою частиною «Слова про закон і благодать» є похвала князю Володимирі Великому, якому Русь завдячує своїм хрещенням. Володимир виступає як просвітник, засновник віри, що, осяяний божественним одкровенням, пізнає істинного бога та осяює «сонцем євангельським» Руську землю, рятуючи її від «мороку язичницького».

Після смерті Ярослава Мудрого ім'я Іларіона зникає з документів. У 1055 р. митрополитом Русі став грек Єфрем, ставленик Візантії. Дослідники вважають, що наприкінці життя Іларіон повернувся до Києво-Печерського монастиря.

42. КИЙ (VI – поч. VII ст.), легендарний засновник Києва

Одна з найдавніших і маловідомих постатей східнослов'янської історії – це Кий, князь полян, про якого згадується у вступній частині «Повісті минулих літ», побудованій на переказах і легендах. Спорідненість із фольклором

відчувається і в самому імені: Кий побудував Київ, як Ромул – Рим, Кракус – Краків тощо.

За літописною легендою, Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь були засновниками Києва: *«І були три брати. Одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що й нині зоветься Щекавиця, а Хорив – на третій горі, від нього ж прозвалася Хоривиця. І в ім'я брата свого старшого заклали городок і назвали його Київ. І був коло города ліс і бір великий, і були [вони] мисливці на звірів. І тямущі та мудрі були, і називалися поляни, і від них же поляни-кияни і до сьогодні»*. В літописі Нестор відкидав ідею сучасного йому новгородського літописця, що Кий був перевізником через Дніпро. Кий був князем у своєму родові, і ходив до Царгороду, де візантійський цар прийняв його з великою шаною.

Можливо, й справді Кий був реальною історичною особою, полянським князем, який жив наприкінці VI – поч. VII ст. У давніх вірменських та візантійських джерелах є згадки про Кувера чи Куара, що, можливо, є версією ім'я Кий. Він підтримував зв'язки з візантійським імператором, найімовірніше, з Юстіаном I. Та історичних доказів цьому немає. Але є деякі цікаві археологічні знахідки: виявлено рештки укріплень, жител, візантійських монет та інші залишки матеріальної культури в прадавньому Києві, що відносяться до кінця V–VI ст. Отже, Київ тоді вже існував, і ймовірно, мав і засновника.

В оповідях про Кия відчувається вплив усної народної творчості. Навряд у Нестора були які-небудь документи чи інші письмові джерела, інакше він навів би й ім'я візантійського імператора, котрий приймав Кия. Київський літописець, мабуть, знайшов оповідь про полянського князя у народних історичних переказах. Тому не дивно, що «Повість минулих літ» не зберегла і приблизних відомостей про час, коли саме жив Кий.

43. КИРИЛО (бл. 827–869) ТА МЕФОДІЙ (бл. 820–885), слов'янські просвітителі та проповідники, творці слов'янської азбуки

Церковнослов'янську мову ввели в літературне життя слов'янських народів два апостоли – святі Кирило й Мефодій. Були вони братами, синами вельможі Лева, що жив у Солуні в Македонії, де було грецьке і болгарське населення. Змолоду обидва отримали освіту в Царгороді. Старший, Мефодій, служив у війську. Після десятилітньої військової служби постригся в ченці.

Молодший – Костянтин (чернече ім'я Кирило) – з малих років відзначався великими здібностями, був бібліотекарем при церкві св. Софії і вчителем філософії у школі в Константинополі (за що отримав прізвисько «Філософ»), вчився у знаменитого богослова Фотія.

У 860 р. Кирило виїхав з апостольською місією до Хозарської держави, що знаходилася між гирлами Волги й Дону, й узяв з собою брата Мефодія, який проживав у монастирі. Проповідуючи серед хозарів, обидва брати перебували деякий час на пограниччі сучасної України та Криму. В 863 р. на прохання моравського князя Ростислава, що звернувся до Візантії з проханням прислати йому місіонерів, вони виїхали до Моравії. *«Незабаром по приході до Моравії, – говорить оповідання про життя братів, – переклав Костянтин цілу літургію й начав раннього і вечірнього богослужіння та Служби Божої. Крім того, переклав обряд хрестин і обряди інших святих тайн».*

Кирило та Мефодій проповідували слов'янською мовою, а не латиною, як це робили німецькі та італійські місіонери. Кирило також вирішив подати слов'янам церковне богослужіння зрозумілою для них мовою. Для цього він склав один з перших слов'янських алфавітів, названий за його ім'ям кирилицею, і з допомогою Мефодія переклав слов'янською мовою такі церковні книги, як: «Євангеліє», «Апостол», «Літургію», «Служебник», фрагменти «Псалтиря» і «Требника». Оригінали творів Кирила і Мефодія не збереглися. Твори Кирила вчені вважають «Азбучну молитву», «Пролог до Євангелія». Мефодія називають автором гімну на честь Дмитра Солунського.

Діяльність Кирила та Мефодія викликала невдоволення католиків. Братів звинуватили в єресі, та вони протягом усього свого життя боролися проти спроб німецько-католицького духовенства заборонити слов'янські книги.

Невідомим автором написане «Житіє Костянтина-Кирила». Це не просто біографія, а й джерело відомостей з історії, філософії, граматики. Твір використовував і автор «Повісті минулих літ». Відповідне «Житіє Мефодія» було складене в Моравії відразу після смерті Мефодія в 885 р. одним з його учнів.

44. КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ (бл. 1130 – бл. 1182), церковний діяч, письменник

Однією з найяскравіших постатей Київської Русі є Кирило Туровський – проповідник, оригінальний письменник і мислитель, майстер урочистого красномовства, якого прозвали «Другим Златоустом» за його ораторські здіб-

ності. Кирило Туровський, мабуть, чи не єдиний представник давньоруської культури, твори якого збереглись дотепер і можуть скласти цілий том.

Свідчення про життя Кирила надзвичайно обмежені. Чи не єдине джерело – невелике сказання XIII ст. «Житіє Кирила», з якого й дізнаємося, що він народився близько 1130 р. в м. Турові, що розташований у Прип'ятському Поліссі, у родині заможних батьків. Одержав гарну освіту. «Житіє Кирила» повідомляє, що майбутній письменник рано став ченцем, змолоду вступив до одного з монастирів у рідному місті і присвятив себе читанню та тлумаченню «божественних писань». Завдяки своїй популярності князь Туровський Юрій Ярославович і міщани столиці Туровської землі умовили його посісти єпископальну кафедру у рідному місті, і він обіймав цю посаду аж до смерті в 1182 р.

Літературний здобуток Кирила досить багатоманітний як за кількістю збережених творів, так і за їхніми жанрами. Його роботи мають всі прикмети «вищого стилю»: вони наповнені образами, порівняннями, притчами, драматичними діалогами. У писаннях Кирила часто відчувається відгомін думок і стилістичних досягнень візантійських проповідників та богословів.

За жанром твори Кирила розподіляються на: притчі («Про сліпого та кульгавого», «Про безтурботного царя», «Повість про білоризця»); філософські трактати («Про чернецький чин»); проповіді та бесіди («Слово в неділю цвітостну», «Слово на Пасху», «Слово в нову неділю»); службові твори (молитви, «Канон молебень», «Канон на успіння св. Ольги» – всього близько 30 молитов та канонів).

Кирило Туровський – один з найвидатніших представників ораторської прози. Найкращими його творами є молитви, в яких він простими словами виражає свої гарячі релігійні почуття. Урочисті проповіді («Слова») та бесіди, як і молитви, націлені піднімати релігійну свідомість. Всього «Слів», які достеменно належать Кирилу, нараховується вісім. Та все ж найвизначнішими за глибиною є його філософські притчі, сповнені символічного змісту. Так, в притчі «Про сліпого та кульгавого» розповідається про господаря, який, зростивши виноградник, поставив на його сторожі двох охоронців – кульгавого й сліпого, сподіваючись, що жоден з них не спроможеться зайти до винограднику. Та охоронці виявилися хитрішими – сліпий посадив на себе кульгавого і, увійшовши до винограднику, вони разом його пограбували. Алегоричний зміст оповіді такий: господар винограднику – Бог, кульгавий – душа людини,

яка бачить, але не діє, сліпий – тіло, яке діє, але не бачить. Окремо душа і тіло не спроможні творити гріхи, але разом – так.

Кирило та його твори були надзвичайно популярні у середньовічному слов'янському світі. В другій половині XIII ст. його канонізували як святого. Створені ним «Слова» незміно аж до XVIII ст. входили до складу численних «Торжественників», «Златоустів», які відомі в Україні, Білорусі, Росії. Авторитет Кирила був настільки високим, що в кінці XII – перш. пол. XIII ст. виникла навіть тенденція приписувати йому твори інших авторів.

45. КЛИМЕНТ СМОЛЯТИЧ (пом. після 1164),

митрополит, письменник

Климент Смолятич – письменник, представник ораторської прози XII ст., мислитель, києворуський митрополит. Літописи, що засвідчують високу вченість Климента, називають його «книжником і філософом, якого не було ще на руській землі» і приписують йому велику кількість «писань».

Відомо, що Климент був родом зі Смоленщини, вірогідно, саме тому, згідно з установленою давньоруською традицією, його називали «Смолятич». Майбутній митрополит був схимником монастиря в Зарубі. Вважається, що Климент міг навчатися у Константинополі. Після того, як у 1145 р. митрополит Київський Михайло II відправився до Царгороду, в Києві на великокнязівському столі утвердився князь Ізяслав Мстиславич. Згідно з його волею у 1147 р. Климента Смолятича було поставлено митрополитом.

Сучасники знали його як плідного письменника, але до наших днів з його доробку збереглося мало. Климент – автор кількох відповідей на «Вопрошання» Кирика Новгородця. Йому приписували «Слово про любов Климова», «Слово в суботу сиропусну», але авторство цих творів надто сумнівне. Беззаперечним є його авторство «Послання пресвітеру Фомі», що дійшло до нас у двох повних списках поч. XVI ст. і збереглося не в авторському оригіналі, а у викладі ченця Афанасія.

Послання складається з двох частин. Перша – це відповідь, з одного боку, на дорікання пресвітера Фоми Смолятичу за використання ним у творах різних стилістичних прикрас та, з іншого боку, на обвинувачення у відступництві від християнських канонів і проповіді античної філософії. Климент Смолятич у відповідь боронить вищий стиль, кажучи, що навіть Христос послуговувався образними поясненнями – притчами. Друга частина «Послання» містить різні тлумачення біблійних і богословських висловів. Климент – один

з перших екзегетів – тлумачів Біблії. Він показав своє вміння трактувати текст, використовуючи символічні та алегоричні тлумачення.

Аналіз тексту «Послання» дозволяє говорити про наявний на той час гурток книжників, до якого належав і Климент Смолятич. Спілкування у колі цього гуртка сприяло інтенсивній інтелектуальній діяльності.

46. ЛУКА ЖИДЯТА (пом. 1059), церковний діяч, книжник та мислитель

Серед книжників часів Ярослава Мудрого передусім виділяється Лука Жидята – один з перших відомих нам представників ораторсько-учительської прози за його твором «Повчання до братії».

Він походив із знатної родини Новгород. «Повість минулих літ» під 1036 р. повідомляє, що у Новгороді Ярослав поставив княжити свого сина Володимира, а єпископом – Луку Жидята. Період правління Луки в Новгороді на цій посаді пов'язаний із будівництвом Софії Новгородської та інших храмів, розвитком освіти, шкільництвом. В цей час в Новгороді переписано «Остромирове Євангеліє», складено книгу «Тлумачних пророцтв» і Новгородський літопис.

Після смерті Ярослава на Луку було зведено наклеп. Його викликав до Києва і ув'язнив митрополит грек Єфрем. Лише три роки потому Лука повернувся до Новгорода, щоб обійняти посаду єпископа.

У «Повчанні до братії» викладаються основні поняття православної віри та моральних обов'язків християнина. Автор закликає відвідувати церкву, благочестиво молитися, бути добрим і милосердним. Повчання Луки засноване на біблійних заповідях. Кінцівка твору являє набір різних цитат з Біблії. Викладаючи свої правила поведінки, Лука, мабуть, звертався ще до частково язичницької аудиторії, що нещодавно прийняла нову віру і не мала уявлень про християнство та нову культуру. Твір Луки написаний простою та зрозумілою мовою, і є яскравим прикладом християнської етичної проповіді, коли християнство ще тільки утверджувалося на Русі.

Велику частину роздумів письменника займають етико-соціальні теми. За умов загострення суперництва між низами й верхами давньоруського суспільства Лука Жидята виступав з ідеєю суспільного примирення і милосердя. Він вважав, що провідним у людських взаєминах має стати принцип любові, завдяки якому суспільство буде розвиватися в дусі злагоди й миру між людьми. За допомогою релігійних ідеалів і принципів він прагнув впливати на су-

спільну поведінку людей. У соціум Лука Жидята несе адаптовані для простого читача високі християнські ідеали.

47. МИТУСА (ДМИТРО, XII–XIII ст.),

давньоруський співець

На фресках Софії Київської зображені скоморохи – акробати, артисти, співці. Часто до літописних текстів потрапляли уривки пісень, створених придворними поетами та співаками, які виконували речитативом власні пісні під акомпанемент гуслей чи лютні, як і західноєвропейські трубадури. Джерел про музичне мистецтво Київської Русі дуже мало. Окрім Бояна, відомого за «Словом о полку Ігоревім», завдяки галицькому літописцю дізнаємося про співця Митусу.

Митуса згадується у Галицько-Волинському літописі під 1241 р. Він був співцем у князя Перемишльського, належав до придворних поетів. Можливо, на відміну від Бояна, він був не тільки поетом чи автором пісень, а й ще церковним співаком, про що дізнаємося з літопису.

Митуса був втягнутим у міжусобну боротьбу початку 40-х рр. XIII ст. за Галицький престол Данила Романовича і його брата Василька з племінником Ростиславом (сином Михайла Чернігівського), переможцем з якої вийшов Данило. Коли до його намісника Андрія привели Митусу для присяги на вірність, той відмовився, за що, ймовірно, був покараний. У літописі його зображено як людину горду і незалежну, яка не стала коритися новому господарю. Саме тому зрозуміла зацікавленість в Митусі Данила, який того часу будував місто Холм, куди переносив центр релігійного життя, будував храм і мав потребу в церковних співаках. Пізніше образ Митуси відтворили у своїх творах М. Костомаров та І. Франко.

48. НЕСТОР (бл. 1056 – бл. 1114),

літописець, агіограф

Преподобний Нестор, чернець Києво-Печерського монастиря, один з найвизначніших письменників раннього Середньовіччя, перший з відомих літописців, чия фундаментальна праця з вітчизняної історії збереглася до нашого часу.

Відомостей про особистість Нестора не дуже багато, і основна інформація міститься в тих його текстах, де він згадує себе. Він народився приблизно в 50-х рр. XI ст. в Києві. Прийшовши ще юнаком до Печерського монас-

тиря до преподобного Феодосія, він прийняв чернечий постриг, дістав освіту і прожив там майже сорок років, несучи послух літописця.

Нестор був книжником з широким світоглядом, належав до найосвіченіших людей Київської Русі. Окрім богословських знань, мав виняткові здібності до історії та літератури, досконало володів грецькою мовою. Перу Нестора належить низка творів, серед яких до нас дійшли: «Житіє Феодосія Печерського», «Чтеніє о житії і погубленні Бориса і Гліба», «О ежи что ради прозвался Печерський монастир», «О принесенії мощей св. Феодосія». В цих працях Нестор, утверджуючи християнські ідеали, сприяв поширенню культу перших християнських святих на Русі.

Всесвітню славу Нестору принесла його участь у літописанні. Він переробив раніше складені літописи (зведення Нікона (1073) та Іоанна (1093), які складали так званий «Початковий ізвод»), опрацював низку давніх переказів, оповідань та нових усних і письмових джерел, довівши історичну розповідь до 1110 р. і надавши їй літературної форми. Відомо, що для пошуку матеріалів Нестор відвідував Володимир-Волинський та Зимненський Святогірський монастирі.

Приблизно 1113 р. вийшла перша редакція «Повісті минулих літ» – найвизначніша історична праця Київської Русі і справа життя Нестора. За характером своєї творчості він – насамперед історик, бо головне для нього – висвітлювати і пояснювати події, які відбувалися на Русі. Надзвичайно широке коло джерел (попередні руські літописні зводи та сказання, монастирські записи, візантійські хроніки, розповіді торговців, воїнів, мандрівників) осмислено з єдиної точки зору: історію Київської Русі представлено як складову частину всесвітньої історії.

У літописі міститься найдавніша історія слов'ян, їх розселення. Є легенда про братів-полян Кия, Щека і Хорива, описи давньоруських князів та державні акти: тексти договорів з Візантією, історичні хроніки візантійських та європейських істориків. Нестор визначив першу згадку про давньоруський народ в церковних джерелах – в 866 р., при святому патріарху Фотії. Він оповідає про створення слов'янської грамоти святими Кирилом і Мефодієм, про хрещення княгині Ольги в Константинополі. Літопис Нестора розповідає про перший православний храм в Києві (945), про «випробування віри» князем Володимиром Великим (986) та хрещення Русі (988). Першому українському церковному історику ми зобов'язані відомостями про митрополитів Україн-

ської Православної Церкви, про виникнення Печерської обителі, її засновників і подвижників.

Наступниками Нестора у літописанні стали ігумен Сильвестр, який надав сучасний вигляд «Повісті минулих літ», ігумен Мойсей Видубицький, який продовжив її до 1200 р., і нарешті, ігумен Лаврентій, який склав у 1377 р. найдавніший літописний список, що містив «Повість» Нестора («Лаврентіївський літопис»).

Спадкоємцем агіографічної традиції Нестора став святитель Симон, єпископ Володимирський. Розповідаючи про події, пов'язані з життям святих угодників Божих, Симон нерідко посиляється на Несторові твори.

Нестор помер незабаром по завершенні літопису в другому десятиріччі XII ст. і був похований в Ближніх печерах преподобного Антонія Печерського.

У XVII ст. було написано житіє Нестора (увійшло до друкованого Києво-Печерського патерика 1661 р. і «Книги житій святих» 1689–1705 Д. Туптала). Тепер на честь Нестора з 1997 р. в Україні відзначається свято – День української писемності та мови (9 листопада).

49. НІКОН ПЕЧЕРСЬКИЙ (пом. 1088), церковний діяч, літописець

Нікон Печерський – православний святий, зарахований до лику преподобних. Нестор літописець характеризує його як мудрого та великого, адже той був освіченим та мав неабиякий авторитет серед ченців. Звістки про нього містяться в Несторовій «Повісті минулих літ» та «Житті Феодосія Печерського», також є згадки про нього в «Києво-Печерському патерику».

Відомо, що Нікон був першим пострижеником Антонія Печерського і поселився з ним в печерах. Потім, вже серед пострижеників Нікона було багато ченців, серед яких і Феодосій Печерський. З подій життя Нікона відомо, що він мав конфлікт з князем Ізяславом, постригши без відома того двох підлеглих князя. Через це Нікон був змушений виїхати з Києва до Тмуторокані (1061), де збудував церкву св. Богородиці й заснував монастир. У 1068 р. він повернувся до Києво-Печерського монастиря, де користувався великим авторитетом: його ім'я ставили поруч з Антонієм та Феодосієм. Під час київського повстання 1068–1069 рр. він знову був змушений виїхати до Тмуторокані. Після свого повернення з 1078 р. став ігуменом Києво-Печерського монасти-

ря, який з середини XI ст. був центром літописання, до якого залучився і Нікон.

Вважається, що Нікон був автором продовження Київського літописного зведення 1037 р. літописним ізводом 1073 р. – витоків «Повісті минулих літ». Тексти з 1037 по 1073 рр. приписують саме авторству Нікона, бо демонструють його своєрідний стиль. Крім того, в них міститься значна кількість новгородських і тмутороканських подій, свідком яких він був.

Саме Нікон увів до літопису поєдинок тмутороканського князя Мстислава Володимировича з касозьким князем Редедєю, обробив корсунську версію про хрещення князя Володимира та оповідання про княгиню Ольгу і перших руських князів Олега, Ігоря, Святослава. Нікон – добрий оповідач, він коментує записи попередників, перевіряючи істинність тверджень через інші джерела і пов'язуючи інформацію з різних частин літопису. Розширивши і продовживши давній літописний ізвод, Нікон надав йому ту форму літопису, яка стала традиційною. Тобто він викладав події в погодній манері і ввів хронологію в текст. Тому дехто з дослідників вважає Нікона зачинателем літописного жанру як такого. Після нього працю над літописом продовжує Іоанн – наступник Нікона на посаді ігумена Печерського монастиря.

Під наглядом Нікона в 1083 р. візантійські майстри прикрасили Печерську церкву іконами та мозаїками. Тут почав свою роботу перший відомий руський іконописець Алімпій.

Нікона називають і першим археологом Києва через характер його заміток. Він спостерігав за розташуванням історичних об'єктів, збирав фольклорні матеріали і все це включав до літопису. На основі цих заміток історики відтворили загальний вигляд Києва X–XI ст.

Сьогодні серед дослідників є думка, що під ім'ям Нікона в стінах Києво-Печерського монастиря міг переховуватися митрополит київський Іларіон. Відійшовши від митрополичої кафедри, він оселився і писав в монастирі під іменем Нікона. Бо є спільні ідеї у «Слові про закон і благодать» та «Повісті минулих літ», – і саме в тій частині, яку писав Нікон.

50. СИЛЬВЕСТР (пом. 1123), літописець, церковний діяч

Сильвестр відомий як ігумен Видубицького монастиря, а з 1118 р. – єпископ переяславський. Відомо, що він був близький до князя Володимира Мономаха і відігравав значущу роль у церковному і політичному житті того-

часної Русі. Та найцікавіше те, що Сильвестр був причетний до давньоруської літописної традиції.

Запис про ігумена Сильвестра знайдено у «Лаврентіївському літописі», який вважається максимально близьким до стародавньої «Повісті минулих літ». Він зроблений, ймовірно, ним самим: *«Ігумен Сильвестр... написав книги сії літописець, надіється від Бога милість прийняти, при князі Володимирі, що княжить у Києві, а мені в той час ігуменящим у святого Михайла»*, тут же вказується і дата – 1116 р. Цей припис викликав дуже багато питань у дослідників: чи вся «Повість» є творінням Сильвестра, чи цей припис має на увазі, що він її переписав? Як його авторство співставити з приписом в іншому списку: «Повість минулих літ Нестора, чорноризця Печерського»? Думки з цього приводу суперечливі, але більшість вчених однастайні щодо того, що Сильвестр відредагував «Повість» Нестора.

Коли в 1113 р. до влади прийшов Володимир Мономах, виникла потреба у написанні літопису в новому політичному ракурсі. Ймовірно, тоді літописання і довірили ігумену Видубицького монастиря Сильвестру. Вже в його літописних оповіданнях (до 1116 р.) вихваляється не Святополк, а Мономах. Так виникає друга після Несторової редакція «Повісті», яка пов'язується з ім'ям Сильвестра. Крім того, Сильвестр розширив текст літопису, додавши легенду про подорож апостола Андрія на Русь і оповідь про осліплення князя Василька Тербовлянського.

51. СИМОН (пом. 1226) та ПОЛІКАРП (кін. XII – пер. пол. XIII ст.), церковні діячі, письменники

Поява Києво-Печерського патерика – збірки оповідей, присвячених історії творення Києво-Печерського монастиря та його ченцям – датується початком XIII ст. До нашого часу збереглося близько двохсот списків патерика. Жанр роботи – агіографічний – це опис житій святих, подвижників. Головна мета агіографії не лише описати життєві події, а й повчати моральним нормам. Головним героєм оповідей був святий, його боротьба із спокусами на шляху до божественного просвітлення. Центральне місце у Києво-Печерському патерику посідає листування двох діячів давньоруської культури – Симона і Полікарпа.

Симон – постриженник Києво-Печерського монастиря, у 1197 р. його поставлено ігуменом монастиря Різдва Пресвятої Богородиці у Володимирі. Він був найближчою особою правлячих там Мономаховичів. Зокрема, при князі

Всеволоді Юрійовичі (Велике Гніздо) він став духівником його дружини, а з 1214 р. при Юрії Всеволодовичі був єпископом Володимира і Суздаля. Тісний зв'язок з Мономаховичами відбився і на змісті Патерика, де йдеться про високу місію нащадків Володимира Мономаха в справі об'єднання руських земель.

Полікарп, товариш Симона по листуванню, мабуть, був молодше за Симона. Змолodu він постригся в Києво-Печерському монастирі. Але тамтешнє життя його не влаштовувало, і він подався до Ростова та Володимира. Певний час Полікарп ігуменствував у київському монастирі Св. Козьми та Даміяна, та повернувся в Печерський монастир і почав домагатися єпископської кафедри. Полікарп був дуже честолюбним, бажав почестей і слави. Його підтримали досить авторитетні особи – княгиня Верхуслава (вдова князя Ростислава Рюриковича) та її брат, патрон Симона – князь Володимирський Юрій Всеволодович, які запропонували Симону хабара за підтримку Полікарпа. Мабуть, і сам Полікарп звернувся до Симона з проханням йому допомогти, у відповідь на що є лист Симона, який до нас дійшов як «Послання Полікарпу». Від нього відштовхуються всі інші тексти, що складають зміст Патерика. В другій його частині, автором якої є сам Полікарп, його зображено вже внутрішньо перетвореним під благодатним впливом моральних повчань мудрого вчителя.

Існує версія, що Симон та Полікарп були родичами: так, у включеному до складу друкованого патерика 1661 р. «Житті Симона та Полікарпа» стверджувалося, що їх дійсно пов'язували родинні стосунки. За будь-яких умов, їхній тісний зв'язок беззаперечний, і не випадково Симон так турбується за Полікарпа.

У своєму листі Симон виступає як захисник не лише Печерської обителі, а й інтересів Русі, наголошуючи на святості багатьох печерських монахів, поставивши їх в ряд з візантійськими та грецькими святими. Листування Симона та Полікарпа виходить за межі особистої переписки, радше це художньо-публіцистичний твір, зорієнтований на широке коло читачів.

Ініціатором створення патерика є Полікарп. Він включає до його складу «Послання» до нього Симона та додає укладені ним самим життя подвижників монастиря. Автори Патерика були людьми освіченими для свого часу. Про це свідчать багато посилань на літературні твори в їхніх працях: дуже часто цитуються Євангеліє, Біблія, «Апостол». Як Симон, так і Полікарп спираються на широке коло історичних і літературних джерел, дбають про узгодження

своїх оповідей з літописними звітками про історію монастиря. Джерелами для описів життя місцевих святих слугували оповідання самого монастиря. Вони постійні посиляються на слова очевидців легендарних подій, що проходили в стінах Печерського монастиря, на джерела повідомлень про чудеса, що надає тексту достовірності.

52. ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (бл. 1036–1074), церковний діяч, письменник

Феодосій Печерський – родоначальник чернецтва в Київській Русі і засновник монастирського уставу. Відомим є життєпис Феодосія, написаний тридцятьма роками пізніше його смерті Нестором. Ця пам'ятка життійного слова є частиною «Києво-Печерського» патерика. Нестор, спираючись на легенди та усні оповідання з Києво-Печерської Лаври, подає Феодосія як суворого аскета, начальника та господаря монастиря. Познайомившись з книг та розповідей з життям великих подвижників чернецтва, він вирішив стати одним з них і втік з дому у 1056 р. до Києва, де його прийняв Антоній Великий і де його постригли.

Пізніше Феодосій був призначений ігуменом (хоча йому було всього 26 років), адже мав високі духовні подвиги. Як аскет, він активно займався літературною (богословсько-повчальною та церковно-публіцистичною) діяльністю і мав високий авторитет серед ченців.

Фактично, саме Феодосій і був першим ігуменом та настоятелем Києво-Печерського монастиря, адже за Антонія монастирська братія жила в печерах і встановленої організації монастирського життя не мала. В 1062 р. саме за ініціативою Феодосія монахи переселилися на поверхню землі. Було побудовано монастир і введено устав спільного життя ченців. У 1068 р. Феодосій запровадив для ченців обителі статут, що вимагав для чорноризців навчання грамоти. З цього часу на Русі поширювалися монастирські школи.

Саме Феодосію Печерському Києво-Печерський монастир зобов'язаний тим, що в другій половині XI ст. став не лише церковним, а й визначним культурним центром Київської Русі. Богословська освіта в ньому досягала рівня візантійських духовних академій. Зі стін Лаври з кінця XI до сер. XIII ст. вийшли видатні діячі давньоруської культури, представники богословсько-філософської думки.

Феодосій відомий як автор творів дидактичного красномовства, в яких висловлювалися ідеї нової християнської моралі, що утверджувалися тоді у

суспільстві. Вірогідно, йому належать п'ять повчань до печерських іноків (про терпіння, любов, милостиню, смирення, молитви), декілька повчань, адресованих мирянам, два послання князю Ізяславу та молитва «За всіх християн».

Чернечу, організаторську працю й літературні заняття Феодосій поєднував з високою моральною позицією в політичних питаннях. Він мав здатність не просто писати твори, а й впливати на суспільну свідомість, проповідувати життєву філософію і послідовно дотримуватися її у власному житті.

Час діяльності Феодосія Печерського – це період міжусобних воєн. Він не залишався осторонь політичних подій і неодноразово виступав з обвинувачувальними промовами проти насильницьких вчинків князів, засуджуючи уособиці між синами Ярослава. Феодосій мав сильний суспільно-політичний вплив, вважаючи, що монастир є уособленням совісті і мудрості народу, а тому він має спрямовувати князів та простих людей до праведного життя.

53. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (978–1054), князь Київської Русі, культурний діяч

Ярослав був сином князя та хрестителя Русі Володимира Великого та полоцької княгині Рогнеди. Прізвище «Мудрий» він отримав за свій розум, освіченість та внесок в культурний розвиток Київської Русі.

Продовживши справу батька, Ярослав зміцнив південні кордони Русі, збудувавши на рубежах із Степом величезні й довгі земляні вали з укріпленими фортецями, прозваними в народі «Змійовими валами». Розквітнув і Київ, забудований Ярославом новими спорудами. Першою легендарною будівлею, що може бути поставлена в ряд найвизначніших мистецьких пам'яток Європи XI ст., є Софійський собор (1017–1037). Його будівництво стало важливим етапом християнізації Русі.

За Ярослава християнство остаточно утвердилося на Русі, оформилася організація руської православної церкви. Близько 1039 р. було засновано Київську митрополію, яка підлягала Константинопольському патріарху. У 1051 р. за наказом Ярослава митрополитом було вперше поставлено не грека, а етнічно руського Іларіона. В Києві з'явилися монастирі св. Юрія та св. Ірини (від них залишилися тільки фундаменти та уламки фресок). Недалеко від села Берестова, у печері оселилися перші ченці, серед яких були Антоній та Феодосій.

З Ярославом Мудрим пов'язується небачений розквіт давньоруської культури й наукових знань. У 1037 р. він заснував при Софійському соборі книгосховище й скрипторій. Стараннями князя при соборі утворилася і своєрідна академія – гурток книжників-письменників та учених, зайнятих не лише перекладами з грецької та переписуванням книжок, а й укладанням нових літературних творів. Наявність висококультурних людей, що їх зібрав навколо себе князь, дала право М. Грушевському писати про першу «академію наук» часів Ярослава. Саме за нього в Києві в 1037–1039 рр. було створено перший літописний ізвод (Найдавніший).

У Київській Русі виникає багато шкіл при церквах та монастирях, в яких дітей навчали грамоті. Літопис оповідає, що в Новгороді Ярослав зібрав до школи 300 дітей. Сам князь був високоосвіченою для того часу людиною, і зрозуміло, що на всю Русь поширився культ освіченості та книжності.

Все це впливало на зростання авторитету Русі, яку поважали за могутність та з якою бажали породнитися європейські королівські родини. Три доньки Ярослава стали королевами Франції, Норвегії та Угорщини. Невдала і невігідна обом сторонам ворожнеча між Руссю і Константинополем закінчилася миром, скріпленням шлюбом сина князя Всеволода та візантійської царівни Анастасії, від якого народився Володимир Мономах.

Ярослав Мудрий виступив ініціатором упорядкування законодавства. За його князювання виник найдавніший збірник законів давньоруського права – «Правда Ярослава» (або «Руська правда»). Це перша збірка законів, що збереглася в літопису, і як діюче право була поширена на всі землі, куди сягала Ярославова влада. «Правда Ярослава» була пізніше доповнена його синами, що увійшла в історію як «Правда Ярославичів».

Ярослав Мудрий помер у віці 76 років. Він був похований, згідно з його останньою волею, в Софійському соборі, в спеціально створеному для захоронення саркофазі, що досі знаходиться на цьому місці, але останків Ярослава в ньому немає. В роки Другої світової війни вони зникли і досі не знайдені. Дата смерті Ярослава позначена поминальним записом (графіті) на стіні Софійського собору.

РОЗДІЛ IV

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ ТА ГУМАНІЗМУ

54. БАРБОН ПЕТРО (пом. 1588),

архітектор

Петро з Барбони (околиці Падуї) – видатний український архітектор італійського походження – у 50–80-х рр. XVI ст. працював у Львові, хоча не приймав міського права (громадянства) і не входив до цеху.

У 1572–1580 рр. за участю П. Римлянина він будував вежу на кошти члена Успенського братства К. Корнякта, що названа ім'ям добродійника. Споруда втілювала розкутість творчої фантазії майстра, зумовлену пробудженням самосвідомості української громади міста. Символ Львова – вежа Корнякта – яскраво репрезентувала духовні цінності братства та мала важливе значення для всієї вітчизняної архітектури епохи, бо стиль ренесанс запанував у ній цілковито.

Одним з найкращих зразків житлового зодчества українського Відродження стала Чорна кам'яниця (1588–1589), яка не має аналогів в усій Європі. Цю назву будівля отримала у XIX ст., коли потемнів її фасад, кладений з тесаного каменю пісковика. Існує припущення, що в роботі над кам'яницею теж брав участь П. Римлянин. Чотириповерхова тривіконна споруда з головним фасадом асиметричної композиції, прикрашена різьбленим ренесансним орнаментом з мотивами виноградної лози, статуями та геральдичним картушем, відноситься до найвідоміших пам'яток Львова. Шедевром скульптурного декору її інтер'єру є мармурові різьблені обрамлення вікон одного з поверхів.

Найвидатнішим досягненням львівського ренесансного зодчества вважається будинок Корнякта, споруджений у 1573–1580 рр. Центром композиції був аркадний двір, який об'єднав розрізнені частини в єдине ціле. Таке житло суттєво відрізнялось від середньовічного й уособлювало життєвий уклад розбагатілих городян.

У творчості П. Барбона зодчество набувало нового змісту, оновлюючи конструктивну систему та пластично-декоративні засоби. В ньому закладені

гуманістичні, життєлюбні тенденції, що визначали напрям подальшого розвитку українського просторового мистецтва.

55. ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (бл. 1551 – бл. 1620),

мислитель, письменник, критик, сатирик

І. Вишенський народився в містечку Судова Вишня (нині Львівщина). Жив у Луцьку, Острозі, а в 70-х роках XVI ст. переселився на Афон – центр тогочасного православ'я, де прожив майже 40 років. У 1604 р. Вишенський повернувся в Україну, але відмовився від проповідницької діяльності, якою займався раніше, бо розійшовся у поглядах з діячами Львівського братства. Наприкінці життя він повернувся на Афон.

Серед основних творів мислителя: «Книжка», «Обліченіє діавола-миродержца», «Посланіє до всех обще в Лядской земле живущих», «Краткословний ответ Петру Скарге», «Зачапка мудрого латынника з глупым русином», «Позорище мисленіє», що спрямовані проти польсько-католицької реакції, уніатства, феодально-кріпацьких порядків у Польщі, заснованих на гнобленні народу.

Світосприйняття І. Вишенського ґрунтувалося на текстах Біблії, творах візантійських мислителів, передусім Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сіріна, Іоанна Златоуста, тому духовною основою буття людини він вважав мудрість Божу – Софію.

Крізь усю літературну творчість Вишенського проходить ідея протиставлення Бога і світу, Бога й людини, яка була традиційною для культури Київської Русі. У XVI ст. ця проблема найбільш відповідала назрілим соціально-культурним потребам формування у межах православ'я реформаційних ідей. Включившись у боротьбу проти католицької церкви та православних ієрархів, які з «архієпископів» перетворилися на «архіскотів», Вишенський звертався саме до відмінності небесного (трансцендентного, божественного) й земного (поцейбічного, мирського). Для нього Бог – не тільки творець світу, людини, а й ідеал добра, справедливості, мудрості, чесності, досконалості, тобто усіх вищих чеснот.

Божественному світові істини й добра протиставлений тимчасовий, нестабільний, невірноважений, «гріховодний» земний світ зла, де панують жорстокість, свавілля, дух наживи, неправди, зради й насильства. Серед цього світу зла Вишенський бачив і власну Батьківщину, зраджену світськими й

духовними владиками. Це була своєрідна реакція на політичну ситуацію, що склалася в Україні наприкінці XVI ст.

Людина у І. Вишенського – це єдність двох сил – тіла й духу, що розкривають свою суть у боротьбі в діяльності і помислах особистості. Свідомість стимулює вибір, що веде до утвердження в людині тілесного або духовного. Тільки від її волі залежить, на який бік стати, – тіла чи духу. Для І. Вишенського свобода волі – це мудре й праведне використання дарованої Богом свободи, яка обмежується сферою вибору між добром і злом, тілом і душею, земним і небесним. Вищим рівнем свободи волі володіє тільки Бог, який може обмежити волю людини. Утвердження духовного ідеалу шляхом перемоги духу над тілом на основі свободи волі є щастям в земному житті. Воно не дарується Богом, а свідомо здобувається праведністю життя.

Мислитель нещадно викривав усі кривди, що чинилися світськими магнатами, церковними владиками, що належали до різних конфесій. Він обстоював ідею рівності всіх людей, яку, на його думку, Христос виклав у своєму вченні й реалізував у ранньому християнстві. Для утвердження ідеалів справедливості, рівності, свободи і братства, що ведуть до добра, І. Вишенський обрав шлях апеляції до серця, добрих людських почуттів, моралізації людини, пробудження у неї прагнення до досконалості.

56. ДРОГОБИЧ (КОТЕРМАК) ЮРІЙ (бл. 1450–1494),

вчений-гуманіст, письменник, освітній діяч

Видатний вчений Ю. Дрогобич здобував освіту у Польщі та Італії. У Краківському університеті він отримав ступінь бакалавра (1470), а згодом і магістра (1473). Найстаріший в Європі Болонський університет присудив йому ступені доктора філософії та медицини; тут він викладав математику і астрономію, а у 1481–1482 рр. обирався ректором медичного факультету та вільних мистецтв. На цій посаді він організовував диспути, заповнював вакансії, встановлював порядок оплати праці професорів, контролював їхню роботу, мав право кримінальної юрисдикції над усіма, хто перебував на службі або навчався в університеті.

З 1487 р. Ю. Дрогобич – професор медицини та астрономії Краківського університету – активно підтримував діяльність видавництва Швайпольта Фиоля, спілкувався з багатьма відомими на той час у Європі вченими-гуманістами. Учнями Юрія зі Львова були відомий німецький гуманіст К. Цельтіс і великий польський астроном М. Коперник.

Серед наукових праць Ю. Дрогобича, що були відомими в Італії, Франції, Німеччині та Польщі, «Прогностична оцінка поточного 1483 року» – перша друкована книга, написана українцем, а також «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року», «Трактат з шести розділів про сонячне затемнення» (1490), ряд віршованих промов і послань Римському папі Сіксту IV. Зберігся примірник його роботи, що містить згадки про Україну – «Прогностик». Ці праці свідчили про ґрунтовну обізнаність автора з античною і середньовічною літературою.

Ренесансним поглядам Дрогобича на світ, людину, історію властиве звернення до науки, звеличування сили знання й людського розуму. На його думку, історія не є реалізацією наперед визначеного Божого промислу, а постає людською драмою в дії, де чільне місце належить народним масам і природним силам. Людина здатна пізнавати світ, і ця здатність зумовлювалась не божественним одкровенням, а наявністю в природі законів, пізнаючи котрі людина визначає наслідок за причиною і навпаки. Ю. Дрогобич віддавав належне великим можливостям людського розуму, завдяки яким можна досягнути навіть обшири неба. Він постійно наголошував на необхідності вивчення природи та її законів з тим, щоб поставити їх на службу людині. Вперше в історії науки вчений навів географічні координати таких міст, як Львів, Дрогобич, Вільно, Кафа. Він висловлював думки про залежність погоди від географічної широти і можливість передбачення погоди шляхом тривалого спостереження за її змінами.

З 1487 р. Ю. Дрогобич працював професором медицини й мав чин королівського лікаря. В одній із своїх наукових праць він дав опис декількох вірусних захворювань.

У поетичних посланнях до Сікста IV Дрогобич писав про те, що його наукові праці пройняті насамперед турботою про людину, яка здатна пізнати закономірності світу.

57. ЗИЗАНІЙ ЛАВРЕНТІЙ ІВАНОВИЧ (пом. бл. 1634), філософ-гуманіст, письменник, церковний і освітній діяч

Львів'янин Л. Зизаній початкову освіту здобував в Острозі, а потім навчався у братських школах України, Білорусі та Литви. З 1597 р. до 1600 р. він працював домашнім учителем у князів Соломерецького і Острозького, а з 1619 р. переїхав до Києва, де влаштувався перекладачем і редактором у Лаврській друкарні. За джерелами, у 1626–1627 рр. він брав участь у місії Київсь-

кого митрополита І. Борецького до Москви. Помер Л. Зизаній у м. Корець (нині Рівненщина). Його твори: «Великий Катехізис», «Грамматіка словенска», буквар «Наука ку чтению и разумению письма словенского» з додатком церковнослов'янсько-українського словника «Лексис» широко використовувалися в освітніх закладах та свідчать про гуманістичну спрямованість творчої діяльності мислителя.

Одним із перших Л. Зизаній виступив за збагачення книжкової церковнослов'янської мови народномовними засобами, розробив правила і методи укладання словників, показав величезні можливості національної мови не тільки для церковної служби, а й для заняття наукою, передусім філософією.

Розділяючи світ на чотири рівні (стихії, рослини, тварини, люди), де кожний нижчий рівень підпорядковується вищому, Л. Зизаній розглядав людину як мікрокосм, що втілює в собі весь світ та складається з душі й тіла. Душа створюється Богом через природне зачаткування дитини і починає діяти з розвитком організму. Водночас, вірячи у безсмертя душі, Л. Зизаній визнавав її буття як самостійної сутності, але постійно наголошував на єдності душі й тіла.

Душа проявляється у розумі та волі людини, тому їй притаманна свобода волі, здатність обирати добро чи зло, нести відповідальність за свої вчинки. Саме тому філософ-гуманіст обстоював ідею «самовладдя людини», за якою остання є творцем власної долі. Від волі й розуму людини залежить той шлях, який вона обирає в житті. Звідси робився висновок, що люди можуть бути доброчесними самі по собі, і для них не потрібна ні Христова жертва, ні церква.

Використовуючи праці античних філософів, Л. Зизаній обґрунтував думку про те, що людське життя має бути сповненим активної творчої праці та добрих вчинків. Людина має плідно трудитися на благо суспільства, і не зі страху покарання за бездіяльність у потойбічному світі, а тому, що це принесе користь іншим.

Людину не повинна лякати життєва швидкоплинність, бо й за короткий час можна зробити дуже багато для утвердження своєї суті. При цьому особистість не зіпсована гріхопадінням, вона назавжди зберігає свої духовні й фізичні сили, а тому не потребує спокутництва від Бога й може врятувати себе сама.

В дусі ренесансного звеличення людини до божества та рівності всіх перед Богом Л. Зизаній пов'язував самовдосконалення особистості з усвідомленням значущості її діяльності на користь громади.

58. ЗИЗАНІЙ СТЕФАН ІВАНОВИЧ (бл. 1570–1600),

мислитель, письменник-полеміст, релігійний і освітній діяч

С. Зизаній – один із найактивніших учасників братського руху кінця XVI ст. З 1586 р. він був викладачем, а пізніше й ректором Львівської братської школи. У 1593 р., переїхавши до Вільно, очолив місцеву братську школу і став проповідником братства.

За антикатолицьку та антиуніатську діяльність С. Зизанія постійно переслідували світські і духовні владики. У 1595 р. його відлучили від церкви й заборонили проповідувати за непокірність офіційній владі, а у 1596 р. навіть оголосили державним злочинцем. Але переслідуваний владою С. Зизаній продовжував проповідувати у Свято-Троїцькому монастирі, а громадяни м. Вільно обрали його архімандритом обителі. Наприкінці життя він був змушений постригтися в ченці та виїхати до Валахії.

Блискучий полеміст, Зизаній присвятив свою творчість боротьбі за незалежність Батьківщини, духовно-релігійну самостійність українського й білоруського народів. У таких роботах, як «Катехізис» (1595), «Ізложеніє о вірі» (1596), «Казанье св. Кирилла Патриарха Иерусалимского» (1596), він виступав проти церковних ієрархів та королівської влади. Слідом за гуманістами й діячами радикальних реформаційних рухів Західної Європи мислитель обстоював ідею віротерпимості, критикував ряд церковних традицій і канонів католицизму, раціонально інтерпретуючи тлумачення найважливіших християнських догматів.

Спираючись на історичний підхід розвитку суспільства, С. Зизаній розглядав його як послідовність зміни різних царств (серед яких асирійське, мідійське, македонське, римське), а не як промисел Божий. Він виступав проти пануючої верхівки Речі Посполитої, протиставляючи їй республіканські принципи соборності. Особливо різкою була критика верховної влади і теократичних зазіхань на весь світ Римського Папи, який, на думку мислителя, не дбав про духовність, фальсифікував Святе Письмо й видавав свої вимоги за слово Боже, тоді як Христос не мав дому і землі, а лише служив бідним. Разом з тим Зизаній виходив із реформаційних ідей про святість усіх мирян,

вказуючи, що функцію священнослужителя може виконувати кожна людина, яка вірить в Христа.

З раціоналістичних позицій С. Зизаній підходив і до інших католицьких догматів. Він стверджував, що душа й тіло неподільно пов'язані одне з одним; тому разом з людиною помирає її душа. Після смерті не існує чистилища, суду, а також небесного царства чи пекла.

Мислитель-гуманіст боровся за свободу совісті, вимагав відокремлення церкви від держави та обстоював ідею множини світів. Хоча на загальному тлі вказаного він негативно ставився до сучасної йому філософії. Здобувати ж освіту, за С. Зизанієм, треба самотужки, без усяких хитрощів і звернень до католицького латинства.

59. КЛЕНОВИЧ СЕВАСТЯН ФАБІАН (1550 – між 1602–1608),

письменник-гуманіст, перекладач, освітній діяч

Уродженець м. Калуша (нині Івано-Франківщина) С. Кленович по закінченні Краківської академії обійняв посаду бургомістра м. Любліна. Він сприяв створенню Замойської академії, допомагаючи адміністрації у підборі професури, а з 1589 р. читав у цьому навчальному закладі цикл лекцій з античної літератури.

Перу Кленовича належать знаменита поема «Роксоланія» (1584), а також вірші, сатири, переклади, серед яких «Смуток з приводу смерті Яна Кохановського» (1585), «Звитяга богів» (1587), «Лісосплав» (1595), «Гаман іудеїв» (1600) польською мовою. Всі ці твори викликали гнів і цькування автора єзуїтами, бо С. Кленович постійно наголошував на своєму русинському походженні, пишався звичаями та історією українського народу, вболівав за його трагічне сьогодення.

Він оспівував природу рідної землі, прославляв родючість її нив і садів, присвячував сторінки своїх творів описам флори і фауни. У «Роксоланії» митець дав яскраві поетичні характеристики українських міст: Київ для русичів – те саме, що Рим для католиків; красою руського роду називав Львів; Кам'янець – славою, муром, скелею міцною; Перемишль – променистим містом.

Вказуючи на необхідність розвитку мистецтва та освіти в Україні, Кленович мріяв про створення центру латиномовної поезії – Парнасу. Як католик він не робив жодних закидів православ'ю, на тлі скептичного ставлення до церковних законників (які вийшли з простолюдинів та забули про своє похо-

дження) і негативного – до єзуїтів. Він вихваляв українців за те, що, незважаючи на спротив католицького світу, вони жили за законами батьків і продовжували їхні традиції.

Поширюючи ідеї гуманізму в Україні С. Кленович водночас дбав про знайомство західноєвропейського читача з історією та культурою свого народу.

60. ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН СТАНІСЛАВ (1513–1566), *філософ-гуманіст, письменник, історик, політолог*

Видатний культурний діяч українського Ренесансу XVI ст. С. Оріховський-Роксолан був справжнім патріотом свого народу, пишався належністю до нього, постійно наголошуючи, що він – русин. Немає жодного твору, в якому б мислитель не вважав за потрібне нагадати про своє походження, водночас з повагою ставився до представників інших народів. Він навчався у Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському та Болонському університетах, вдосконалював свої знання у Римі, Венеції, Лейпцигу. Серед його вчителів був великий реформатор М. Лютер, який навіть поселив здібного студента на час навчання у своєму будинку. Оріховський спілкувався з видатними гуманістами й культурними діячами Західної Європи: Л. Кранахом-старшим, У. фон Гуттенем, А. Дюрером, а також визнаними державними і церковними діячами Ф. Коммендоні та О. Форнезе.

Його, високоєрудованого полеміста, називали «русинським Демосфеном» та «сучасним Цицероном», а праці, написані багатьма мовами, неодноразово видавалися. Серед них: «Про турецьку загрозу», «Про цілібат», «Напучення польському королю Сигизмунду Августу», «Хроніка», «Про природне право».

Багатогранний талант публіциста, історика й філософа Оріховський проявив у різних сферах духовної культури, виступаючи з позицій ренесансного гуманізму та Реформації. Історію він розглядав як дію реальних осіб, в співдружності з якими Бог забезпечує справедливість на землі. Він вважав, що історія повинна бути «правдивою наукою», «справжньою мудрістю», підкреслював її зв'язки з освітою та вихованням.

Серед гуманітарних наук Оріховський також виділяв філософію, що робила, на його думку, селянина – городянином, варвара – вченим, а самих людей – богами. Передусім він цікавився проблемами етики, особливо обстоював почуття власної гідності людини. Заперечуючи його вроджений ха-

рактар, Оріховський вбачав критеріями переваги одного члена суспільства над іншим розум, чесність і добродієдність.

Як один із перших ідеологів освіченої монархії в Європі, Оріховський був прихильником сильної та гуманної верховної влади, де в ідеалі король – це «філософ на троні»: мудрий, справедливий, мужній, схильний до науки і мистецтва. Він виступав за обмеження права монарха законом, перетворення влади з виборної у спадкову.

С. Оріховський – один з найвидатніших теоретиків природного права, що, на його думку, вище за людські закони, які можна змінювати. Жити в злагоді з законами природи – це дбати про мир і спокій у державі, про особистий всебічний розвиток та задоволення земних потреб. Основа природного права – власність, а душа держави – справедливість, яка полягає в тому, щоб кожний отримав те, що «йому належить: спокій, свободу, можливість виконувати своє призначення з істиною й вірою». Першоосновою права мислитель-гуманіст вважав мораль, без якої право взагалі не може існувати. Саме це відрізняло його політико-правову концепцію від інших теорій, особливо М. Макіавеллі.

Оріховського вважають першим із східнослов'янських прихильників концепції суспільного договору в походженні держави. На його думку, королівська влада походить не від Бога, а виникає внаслідок добровільної угоди між людьми. Сам король, що залежить від громадян, є «сторожем держави». Правитель, який використовує державу в своїх інтересах, просто тиран. Вихідним принципом функціонування держави поставав принцип вільного блага (блага народу), головні ідеї якого – патріотизм, служіння державі, суспільна активність, засновані на підпорядкуванні інтересів громадянина суспільству.

С. Оріховський виступав і як один із перших письменників-полемістів, який розпочав науково-публіцистичну критику католицизму, його наклепів на православну церкву і український народ. Мислитель-гуманіст намагався покласти край втручанням Папи у світські справи та вимагав виборності церковних посад.

61. ПЕКАЛІД (ПЕНКАЛІ) СИМОН (бл. 1576 – після 1601),

поет-гуманіст, культурний діяч

Один з найвідоміших вітчизняних латиномовних поетів XVI ст. був випускником Краківського університету, де здобув ступінь бакалавра мистецтв. Ще студентом С. Пекалід високо цінував знання; ідеалом для нього була ан-

тична вченість, до якої він ставився з надзвичайною повагою і навіть любов'ю. Відстоюючи здобутки античної культури, закликав до вивчення класичних мов, старовинної духовної спадщини та вільних наук. У роки навчання С. Пекалід налагодив контакти з князями Острозькими, ставши з часом їх придворним поетом та істориком. В Острозі він знайомився з діяльністю Академії («тримовної гімназії») та її бібліотеки, храмами та фортецями міста. Брав участь у військових походах К. Острозького проти повсталого низового козацтва й селян під проводом К. Косинського, а пізніше С. Наливайка. Саме ці події лягли в основу його славетної поеми «Про Острозьку війну» (1600).

Твори Пекаліда підіймають найважливіші філософські проблеми, в осмисленні яких він прагнув до обґрунтування гармонійної єдності земного і небесного, чуттєвого і раціонального, наведення «мостів» між божественним, духовним і матеріальним, «гріховодним». В дусі гуманізму виступав за реабілітацію людської природи, останню він розглядав як гармонійну єдність тіла і душі.

Життєвий ідеал С. Пекалід шукав не в самозаглибленні, а у самодіяльності особистості. Виходячи з раціоналістичного й натуралістичного розуміння людини, наголошував на самоцінності особистості. Так, прославляючи своїх покровителів, він доводив, що слава острозьких князів здобувалася кожним представником родини через просвітницьку діяльність, видатні здібності, мужність, особисту звитягу, а не завдяки їхньому походженню.

Історію Пекалід пов'язував із діяльністю видатних осіб (Античності, Київської Русі), які служать конкретним політичним цілям. Звідси значний інтерес до історії як джерела пошуків матеріалу для обґрунтування власних поглядів. З великою пошаною він писав про мужність й мудрість давніх правителів – Кия, Рюрика, Олега, Ярослава Мудрого – ставив їх за приклад для наслідування. Видаючи бажане за дійсне, іноді ідеалізував мир повного взаєморозуміння між українцями, поляками і литовцями.

Державу мислитель розглядав як природну організацію людей, що складається з різних станів з визначеним місцем у соціально-політичній ієрархії. Символом державної єдності, запорукою спокою і зовнішньої безпеки країни вважав справедливого і мудрого короля.

62. ПФІСТЕР ЯН (1573–1642),

скульптор

Про життя найвидатнішого українського скульптора пізнього ренесансу Я. Пфістера відомо те, що він походив із сім'ї німецького художника та різьбяр і працював у майстернях Львова, Бережан і Тарнова. Саме в цих містах він виконав свої найкращі твори із мармуру, алебастру, дерева. А металеві саркофаги родини Сенявських з каплиці Бережанського замку (1620) не мали аналогів у тогочасному східноєвропейському мистецтві.

Пфістер творив у період розквіту ансамблевого містобудування, де велика увага приділялась декоруванню скульптурою екстер'єрів та інтер'єрів церков, костелів, громадянських будов. При цьому засоби і форми просторових мистецтв Західної Європи органічно поєднувалися з традиціями українського народного зодчества й орнаментального мистецтва. Окрему групу становлять пам'ятки епітафійного та надгробкового характеру, основна концепція яких зорієнтована на аналогії з італійським мистецтвом XVI ст.

На основі історичних джерел та стилістичного аналізу Пфістеру приписують чимало робіт, серед яких: персонажі Старого Завіту внутрішньої чаши куполу каплиці Боїмів (1609–1611); скульптурна декорація інтер'єрів бернардинського костелу у Львові; дерев'яне розп'яття для вівтаря Святого Христа львівського костелу єзуїтів (до 1616); надгробки Я. Замойського та Я. Свошовського у Львові (1614) та роду Острозьких у Тарнові (1620). Дослідники вважають, що саме Пфістер є автором рельєфів на фасаді каплиці Кампіанів та головного вівтаря латинського кафедрального собору у Львові.

Всі його твори характеризує високий рівень майстерності, тонке відчуття стилю, утвердження монументальності й національно-патріотичного змісту.

63. РИМЛЯНИН ПАВЛО (пом. 1618),

архітектор

Видатний архітектор українського Ренесансу був італійцем за походженням. У 1585 р. він вперше згадувався у церковних книгах Львова. У 1585–1616 рр. П. Римлянин обирався молодшим, а згодом старшим цеховим майстром та на початку своєї діяльності багато співпрацював із знаними майстрами архітектури П. Барбоном і В. Капіносом.

У 1591 р. він склав угоду з Львівським братством і став головним будівничим Успенської церкви. Але у 1598 р. відійшов від справ, оскільки цеховим

майстрам заборонялось одночасно вести дві або більше будов. Хоча існує інше припущення, що причиною розриву з братством було дотримання П. Римлянином традиційної італійської схеми однокупольної базилики. Тоді як нові архітектори споруди (В. Капінос та А. Прихильний) здійснили задум братчиків, поєднавши західний базиліковий план із традиціями українських трибанних церков. У нинішньому вигляді пам'ятка відображає задум саме П. Римлянина, подальші ж будівничі дотримувалися його первісного проекту. Успенська церква – найвизначніше досягнення зодчого, що синтезує ренесансні та українські архітектурні традиції.

У 1600–1613 рр. він очолював спорудження костелу бернардинців. 1607 р. за проектом П. Римлянина зведено костел сестер кларисок. Він був автором оздоблення фасаду каплиці Кампіанів, над якою майже 30 років працювали талановиті скульптори та архітектори. Разом з тим П. Римлянин проводив будівничі роботи у львівських монастирях бенедиктинок та францисканців, займався зведенням житлових об'єктів та фортифікаційних споруд міста.

Але зодчий плідно працював не тільки у Львові, а й у Жовкві та Журові, бо співвітчизники гідно оцінили його неординарний талант архітектора – значно вищий від загального ремісничого рівня тодішніх будівничих.

Творінням П. Римлянина притаманні риси італійського ренесансу з використанням скульптурного декору та форм тосканського ордеру в поєднанні з місцевими традиціями. Але багато його задумів лишилися нездійсненими через нерозуміння ренесансної естетики та неприйняття нового демократичного мистецтва контрреформаційно налаштованим католицьким духовенством, яке дозволяло лише косметичні зміни в архітектурі. Це породжувало унікальну стильову суміш, коли споруда будувалась із одночасним застосуванням прийомів готики, ренесансу та маньєризму. У Західній Європі такий синтез в одній споруді був можливий лише через багатократні перебудови протягом століття, в Україні ж, передусім у Львові, це відбувалось одночасно.

64. РУСИН ПАВЛО (1470–1517),

мислитель-гуманіст, поет, культурно-освітній діяч

Уродженець м. Кросно (нині Польща) П. Русин, що постійно наголошував на своєму українському походженні, здобув освіту у Краківській академії та Грайфсвальдському університеті Німеччини, де отримав ступінь магістра і залишився викладачем. Деякий час вчителював в Угорщині.

Він добре знав праці античних істориків, видатних державних діячів і письменників, які були для вітчизняних гуманістів XV–XVI ст. взірцями для наслідування. За джерелами, П. Русин не тільки захоплювався творами Вергілія, Овідія, Горація, Теренція, а й видав деякі з них.

У 1506–1516 рр. на посаді професора Краківського університету він викладав римську літературу, написав близько 200 віршів, видав у Відні збірку своїх творів (1509) та керував гуртком краківських гуманістів, який започаткував ренесансну польську поезію. П. Русин вважається вчителем латиномовних слов'янських поетів Я. Вислицького та Я. Дантішека; за даними джерел навчав навіть М. Коперника. Він спілкувався з видатними гуманістами свого часу, серед яких К. Цельтіс і Л. Кокс. З 1513 р. був прийнятий до кола осіб, що керували університетом.

Обстоюючи необхідність розвитку науки та освіти – головних сил поступу суспільства, – видатний гуманіст прославляв книгу як образ святої правди, скарбницю мудрості, що є дорожчою за всі коштовності. Не випадково П. Русин залишив цінну й добре підбрану бібліотеку.

Ідеї західноєвропейського гуманізму з його орієнтацією на античну спадщину мислитель доповнював елементами української духовної культури доби Київської Русі. Звертаючись до проблеми державного правління, він наголошував, що правитель має бути мудрою людиною, захищати всі «права і чесноти», дбати про повагу до себе громадян.

Історичний процес, за П. Русиним, зумовлений не промислом Божим, а є діяльністю людей, що беруть безпосередню участь в подіях. Історія для нього – вчителька життя й свободи людини, яка і є творцем історії.

Згідно з античною спадщиною та гуманізмом XV–XVI ст. П. Русин звертався до реального земного життя особистості. Прихильник природного права, він вважав, що людину треба вшановувати не за багатство й титули, а за розум та чесноти. У цивілізованій державі людина має право на повноцінне життя, свободу совісті та мусить слідувати велінням власного розуму.

Творчість П. Русина сприяла поширенню гуманістичних ідей в Україні та Польщі, формуванню патріотизму й почуття національної свідомості з повагою до інших народів. Він залишив близько 4 тисяч віршованих творів, серед яких збірка поезій «Пісні Павла Русина з Кросна».

65. СМОТРИЦЬКИЙ ГЕРАСИМ ДАНИЛОВИЧ (пом. 1594),

письменник-гуманіст, культурно-освітній діяч

Першим учителем Г. Смотрицького був його батько – високоосвічена людина свого часу, упорядник одного із популярних енциклопедичних збірників XVI ст. З плином часу він удосконалював свої знання виключно через самоосвіту і вже під час роботи міським писарем у Кам'янець-Подільському шанувався як учений-книжник.

У 1576 р. його запросили до Острога для роботи над виданням «Букваря» та «Біблії». Тут він очолював науковий гурток острозьких книжників, а згодом став першим ректором славетної Колегії. У 1581 р. за його участю видано «Острозьку Біблію», до якої Смотрицький написав прозову та віршовану передмови. Серед його найвідоміших творів – полемічні трактати «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий».

За умов полонізації та прагнень Ватикану покатолизувати українців Г. Смотрицький у руслі реформаційних ідей обстоював рівні відносини між віруючими та гостро критикував католицьку церкву, вершина якої, на його думку, – відірваний від пастви і церкви Папа Римський.

Філософські та етичні погляди Смотрицького проникнуті духом гуманізму. Головними чеснотами людини він вважав мужність, талант, славу та, передусім, активну діяльність, спрямовану на досягнення високої мети – блага рідного краю, піклування про розвиток освіти, захист віри та рідної мови.

Історію він розглядав не як результат промислу Божого, а як діяльність видатних осіб, покликаних працювати над конкретними практичними задачами. Саме як представник українського гуманізму Г. Смотрицький вважав, що здобути земну славу та успіх людина може лише тоді, коли мета її діяльності узгоджена з християнським моральним кодексом та сприяє зміцненню православної віри, розвитку вітчизняної культури, захисту народу від іноземного поневолення.

66. СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕТІЙ ГЕРАСИМОВИЧ (бл. 1572–1633),

письменник, релігійний та освітній діяч

Син відомого культурного діяча Г. Смотрицького здобував освіту в Острозькій школі, ректором якої був його батько, а безпосереднім учителем – відомий гуманіст К. Лукаріс. Згодом М. Смотрицький закінчив Віленську єзуїтську академію, навчався в університетах Німеччини та отримав ступінь доктора медицини.

Повернувшись на Батьківщину, він вступив до Віленського братства і майже 10 років викладав у його школі. Представляючи в братському русі інтереси середньої шляхти, Смотрицький вважав, що саме церква здатна об'єднати народ у боротьбі за свободу, віру, громадянські права за умов підвищення освітнього рівня духовництва. Він стверджував, що тогочасні православні ієрархи через свою зраду, моральну деградацію, здириства та невігластво не здатні стати провідниками народу.

У 1617 р. Смотрицький постригся у ченці Віленського монастиря під іменем Мелетій. В 1618–1620 рр. він був ректором Київської братської школи, а з 1620 р. – архієпископом полоцьким, єпископом вітебським і мстиславським, архімандритом Святодухівського монастиря. Згодом М. Смотрицький повернувся до Києва та здійснив подорожі по святих місцях Близького Сходу. Наприкінці життя він спочатку таємно, а потім і відкрито прийняв унію (1628) та став настоятелем Дерманського монастиря.

Серед відомих творів М. Смотрицького «Антиграфі або отповідь на дошкульний твір» (1608), «Тренос або плач східної церкви» (1610), «Виправдання безвинності» (1621) та «Грамматика славенская» (1610), що мала особливе значення для розвитку писемності слов'янських народів, бо стала основою наукового нормування української, російської, білоруської, болгарської та сербської мов.

Головний зміст творів Смотрицького доуніатського періоду – розкриття особливостей тогочасної релігійної боротьби, справжнього обличчя католицької церкви як «алчного звіра», що прагне поглинути всі багатства народу та знищити пробудження самосвідомості, громадської думки співвітчизників. Аналізуючи твори західноєвропейських гуманістів, він доводив неправомірність церковного монархізму як у канонічному, так і моральному аспектах. Вже після 1628 р. М. Смотрицький стверджував, що прийняття унії приведе до спокою в Україні, відновлення відібраних прав; він активно проповідував аскетизм, ознаками якого вважав покірність, терпіння й надію.

В етиці мислитель співвідносив оцінку вчинків людини з обставинами її життя, засуджуючи принцип «ціль виправдовує засоби». Він вважав, що природа є вчителькою життя й поведінки людини, виводив норми моралі не з християнських заповідей, а із багатовікового людського досвіду. Закликаючи до людяності, Смотрицький відстоював права, звичаї, віру українців і білорусів, наголошуючи на тому, що вони завжди повинні пам'ятати, в якому домі народилися.

Вперше у вітчизняній науці М. Смотрицький для аргументації своїх поглядів спирався на праці гуманістів Західної Європи, що значно розширювало базу гуманітарної культури, сприяло подальшому розвитку й збагаченню наукової термінології, а також тих проблем, що були недостатньо розроблені у вітчизняній філософії, зокрема логічних та натурфілософських. Його творчість мала широку популярність та сприяла росту національної самосвідомості українців.

67. ФЕДОРОВИЧ (ФЕДОРОВ) ІВАН (1525–1583), *першодрукар, культурний діяч*

Існує версія про походження І. Федоровича із білоруського шляхетського роду Рогоза, герб якого він використовував у своєму друкарському знакові. Історичні джерела містять дані про його навчання в Кракові та одержання ступеня бакалавра Ягеллонського університету.

У 50-ті рр. XVI ст. він став дияконом однієї з церков московського Кремля, де працював у першій друкарні Москви. З 1563 р. почалася його видавнича діяльність разом з П. Мстиславцем. У 1564 р. був надрукований «Апостол» – перша датована російська книга. Федорович працював не тільки над литтям шрифту й виготовленням численних гравюр, а й над підготовкою та редагуванням тексту. Розроблена ним сукупність художніх прийомів оформлення книги вплинула на все наступне східнослов'янське друкарство. Окрім «Апостола» у Москві вийшло два видання «Часословця».

У 1566 р. через переслідування з боку російського духовництва та боярства він покинув Москву та переїхав до Великого князівства Литовського. В Заблудові, у маєтку гетьмана Г. Ходкевича, разом з П. Мстиславцем Федорович видав «Євангеліє Учительське», а потім вже самостійно – «Псалтир з часословцем» (1570) із власною передмовою. В 1572 р. він переїхав до Львова, де заснував першу українську друкарню, а у 1574 р. уклав і надрукував перший східнослов'янський «Буквар» з граматиною та здійснив друге видання «Апостола», прикрашеного заставками, ініціалами, кінцівками та гравюрами.

Ще одна друкарня І. Федоровича почала працювати у 1578 р. в Острозі, в маєтку князя К.В. Острозького. Саме тут була видана «Азбука» («Читанка»), яка призначалася для навчання дітей у місцевій школі, а також «Новий Заповіт до Псалтиря» (1580) та перша повна слов'янська «Біблія» (т. зв. «Острозька Біблія», 1581) двома накладами з власними редакціями видавця тексту післямови. Це одна з найвизначніших пам'яток в історії української культури.

У 1581 р. вийшло останнє видання Федоровича – двосторінкова листівка «Хронологія Андрія Римші».

Розійшовшись із князем Острозьким, І. Федорович повернувся до Львова, але відновити друкарню, що перейшла у власність Успенського братства, він не зміг. Останні роки життя він працював у Кракові, Відні, Дрездені, спілкуючись з видатними європейськими гуманістами, про що свідчить його листування.

І. Федорович – справжня постать ренесансної доби. Він був не тільки різнобічно освічений: видавець, літератор, гравер, ліварник, а й окрім видавничої справи, відливав гармати, винайшов багатоствольну мортиру з частинами, що взаємозамінювалися.

Свій життєвий шлях він закінчив у Львові. На його надгробку написано: «Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм старанням друкарство небувало обнови́в».

68. ФЕДУСКО (ФЕОДОСІЙ) ІЗ САМБОРА (др. пол. XVI ст.), *релігійний художник, мініатюрист*

Вперше в джерелах ім'я відомого у XVI ст. цехового майстра з м. Самбора в Галичині названо у 1568 р. Самбірська школа малярства була на той час однією з найсамобутніших і професійних в західноукраїнських землях, бо кожен з її майстрів мав свій індивідуальний стиль. Саме цей малярський осередок очолював Федуско – автор циклу різноманітних ікон. Тривалий час він був відомий передусім власноруч підписаним «Благовіщенням», виконаним 1579 р. для церкви в Іваничах на Волині (нині зберігається у Харківському художньому музеї). Серед відомих робіт майстра ікони «Успіння» з Успенської церкви у Наконечному (1570-ті рр.) та «Святий Юрій із Житієм» (кінець XVI ст.). Багатство деталей, намагання об'ємного вирішення форми та індивідуальних характеристик, складні композиції й пошук образного різноманіття засвідчували активне просування іконописця до жанрового мистецтва.

Своєрідний почерк майстра виявився і в мініатюрному живописі. Відомо, що саме мініатюри Федуска прикрашають знамениті рукописні книги – «Загорівський Апостол» і «Повість про Варлаама та Йоасафа».

Але головним творчим здобутком художника стала робота над оздобленням «Пересопницького Євангелія» – пам'ятки XVI ст., що являється одні-

єю із перших перекладів Святого Письма з церковнослов'янської мови на українську у варіанті близької до живої розмовної.

Ця книга є артефактом національного значення, бо за часів відновлення державної незалежності у 1991 р. саме вона підноситься президенту для присяги на вірність українському народові. Дослідники встановили, що Федуско створив не лише фігуративні зображення євангелістів, а й орнаментальні обрамлення та заставки у книзі, виконавцем яких раніше вважали перекладача тексту М. Василевича. «Пересопницьке Євангеліє» має яскраво виражені національні ознаки та належить до кращих зразків українського мистецтва доби Відродження.

69. ФІЛАЛЕТ ХРИСТОФОР (др. пол. XVI ст.), *філософ, письменник-полеміст*

Під псевдонімом Філалет (грец. «той, що любить істину»), за даними дослідників, творив відомий письменник і хроніст, вихованець Острозької академії, волинянин польського походження Мартин Броневський. Він неодноразово виступав на генеральному варшавському сеймі від «київської землі», а з 1595 р. був офіційним представником князя К. Острозького у відносинах з протестантами.

Головним твором Х. Філалета став «Апокрисис», виданий у 1597 р. польською, а через рік староукраїнською мовами. За оцінкою І. Франка, цей викривальний трактат, спрямований проти папства і Берестейської унії 1596 р., є видатним явищем української полемічної прози кінця XVI ст. Мислитель виявив широку ерудицію, бо «Апокрисис» містить не лише екскурси у церковну та стародавню історію – до біблійних книг та робіт античних авторів, а й широке коло сучасних йому документів і джерел, в тому числі приватного листування відомих діячів.

Талановитий полеміст і пристрасний публіцист, він виступав з передовими для свого часу гуманістичними поглядами. Передусім у руслі реформаційних ідей Філалет обґрунтовував права українців у Речі Посполитій. Обстоюючи ідею обмеженої монархії, він вважав, що відносини між королем і народом мають будуватися лише на законах і добровільній згоді з урахуванням соціальних свобод, зокрема, свободи совісті. Бо влада монарха зовсім не стосується людської душі, вона не абсолютна й у земних справах, тому глава держави не має права на свавілля та беззаконня над підданими.

Філарет засуджував дії світських та духовних владик, що порушували право християнина або цілого народу на вільне сповідання, вимагав у держави гарантій свободи совісті, заборони порушення «закону Божого». При цьому він попереджав, що український народ діє проти утисків, виявляючи стриманість і доброчестя з метою збереження суспільного спокою, сподіваючись на справедливе розв'язання своїх проблем. Якщо представники влади не наведуть належного порядку, то українці застосують інші форми боротьби за свої права, адже цього вимагає голос їхньої совісті.

Мислитель виступав за рівні права для представників усіх станів при розв'язанні проблем суспільно-церковного життя. Всі християни рівні перед Богом, тому не тільки єпископи, пресвітери тощо покликані до розбудови «тіла Христового», тобто церкви, а й світські особи. Вони мають бути залучені до духовних справ і можуть брати участь у церковних соборах, контролювати діяльність пасторів, перевіряти церковнослужителів щодо відповідності їх посадам. Філарет визнавав право суду над духовними особами аж до владик і митрополитів, а також право усунення священнослужителів, які не виправдовують покладених на них паствою надій.

Рішучий протест проти деспотизму і гноблення Ватиканом та частиною православних ієрархій українського населення, звернення до реформаційних ідей дали змогу Філарету сформулювати важливі ідеї громадянського права. Так, обстоюючи положення про те, що свобода совісті є не тільки вищою духовною цінністю віруючого, а й предметом його постійного піклування, він стверджував, що кожна людина може висловлювати судження з питань віри, до яких повинні прислуховуватися і духовні ієрархи.

70. ЦАМБЛАК ГРИГОРІЙ (бл. 1364–1420), церковний і освітній діяч, письменник

Один з найяскравіших представників раннього Ренесансу Г. Цамблак, що походив з болгарського аристократичного роду, початкову освіту здобував у Тирново (Болгарія). Потім продовжив навчання в Константинополі та Афоні. Деякий час був ігуменом сербського монастиря в Дечанах, служив у канцелярії Константинопольського патріарха, пресвітером митрополичої молдово-волозької церкви в Сучаві, займався проповідницькою та літературною діяльністю.

У 1409 р. Цамблак прибув до Києва й активно включився в боротьбу за митрополичу кафедру. В 1415 р. у білоруському місті Новгородку православ-

ні єпископи обрали його митрополитом Київським і Литовським, але під шаленим тиском Московського митрополита і бояр він не був затверджений Константинопольським патріархом. Попри це, Цамблак проводив активну діяльність: відстоюючи православну віру, він виступав за діалог між Східною та Західною церквами, що того часу означало відмову від релігійною ворожнечі. У 1416 р. після зруйнування Києва кримськими татарами, вже позбавлений ієрейського сану та відлучений від церкви, він переніс кафедру до Вільно. Але переслідуваний Константинопольським патріархом змушений був її покинути, виїхав до Молдови, де і провів останні роки свого життя.

Літературна спадщина Г. Цамблака, одного з найталановитіших слов'янських письменників, налічує майже 50 різножанрових творів: житій, похвальних слів, проповідей щодо різних подій та церковних свят. Вважається, що саме в Україні він написав «Надгробне слово митрополиту Кипріяну» (1409–1410), «Слово похвальне Євтимію Тирновському», 5 проповідей, сповідь віри при посвяченні в митрополити та 2 промови на Констанцькому соборі.

У своїх похвальних словах Цамблак звертався до Біблії, але часто виходив за межі її канонів. Одночасно його приваблювали героїчні особи вітчизняної історії. У багатьох творах він передусім висував відданість християнській вірі, що тоді означало відстоювання національної самобутності. Похвальні слова великомученикам Георгію та Димитрію, сорока великомученикам, «Житіє Іоанна Нового Сучавського» письменник перетворив на поетичні гімни мужності та твердості у вірі. Він справив помітний вплив на вітчизняну літературу, бо збереглося чимало саме українських списків його творів, які використовували не тільки сучасники, а й З. Копистенський та Д. Туптало. Разом з тим його тексти були в ужитку на теренах всього православного світу, тому літературна спадщина Цамблака церковнослов'янською мовою одночасно належить молдованам та румунам.

За джерелами він був і реформатором української церковної музики. Багатогранність, релігійна толерантність і зацікавленість гуманістичною культурою Західної Європи вказують на його належність до ренесансної культури.

РОЗДІЛ V

ВІТЧИЗНЯНА КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ В ОСОБАХ

71. БАРАНОВИЧ ЛАЗАР (1593–1694 або 1620–1693), *мислитель, церковний, політичний та літературний діяч*

Л. Баранович є одним з послідовників І. Вишенського – засновника проповідницької літератури в Україні. У XVII–XVIII ст. цей літературний жанр набирає обертів, що відповідало вимогам часу та намаганням українців захистити православну віру. В ті часи в усіх православних школах риторика було поставлено на перше місце, всі сили спрямовувалися на підготовку проповідників, бо саме вони вважалися наймогутнішим засобом у релігійній боротьбі. Друкарні випускали полеміко-богословські твори тогочасних письменників, серед яких був і Л. Баранович.

Він народився скоріш за все на Чернігівщині та прожив довге й насичене подіями життя, яке припало на бурхливі козацькі часи. Першу освіту отримав у школі Київського Братського Богоявленського монастиря, а потім у польських єзуїтських колегіях. Був свідком діяльності багатьох гетьманів, починаючи з П. Сагайдачного й до І. Мазепи. Відомо, що свою педагогічну та наукову діяльність розпочав доволі пізно. Займав посаду ректора Києво-Могилянської колегії у 1650 р., а з 1657 р. за згоди Б. Хмельницького став чернігівським та новгород-сіверським єпископом й вже у 1667 р. був зведений у сан архієпископа. Як церковний діяч відстоював інтереси й боровся за збереження прав українського духовництва. Наполягав на самостійності Київської митрополії, виступав проти підпорядкування її Москві. Завдяки діяльності Л. Барановича було засновано три монастирі.

В історії української культури Л. Баранович залишився саме як автор проповідей та став визначним представником ораторсько-проповідницької прози. Він прожив близько ста років й був свідком багатьох подій, спостерігав за діяльністю різних українських гетьманів, тому й не дивно, що в більшості його творів це знайшло відображення, особливо у назвах проповідей. «Меч духовний», «Труби словес проповідних», «Лютня Аполлонова» – це де-

кілька назв збірок його проповідей, а за змістом усі вони мають релігійно-моралізаторську спрямованість.

Л. Баранович мав схильність до віршування, писав в тогочасній книжній та польській мові та весь час намагався виказати правдивість і святість православ'я. Також Л. Баранович відомий як книговидавець, завдяки якому твори багатьох українців побачили світ, а саме понад 1500.

72. БЕРЕЗОВСЬКИЙ МАКСИМ СОЗОНТОВИЧ (1745–1777),

композитор

М. Березовський увійшов у музичну історію України як один із перших композиторів-класиків із європейським ім'ям, автор багатьох музичних творів, в яких відчутний вплив народної пісенності. Саме він отримав в Італії високе звання академіка-композитора, саме його вважають творцем класичного хорового концерту, хоча життя композитора було доволі трагічним та коротким.

Березовський народився у Глухові в козацькій родині; початкову музичну освіту отримав у Глухівській музичній школі. Неперевершені заслуги в царині класичної музики на рівні західноєвропейських митців мали й українці, насамперед блискучі вихованці глухівської музичної школи. Юнак разом з іншими учнями вивчав нотну грамоту, «партесний» спів, гру на цимбалах та бандурі. Протягом двох років навчання він співав у хорі та разом з іншими відвідував оперні та балетні вистави, хорові та симфонічні концерти при резиденції гетьмана К. Розумовського.

Продовжив свою музичну освіту Березовський у Києво-Могилянській академії, саме там з'являються на світ перші його духовні твори – канти. Маючи чудовий голос (бас), Березовський у 1758 р. їде до Петербурга, де стає солістом-співачом у придворній капелі, керівником якої був М. Полторацький. Тут він отримує уроки з композиції та вокалу у італійських майстрів, а вже у 1760-х рр. Березовський починає сам писати музику та створює ряд хорових церковних концертів: «Приидите и видите», «Вси языцы», «Тебе бога хвалим», «Господь воцарися», «Хвалите господа с небес». У хоровому концерті класичного типу М. Березовський об'єднав традиції вітчизняного церковного співу «а капела» зі співом італійських хорових шкіл. Так українець М. Березовський стає першим автором у цьому жанрі.

У 1769 р. Березовського направляють в Болонську філармонічну академію, де він навчається до 1771 р. Цей найбільш престижний навчальний за-

клад з XVII ст. готував музикантів для всієї Європи. Довіра до майстерності випускників Академії ґрунтувалася на високому науковому та педагогічному авторитеті її глави – знаменитого композитора та музикознавця падре Дж. Мартіні, якого сучасники називали «богом музики». Березовський стає одним з улюблених його учнів, падре усіляко допомагає йому та рекомендує талановитого українця у число Болонських академіків. Зазвичай це звання присвоювалося лише одному музиканту. У 1770 р. академіком був названий 14-річний В. А. Моцарт, а М. Березовський отримав статус іноземного члена Болонської академії разом із чеським композитором Й. Мислівечком. Протокольний рукопис Березовського, підписаний «Massimo Berezovsky», дотепер зберігається в архіві Болонської академії.

У 1773 р. композитор повертається до Петербурга. Блискуче завершення італійської подорожі молодого академіка, чудові відгуки про постановку його опери, постійний і стабільний успіх при дворі, незмінний з часів юності, давали Березовському підстави сподіватися на успішну кар'єру. Він був призначений у штат імператорських театрів, а через вісім місяців – капельмейстером придворної капели.

Про останні роки життя Березовського відомо мало. Деякі біографи стверджують, що композитор не був визнаний на батьківщині і це стало причиною його ранньої загибелі. Як свідчить більшість джерел, Березовський почав пити і наклав на себе руки на 32-му році життя. За іншою версією він помер від «лихоманки». І. Крип'якевич пропонує свою версію стосовно Березовського: «... учень славного падре Мартіні в Болоньї, попри визначних композиторських здібностей не зміг вибороти собі належного становища, до чого спричинилися інтриги італійців, що панували тоді на царському дворі. Зневірений і матеріально не забезпечений, Березовський покінчив життя самогубством».

Творчі здобутки Березовського дозволяють говорити про широту жанрових інтересів композитора, органічне поєднання в його музиці національної мелодики із загальноєвропейськими прийомами та формами розвитку. Але відома драматична доля творчої спадщини композитора: більшість творів, які звучали протягом усього XIX ст. та довгий час залишалися в рукописах і зберігалися в Придворній капелі, на початку XX ст. були безповоротно втрачені.

М. Березовський став першим представником новаторського раннього класичного стилю в українській музиці, одним із засновників хорального напрямку, автором перших зразків камерно-інструментального та оперного жа-

нрів у вітчизняній музиці. Кілька циклів його духовних творів для хору виконуються без інструментального супроводу – «а капела». М. Березовський – один з найталановитіших українських композиторів XVIII ст., поряд з Д. Бортнянським та А. Веделем, залишив нащадкам унікальні зразки духовної музики, що відносяться до її «золотого віку».

73. БОБОЛИНСЬКИЙ ЛЕОНТІЙ (пом. бл. 1700), *літописець, освітній діяч, історик*

Про життєвий шлях освітнього діяча, викладача Києво-Могилянської академії, історика, ієромонаха Троїцького Іллінського монастиря Л. Боболінського відомо дуже мало. Народився на Сіверщині, у сотенному містечку Новгород-Сіверському Стародубського полку. Освіту здобув у стінах Києво-Могилянської академії. Там же розпочав і свою викладацьку діяльність, після того, як у 1693 р. прийняв чернечий постриг у Видубицькому монастирі.

У 1699 р. Боболінський завершив підготовку твору свого життя та знакової праці «Літописець, сі єсть Кройніка з різних авторів і историков многих», куди ввійшли давні українські хронографи, листи, твори грецьких і римських істориків, уривки з польських і литовських хронік тощо. Праця являла собою компіляцію різних історичних творів – українського хронографа першої половини XVII ст. Найбільший інтерес становить виклад сучасних авторів подій другої половини XVII ст., зокрема, опис Чигиринських походів 1677 та 1678 рр. Літопис Боболінського написано мовою, близькою до тогочасної розмовної української, це видатна пам'ятка не лише з точки зору історії, а й лінгвістики.

74. БОРОВИКОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЛУКИЧ (1757–1825), *художник*

Талановитий художник, майстер портрету, релігійного жанру, а також історичного живопису В. Боровиковський народився у Миргороді у сім'ї козака Л. Боровика, тому як й годиться служив у Миргородському полку, дотримуючись сімейної традиції. Але вже з дитинства захопився живописом, коли допомагав дядьку та брату в оздобленні церков. Засвоїв основні принципи церковного живопису у душі українського бароко ще дитиною.

Цікаво, що саме за сприянням імператриці Катерини II, якій сподобалися картини Боровиковського у одному з приміщень, де вона зупинялася по

дорозі до Криму, художника було запрошено до царського двору. У 1788 р. В. Боровиковський переїздить до Петербурга, де знайомиться з багатьма інтелектуалами того часу. За віком він ще не мав права вступати до Академії мистецтв, хоча був зрілим художником, з набутим живописним спадком.

У Петербурзі він навчається та співпрацює з багатьма визнаними живописцями, такими як І. Лампі, Д. Левицький та іншими; деякі з них працювали при дворі Катерини II. Кар'єра Боровиковського як художника складалася дуже швидко, бо вже у 1795 р. він отримує звання академіка, а в 1802 р. стає радником Академії мистецтв.

Взагалі протягом декількох років В. Боровиковський став одним з найвідоміших художників-портретистів Росії, мабуть через те, що чудово володів мальовничою технікою і бездоганною композиційною майстерністю, зумів досягти найтоншої гармонії в зображенні зовнішнього вигляду та внутрішнього світу людини. Сентименталізм сприяв виявленню його щирих почуттів, пошани і теплого ставлення до звичайної людини. Саме із цим художнім напрямом пов'язана творчість блискучого майстра портрету та релігійного жанру. Взнаки далось і українське бароко й закладена з дитинства здатність відчувати; цей досвід надав можливість художнику відтворювати не лише внутрішній світ людини, а й її індивідуальність.

На чужині митець з особливою гостротою відчував контраст середовища, тяжке становище простого люду і невгамовну тугу за Україною. Все це відобразилося в його живописі кінця XVIII ст. У першій чверті XIX ст. В. Боровиковський, що залишався «справжнім полтавцем», став провідним виразником класицизму. Одним з найбільш відомих та зрілих ліричних творів художника залишається портрет М. Лопухіної (1797). Особливе місце в творчості Боровиковського займають парадні портрети. Їх виконання свідчить про широту можливостей майстра, якому були доступні не тільки ліричні, інтимні портрети, але й твори монументального плану. У 1800-х рр. живописець брав участь в оздобленні Казанського собору, для якого виконав десять ікон.

Наприкінці життя В. Боровиковський відмовляється від написання портретів та займається релігійним живописом. Останньою його роботою став іконостас для церкви на Смоленській кладовищі у Петербурзі. Художник присвятив себе педагогічній діяльності та навіть організував у себе вдома художню школу, для передачі досвіду та майстерності. Досьогодні живопис

В. Боровиковського вважається вершиною у мистецтві російського сентименталізму.

75. БОРТНЯНСЬКИЙ ДМИТРО СТЕПАНОВИЧ (1751–1825),

культурний діяч, композитор

Культурний діяч, композитор та корифей духовної та світської музики, Бортнянський першим вплинув на упорядкування храмових співів і почав робляти давні християнські мелодії, що стало епохою в галузі православної церковної музики. Українським композитором було створено близько 100 музичних творів, більшість складають твори хорової духовної музики, в яких знайшли відбиток народні українські мотиви. Його творчість дуже серйозно та активно вплинула на розвиток української хорової культури й української музики в цілому. Д. Бортнянський разом з М. Березовським та А. Веделем приклали зусиль для створення класичного типу хорового концерту в Україні.

Мвйбутній композитор народився у Глухові, де батько служив у гетьмана К. Розумовського. В місті існувала співацька школа, в якій навчався Д. Бортнянський; згодом його було направлено до Санкт-Петербургу як найкращого співака. Його вчителями стали М. Полторацький, який навчив хлопчика любові до українських народних наспівів, та італієць Б. Галуппі, що ознайомив майбутнього композитора з світовими досягненнями.

З сімнадцяти років Бортнянський навчається в Італії, створює перші свої сонати для клавесину, хорові твори та, навіть, опери «Креонт», «Квінт Фабій». Більше десяти років він вдосконалює мистецтво композиції за кордоном, а після повернення до Росії служить придворним композитором та паралельно працює над різними музичними творами: операми, хоровими концертами, камерними творами. Вже у 1796 р. композитора призначають на посаду директора Придворної капели у Санкт-Петербурзі, що свідчить про певні організаторські здібності.

Придворний музикант та висококваліфікований професіонал Бортнянський поєднував щирість і задушевність з тонким смаком, саме тому його музику з задоволенням слухали й в палацах, й в простих будинках. Саме завдяки Бортнянському розпочався процес створення класичного типу хорового концерту. Він став одним з представників нового напрямку в партесному співі, що асоціюється потягом до узгодження музики й тексту. До композиторів XVII ст. музичні твори для православної церкви писали італійці, які майже не знали української. Тому творчість Бортнянського співпала з цілою епохою в

галузі духовної музики, він першим вплинув на упорядкування храмових співів і звернув увагу на давні християнські мелодії. Композитором було створено більше 100 музичних творів, які демонструють його різноплановість і різножанровість – це й твори хорової духовної музики, й світські твори, й сонати для клавесина, й камерно-інструментальні твори та, навіть, опери «Сокіл», «Алкід», «Свято сеньора».

Д. Бортнянський більшість свого творчого шляху пройшов у Росії, де був високоповажною людиною, капельмейстером та директором Придворної капели, композитором, викладачем Смольного інституту, брав участь у творчості Санкт-Петербурзького філармонічного товариства, а також у діяльності Академії художеств. Часто Бортнянського сприймають як музикознавця, тому що він рецензував музику різного ґатунку та рівня, а також оцінював різні музичні та художні твори. Все це свідчить про його високий авторитет в мистецьких колах.

Творчий внесок Д. Бортнянського визначається не лише високохудожніми творами усіх музичних жанрів. Капельмейстер придворної капели в Петербурзі Бортнянський, якого називають «українським Моцартом», насамперед прославився як творець релігійної музики; він написав прекрасні церковні твори, що виконуються і сьогодні. Перебуваючи в Італії, композитор поставив свої популярні опери, серед яких «Алкід», «Квінт Фабій» та «Креонт». Поєднавши в собі неабияку обдарованість з високим професіоналізмом, він став першим в Україні та Росії композитором-універсалом, а його творчість – потужним рушійним фактором у розвитку української музичної культури та створенні національної музичної мови.

76. ВЕДЕЛЬ АРТЕМІЙ ЛУК'ЯНОВИЧ (бл. 1767–1808),

композитор, співак та диригент

А. Ведель – український композитор, скрипаль, хоровий диригент, співак – народився у Києві, освіту отримав у Київській академії, де в ті часи процвітала вокальна церковна музика. Але його доля виявилася доволі трагічною. Ведель керував хоровими капелами у Москві, Києві та Харкові, потім став ченцем Києво-Печерської Лаври. Згодом був заарештований, тому цензура забороняла друкувати та виконувати музичні твори композитора.

У Київській академії Ведель ще за часів навчання співав у хорі та був першим скрипалем у студентському оркестрі. Після закінчення академії (1787) він декілька років працював регентом капели московського генерал-

губернатора, але вже у 1790 р. повертається до Києва та організовує хор з солдатських дітей та вільних людей. Відомо що декілька років у якості викладача вокальної музики доволі успішно працював та займався творчістю у Харківському колегіумі, але вже з 1798 р. повернувся та продовжив працювати у Києві. За своє життя він був улюбленим та затребуваним композитором, займався збиранням народних пісень та наспівів. З поверненням до Києва А. Ведель став послушником Києво-Печерської Лаври, де його почали переслідувати за підозрою у діяльності проти чинного царя Павла І. Доля композитора склалася доволі трагічною, бо на 9 років його відправляють до божевільні; лише напередодні смерті батькові вдається повернути сина додому.

А. Ведель є автором понад 80 музичних творів, з них біля 30 церковних хорових концертів, які за своєю виразністю та мелодією наближені до українських народних співів, 12 духовних концертів, світські твори тощо. Більшість творчої спадщини залишилася недрукованою, а до відомих музичних творів композитора належать «На ріках Вавилонських», «Покаянія отверзи ми двері» та інші. Творчість А. Веделя є проявом золотої доби церковної української музики XVIII ст., а він сам є передовим представником культури цього періоду.

77. ВЕЛИЧКО САМІЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (1670–1728), *історик та літописець*

Український козацький літописець С. Величко освіту отримав у Київській колегії. Знав латинську, польську та німецьку мови. Служив у Генеральній військовій канцелярії. Є автором літопису, що зображує події в Україні з 2-ї пол. XVII ст. до початку XVIII ст. Літопис складається з трьох частин, та на жаль, весь текст до нашого часу не зберігся.

Величко був наближеним до генерального військового писаря війська козацького, згодом сам став писарем у генеральній військовій канцелярії. Був визнаним істориком та козацьким літописцем Хмельниччини та подій, пов'язаних з тим періодом історії. Зображував Б. Хмельницького як політичного діяча та видатного захисника інтересів України.

Козацькі літописи писалися простим стилем та мова їх була наближена до народної. Прикладом козацького літопису є історичний твір «Сказаніє о войні козацькой» С. Величко, в якому автор спирається на офіційні документи та історичні праці. Прикрасою цього твору є гаряча любов до рідного краю та України в цілому. Літопис Величка – це видатний пам'ятник української

літератури та історіографії, цінний історичний документ. За мотивами оповідання про похід Сірка на Крим і про лист Сірка до падишаха пізніше була створена картина І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Літописи С. Величка увійшли до літературної скарбниці української культури й знаменували започаткування власної історичної науки українців, завдяки цим творам відбувся перехід від хронологічного переліку подій до їх осмислення та інтерпретації. Останні роки свого життя С. Величко провів на Полтавщині, займаючись літературною працею.

78. ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1600–1683), *просвітитель, історик, філософ та церковний діяч*

Видатний культурний діяч та один з фундаторів української філософської думки – І. Гізель – народився у Пруссії. Відомо, що освіту отримав у Києво-Могилянському колегіумі, а навчаючись в ньому, вражав професуру і студентів умінням відстоювати свої погляди, спираючись не лише на авторитет Біблії, а й на людський інтелект, науковий аналіз явищ природи, гуманістичні категорії моралі, що розробляла просвітницька Європа. Ці якості юнака помітив П. Могила і за власний кошт відправив навчатися за кордон, імовірно в Англію. Після повернення до Києва Гізель був обраний професором філософії з 1645 р., а згодом – ректором Києво-Могилянського колегіуму, з 1656 р. – архімандритом Києво-Печерської лаври, де зібрав найбільшу в Україні бібліотеку.

І. Гізель як дослідник та філософ багато працював й до нас дійшли три його філософські праці: латиномовний курс «Твір про всю філософію» (1645–46), «Філософські аксіоми» (1646), філософсько-моральний твір «Мир з Богом людині» (1669). Також саме Гізель вважається автором творів «Про істинну віру», «Стара віра» (1668), в яких захищав національну і релігійну незалежність українського народу. Деякі дослідники вважають Гізеля укладачем «Синописа», або «Короткого зібрання від різних літописців про початок слов'яно-російського народу» (1674) – першого підручника вітчизняної історії.

Ідеї рівня європейської філософської культури обстоював у XVII ст. саме І. Гізель, вони знайшли свій відбиток в його «Повному курсі філософії», який він читав в академії. У своїх розмірковуваннях Гізель використовував філософську спадщину античності, патристики, схоластики, а з новітніх вчених орієнтувався на ідеї Д. Кардано, Г. Галілея, М. Коперника, що свідчить

про його обізнаність та просвітницьку місію. Як філософ вважав справжнім джерелом пізнання істини чисту інтелектуальну діяльність, ускладнену миттєвостями інтуїтивного осяяння. З особливою повагою він ставився до людини, вважав її творцем особистого щастя, господарем своєї долі. Критеріями добра і зла, на думку Гізеля, є совість та людський розум, які керують усіма діями особистості, засуджують чи схвалюють її поведінку. Розум дає можливість людині пізнати закони природи і діяти відповідно до них. Цим самим філософ ставив природне право як критерій людських вчинків вище закону Божого. Він вважав, що не є гріхом порушення людиною моральних правил і звичаїв, які суперечать розуму, бо людина повинна слідувати саме за розумом.

Як й інші могилянці, сенс життя Гізель вбачає у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро. Виходячи зі світоглядних тенденцій барокової доби, він переконаний, що щастя можна здобути шляхом компромісного поєднання задоволення потреб різних частин душі, тілесних і духовних. Проблему взаємозв'язку волі й розуму філософ розв'язував, зважаючи на концепцію етичного інтелектуалізму. Визнаючи свободу волі, він надавав пріоритетного значення розуму, який, на його думку, даючи волі різні варіанти вибору між добром і злом, здійснює моральний вплив на неї. У сфері політико-правової думки найбільшу увагу І. Гізель приділив проблемі незалежності української церкви від російської держави, а також питанням полеміки з католиками й уніатами.

В цілому, за підтримки І. Гізеля та філософів Києво-Могилянської академії, в українській культурі утвердився високий статус раціонального знання та новий шлях богопізнання через пізнавальну діяльність розуму.

79. ГАЛЯТОВСЬКИЙ ІОАННИКІЙ (бл. 1620–1688),

педагог, просвітитель, громадський діяч

І. Галятовський – особа дуже популярна у другій половині XVII ст., а згодом майже забута нащадками. Був талановитим вченим, видатним проповідником, досвідченим церковним та політичним діячем свого часу. Саме Галятовський заклав основу риторичного вчення українською мовою та відіграв важливу роль у розвитку теорії вітчизняного красномовства.

І. Галятовський здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі, а вже в 1649–1651 рр. був у ній професором риторики, але у 1651 р. прийняв чернецтво. Згодом став вчителем молодого Ю. Хмельницького в Чигирині та Субо-

тові. У 1655 р. повернувся до Києва й викладав риторику в колегіумі, де вже з 1658 р. був обраний його ректором.

Ректорство вченого в Києво-Могилянській колегії припало на другу половину XVII ст., коли колегії офіційно надавалися права вищого навчального закладу – академії. Саме Галятовський багато зробив для відновлення й поліпшення її діяльності. Він прагнув піднести викладання наук до рівня вищих навчальних закладів Західної Європи. З цією метою написав низку творів навчального характеру, які широко використовували як педагоги, так і учні. Найвідоміші з них: «Ключ разуменія» (Київ, 1659; Львів, 1663, 1665), «Небо новое» (Київ, 1665, 1677). «Ключ разуменія» – це популярний посібник з риторики. До нього ввійшли додатки «Наука коротка, або Спосіб зложення казанія» і «Небо новое», які містять методичні вказівки щодо підготовки вчителя, проповідника до виступу; побудови виступу, зокрема вибору теми; побудови композиції та вибору стилю мовлення.

І. Галятовський остаточно утвердив в Україні новий тип проповіді – схоластичної, що відзначалася насамперед логічною стрункістю, системністю, планомірністю викладу. У «Науці короткій...» вперше природною українською мовою викладені основні поняття стилістики, риторики й гомілетики, обґрунтовані основні вимоги, яким повинна відповідати проповідь. Цей твір мав величезну популярність в Україні, а також поза її межами. Його двічі перевидавали у Львові – у 1663 та 1665 рр., а у Росії було здійснено його переклади російською мовою.

В основі побудови проповіді повинні бути, на думку І. Галятовського, певні прийоми: наявність запитання, на яке треба було дати курйозну відповідь, що мала б вразити слухачів несподіваністю; по-друге, проповідь мала бути зрозумілою для слухачів. А це означає, що стиль викладу і мова мали бути дохідливими. Це сприяло активному проникненню в українську ораторську прозу літературного стилю бароко, що характеризувався вишуканими порівняннями, несподіваними алегоріями, ефективними протиставленнями. По-третє, проповідник передусім наповнював зміст казанія не лише богословською догматикою та настановами в дусі церковної моралі, а й давав прихожанам певні знання, і до того ж у цікавій, захопливій формі. Різні тексти, що їх оратори залучали до своєї проповіді, називалися прикладами. Широке використання прикладів, узятих із найрізноманітніших джерел, і ампліфікація їх до тексту промови зумовили компілятивність української проповіді цього періоду.

Дуже важливо, що І. Галятовський радить проповідникам для добору прикладів вивчати історичні, філософські, природничо-наукові дослідження, твори світської тематики. Використання прикладів залежали від суспільних поглядів, творчої оригінальності, художніх смаків автора. Сам Галятовський полюблив оповідання, легенди. Для більшості ораторів др. пол. XVII ст. характерним був вплив фольклорних традицій, виявлявся він у вкрапленні прислів'їв та приказок до текстів казань: «хто вітрові служить, тому димом платять», – можна прочитати в І. Галятовського.

Спеціального аналізу заслуговує риторична термінологія, використана І. Галятовським у його «Науці», оскільки це єдиний трактат з теорії ораторського мистецтва цього періоду, писаний літературною українською мовою, і він відображує окремий етап становлення терміносистеми риторики.

Внесок І. Галятовського у розвиток української теорії ораторського мистецтва дуже значний. Саме він у своїх теоретичних настановах та у практичній діяльності вперше доповнив суто церковну тематику вставками зі світського життя; дбав про чітку організацію промови, єдність думки; використовував найрізноманітніші зацікавлювальні прийоми. З творчістю І. Галятовського пов'язують формування в українській культурі проповіді «латино-польського типу».

80. ГРАБ'ЯНКА ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (бл. 1670–1738),

літописець

Г. Граб'янка – полковник Гадяцького полку став автором одного з відомих козацьких літописів – «Літопису Граб'янки». Ані місце, ані точна дата народження Граб'янки невідомі – так само, як і факти його біографії. Відомо лише, що він вчився в Києво-Могилянській колегії, а пізніше служив у Гадяцькому полку – пройшов шлях від рядового козака до полковника.

У 1723 р. у складі делегації козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком подавав на розгляд російському уряду Коломацькі чолобитні (про скасування Малоросійської колегії та вибори гетьмана) – його підпис «Григорій Гребянка, судія полковий» стоїть найпершим серед старшини Гадяцького полку. За наказом Петра I всі члени делегації, що на той час перебували в Санкт-Петербурзі, були заарештовані. Граб'янку разом з іншими ув'язнили в Петропавлівській фортеці. Лише після смерті царя їх звільнили (1728) і Г. Граб'янка повернувся додому. У 1728–1730 рр. – полковий обозний, а згодом і до своєї смерті в 1738 р. – полковник Гадяцького полку. У

складі козацьких військ Граб'янка брав участь у походах: Кримських (1687–1689), Азовських (1695–1696), Кизи-Керменському і Німанському (1697.), у Північній війні 1700–1721 рр., у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., де і загинув у бою.

Г. Граб'янка – автор «Дійствія презільной і от начала поляков крвавшої небивалої брани Б. Хмельницького, гетьмана запорожского з поляки», в якому викладено історію України з давніх часів до 1710 р. – до обрання гетьманом І. Скоропадського. Джерелом для написання твору слугували офіційні документи, польські хроніки, «Синопис», щоденники, розповіді сучасників подій, цікаво, як з козацької, так і з польської сторін. Автор намагався використовувати високий стиль, що нашкодило його Літопису та віддалило текст від народної мови. Оригінал твору не зберігся, на сьогодні відомо більше 50 списків Літопису Грабянки. Вперше він був опублікований ще в 1793 р. у журналі Ф. Туманського «Российский магазин», але це видання швидко стало бібліографічною рідкістю і тому члени Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, готуючи його в 1853 р. до друку, вважали, що вводять літопис Граб'янки в науковий обіг вперше. За останні тридцять років Літопис Граб'янки перевидавався декілька разів, останній раз – в Житомирі в 2001 р.

81. ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ ІВАН ГРИГОРОВИЧ (1713–1785),

архітектор, культурний діяч

Майбутній архітектор народився у самому центрі Києва в сім'ї крамаря. З 1724 р. вже почав навчатися у Київській академії, де постійно займався малюванням та гравіруванням. Після одруження Григорович мешкає за межами Києва та поступово нарішує практичні навички та інженерно-будівельні знання. Наприкінці 40-х рр. він розпочинає свою мистецьку кар'єру.

Григорович-Барський спорудив міський водогін у Києві, започаткував новий для міста тип двоповерхової церкви (Василя Великого), брав участь у будівництві соборів, церков та монастирів у різних містах України. Також він долучався до будівництва палацово-паркових ансамблів у Глухові, Батурині та інших місцях. Всім своїм архітектурним витворам Григорович-Барський надавав характерних рис українського бароко.

Апогей творчості митця припадає на др. пол. XVIII ст., коли майже жодне будівництво у Києві не обходиться без І. Григоровича-Барського, що свідчить про його неймовірну популярність. В ті часи активно забудовувався Подол і за два десятиріччя Барський спроектував та побудував вражаючу кі-

лькість споруд: церкву Красногорського монастиря, Покровську церкву, Успенський собор, будинок нової бурси, будинок гостинного двору тощо.

Зрозуміло, що в оздобленні Києва та українських міст Нового часу І. Григорович-Барський не був наодинці. В його архітектурі відбився вплив тогочасних художніх течій та творчість багатьох майстрів – Шеделея, Растреллі, братів Квасових, Старченко – з деякими він співпрацював, а у деяких навчався. Григоровичу-Барському вдалося зберегти, розвинути й поєднати творчу індивідуальність та народність історичної традиції української архітектури, а з іншого боку наблизили тогочасне вітчизняне зодчество до найвищого рівня європейської та світової культури. І. Г. Григорович-Барський своєю творчістю визначив обличчя самобутньої української архітектури XVIII ст.

82. ДИЛЕЦЬКИЙ МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (1630–1680, або 1650–1723), *музичний теоретик, педагог і композитор*

Для розвитку української музики Нового часу визначальною стала особистість М. Дилецького, який народився у Києві й відомо, що з раннього дитинства виявляв музичні здібності. Вже у 25 років успішно закінчив Віленську ієзуїтську академію. Як регент і вчитель церковного співу Дилецький працював у Вільні, Смоленську і з 1670-х рр., на той час вже відомий теоретик партесного співу, жив і працював у Москві, де створив композиторську школу майстрів багатоголосого хорового співу. М. Дилецького вважають творцем цілої школи мистецтва співу західного напрямку та фундатором музично-теоретичної думки в Україні та Росії. Він є автором «Музикійської граматики» (1675) – першої ґрунтовної музично-теоретичної праці, практичного посібника для композиторів, теоретиків та вчителів співу. «Музикійська граMATика» містила відомості про основи музичної грамоти, релятивний спосіб співу за сольмізаційною системою, загальноуживаний у Європі, техніку композиції партесної музики, а також виконувала й виховну функцію, оскільки була спрямована на розвиток освіти та професіоналізму. У спеціальному розділі «Способ до заправи дітей» визначалися підходи до дитячого музичного виховання.

Створений композитором тип церковної музики насамперед шанували у великих містах – Києві, Львові, Луцьку та Чернігові. Так, у каталозі Львівського братства з 1697 р. партесний репертуар налічував 267 церковних творів! Їх автори – тогочасні українські композитори, найвидатнішим з яких був М. Дилецький, що обстоював нотну систему запису музики, широко викорис-

товував світські мотиви й народні мелодії. Динаміка дійсності в її конфліктності та плинності досить адекватно втілюється у його музиці завдяки боротьбі різних інструментальних стихій. Саме цьому принципу і відповідає розвиток в Україні в епоху бароко партесного концерту з притаманною йому естетикою протиставлень та суперництва різних партій, тембрів та тональних планів взагалі.

М. Дилецький – один із перших серед українських музикантів, які започаткували потужний вплив української музичної культури на музичне життя Росії, що призвело до системних змін у церковній і світській музиці Російської імперії: старовинний знаменний спів поступово витіснився партесним багатоголоссям; з'явилися нові жанри церковної музики (партесні концерти а *carrella*, вільні багатоголосні композиції служб, партесні обробки знаменного розпіву в хоральній фактурі). Виникли нові види духовної музики, що виконувалась у домашній обстановці: духовні канти, псалми. Поновилися засоби музичної виразності, почала формуватися тональна система. Поступово церковний партесний спів поширився з України на всю Східну Європу. «Мусякїйська граматика» – найцінніша теоретична праця, яка з'явилася у XVII ст., але композитор залишив у спадок й інші вокальні та хорові твори, серед яких восьмиголоса «Херувимська», «Літургія чотириголосна», «Літургія Київська», «Воскресенський канон».

83. ЗІНОВІЙВ КЛИМЕНТІЙ (сер XVII ст. – бл. 1712),

поет та етнограф

К. Зіновійв – син К. Тряся навчався у Києво-Могилянській академії та вже молодим постригся у ченці, був монастирським писарем. Обійшов усю Україну, збираючи пожертвування для монастиря, а також в її монастирських справах. К. Зіновійв бував та жив на Закарпатті, Волині, Київщині, у Слобідській Україні, на Запорозькій Січі, а також – у Польщі, Білорусії, Литві, Росії. Знав церковнослов'янську, латинську, польську, російську мови, орієнтувався у білоруській та литовській мовах. Був дуже спостережливим, допитливим, багато думав і читав, любив не тільки церковні співи, а й народні думи та пісні. Мав схильність до віршування. Знаючи закони силабічної версифікації, свої спостереження і роздуми виливав у поетичній формі. Багато хворів, але дожив до похилого віку та закінчив життя на Чернігівщині у сані ієромонаха.

Майже через 150 років після смерті К. Зіновійва в одному з чернігівських монастирів український письменник-етнограф О. Шишацький натрапив

на рукописну збірку його творів. Рукопис не мав ні початку, ані кінця, налічував 321 сторінку (з можливих 400) і поділявся на три частини: книжку віршів, що її поет готував до друку, збірку народних прислів'їв та приказок, розміщених за алфавітом, і віршів, дописаних автором пізніше.

К. Зіновіїв визнаний першим українським етнографом. Його твори викликали жваве зацікавлення, на них посилялися при розв'язанні спірних питань, використовуючи як історичні свідчення очевидця. Із збірки робив виписку народних афоризмів фольклорист і етнограф О. Маркевич, їх використовувала у своїх художніх творах Марко Вовчок. На початку ХХ ст., працюючи над «Історією української літератури», І. Франко виділив окремо розділ під назвою «Климентій Трясця і Григорій Сковорода». Дослідників та знавців приваблювало те, що вірші містять дуже багато характерних рис для розуміння життя і побуту особливо нижчих народних верств придніпрянської України, дають цікавий матеріал для змалювання культури початку ХVIII ст.

Завдяки рукопису К. Зіновіїва, філологи, історики, етнографи, економісти та правознавці, отримали безцінний матеріал (близько 400 віршів та 24 тис. прислів'їв та приказок), який доповнює уявлення про Україну кінця ХVII – поч. ХVIII ст. Героями його творів є представники всіх верств і прошарків населення тогочасної України: селяни, козаки, ремісники, духівництво, торговці, музиканти, малярі, шафарі (управителі, економи), судді тощо. З гіркою констатує поет, що людей бідних незрівнянно більше, ніж заможних, бачить, що доволі точиться жорстока боротьба за існування. Цінність рукопису К. Зіновіїва також у їхній художній якості, зумовленій жвавістю образного мислення поета і органічним засвоєнням скарбів української народної мови.

84. КАПНІСТ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ (1758–1823),

поет та громадський діяч

Народився та виріс у сім'ї українізованого грецького аристократа в селі Обухівка на Полтавщині; був шостою дитиною у сім'ї, де діти виховувалися у патріотичному дусі. Проходив навчання у Петербурзі у військовій школі, саме там починає формуватися коло друзів, товаришів та однодумців й потроху В. Капніст стає відомим та модним у салонах поетом. Після отримання освіти деякий час перебував на державній службі, але у 1783 р. несподівано залишив Росію й повернувся в Україну.

З виходом у відставку Капніст все своє життя провів саме на батьківщині. Відомо, що поет мріяв про відновлення України та бажав оживити на-

род, «який ще пам'ятав свою свободу». Він користувався неабияким авторитетом серед українських дворян й поступово Обухівка становиться культурним центром української шляхти, а самого Капніста обирають маршалом Миргородського повіту. Згодом його обирали на посаду генерального судді Полтавської губернії та директора народних училищ, що надавало змогу офіційно звертатися до певних структур для вирішення важливих питань для цілого народу. Капніст бував з дорученнями від українського дворянства і в Росії, і в Європі.

Паралельно з громадською діяльністю Капніст продовжував займатися й літературою. Поет працює над віршами, одами, сатирами, а також над написанням комедії. В історію вітчизняної літератури увійшли твори: «Ода на рабство» та комедія «Ябеда», яка спричинила підвищення у чині Капніста, після чого Павло І призначив його керівником імператорських театрів. Але при першій нагоді Капніст звільнився й повернувся в Обухівку.

Капніст був людиною відкритою, легко захоплювався різними новими проектами та мав обширне коло знайомств. В Обухівці його відвідували Г. Державін, М. Гнедич, В. Гоголь-Яновський, приїздили й декабристи, з усіма часто спілкувався та помер на руках свого друга С Муравйова-Апостола. Своїм життям він продемонстрував високі стандарти української аристократії, про що свідчить діяльність дітей В. Капніста, які продовжили справу батька та зробили свій внесок у розвиток української культури.

85. КОЗЕЛЬСЬКИЙ ЯКІВ ПАВЛОВИЧ (1728–1794),

філософ, просвітитель

Значний внесок у розвиток просвітництва передової політико-правової думки др. пол. XVIII ст. в Україні і в Росії зробив Я. Козельський, виходець з дрібномаєтного дворянства. Народився на Полтавщині; після навчання у Києво-Могилянській академії та академічному університеті при Петербурзькій академії наук викладав математику та механіку в Артилерійській та Інженерній школах, служив у Сенаті та малоросійській колегії у Глухові.

Я. Козельський став оригінальним мислителем своєї епохи та визначив нові напрямки у розвитку української філософської думки. Дотримуючись лінії сенсуалізму, він доводив, що пізнання можливе лише на основі чуттєвого досвіду й діяльності розуму. Значну увагу Козельський приділяв етичним поглядам, «*философии нравоучительной*», яка, на його думку, має давати людям правильні уявлення про добро і зло. Він вважав, що люди не народжуються добро-

чесними чи порочними, цих якостей вони набувають лише під впливом навколишнього середовища й виховання. В упорядкованому суспільстві люди мають допомагати одне одному творити добро. Однак неоднорідність людей у суспільстві призводить до чвар, боротьби, суперечностей, приводом до яких часто є також недосконалі закони й звичаї. Стосовно форм правління мислитель віддавав симпатії то республіці, яка управляється виборним сенатом, то конституційній монархії, де монарх вирішує всі найважливіші справи із сенатом.

Я. Козельський є автором низки перекладів статей французьких матеріалістів та оригінальних наукових праць. Основна з них – «Філософські пропозиції» (1768), у якій він виступив як ворог схоластики, ідеалізму, теології, водночас як захисник свободи совісті. Саме в цій праці викладено його політико-правові погляди, висунуто пропозиції щодо вдосконалення суспільно-політичного устрою. Основою вчення Козельського є теорія природного права і суспільного договору. Він відкидав теологічну концепцію світобудови. Поділяючи право на натуральне (природне), всесвітнє, або право народів, і суспільне (державне), він протиставляв «природний стан» цивілізації, природну людину суспільній. Я. Козельський презентував тезу про те, що вкладені природою в людину закони її життєдіяльності («природні права») є тим підґрунтям, від якого, як від коріння гілки, мають виходити закони суспільства. Справедливими він називав лише ті закони, які підтверджують природні права людини. Якщо закони в державі не ґрунтуються на природних правах, «вони не можуть бути справедливими». Звідси мислитель дійшов висновку про необхідність перебудови суспільства на засадах розуму і природи.

Я. Козельський ототожнював суспільство і державу й виходив з теорії суспільного договору. Теорія суспільної угоди містить ідею рівності всіх громадян перед законом і взаємовідповідальності влади та громадян щодо виконання договору. Члени суспільства мають право розірвати договір та укласти новий. Спочатку Козельський покладав надії на розумного, «освіченого» монарха, який встановить чіткі закони й сам їх виконуватиме. Проте ознайомлення з історією змусило його переглянути свої погляди і піти далі. Згодом він був прихильником республіки, яка тільки й здатна забезпечити «загальну користь».

Щодо галузі міжнародного права Я. Козельський пов'язував проблему внутрішнього добробуту країни з проблемою її зовнішньої безпеки, вважаючи, що тільки впорядковане суспільство може здійснювати справедливу зовнішню політику. Рішуче заперечував війни, однак держава повинна бути го-

това відбивати ворожі напади; не ображати малі країни та рівноправність народів у межах однієї держави. За соціально-політичною сутністю програма Козельського містила елементи прогресивної на той час буржуазної ідеології Нового часу та залишається актуальною для сучасного суспільства.

86. КОНДЗЕЛЕВИЧ ЙОВ (1667 – бл. 1740),

іконописець

Один із найвидатніших українських іконописців XVII–XVIII ст. народився у Жовкві, де здобув початкову мистецьку освіту. Продовжив навчання у Києві й, можливо, навчався за кордоном. Згодом переїхав на Волинь, де склався як маляр, у 1686 р. прийняв чернецтво в Білостоцькому монастирі; з 1687 р. – ієромонах.

Усе своє свідоме життя прожив у Луцьку та став провідним діячем Луцького братства та, імовірно, викладав у Луцькій братській школі. Входив до артілі монастирських малярів-іконописців, яка у той час існувала у монастирях на околицях міста.

У своїй творчості поєднав традиції українського бароко з елементами реалізму. Одним із найперших творів митця вважають фрагменти іконостаса Білостоцького монастиря, що складаються із зображень шести апостолів та ікони «Успіння Богородиці». Протягом свого творчого життя виконав неймовірну кількість ікон: для іконостаса Михайлівської церкви в Білостоцькому монастирі, п'ять ікон для Загорівського монастиря Різдва Богородиці – «Святі Йоаким та Анна», «Трійця», «Хрещення», «Великомучениця Варвара», «Архидиякон Стефан»; низку ікон для іконостаса Воздвиженської церкви у скиті Манявському – намісні образи «Успіння» і «Вознесіння», ікони «Архангел Михаїл» і «Архангел Гавриїл», «Тайна вечеря», «Розп'яття», «Христос і Никодим», «Христос і самаритянка»; намісну ікону «Спас» для церкви с. Вільшаниця; низку ікон для Загорівського монастиря – «Різдво Богородиці», «Введення Христа», «Спас Нерукотворний» та багато інших. У 1737 р. майстер створив свою останню ікону «Розп'яття» для Чернчицької церкви Луцького Братського монастиря. Ця ікона, як і багато інших є датованою та підписаною Й. Кондзелевичем. До сьогодні деякі твори мистецької спадщини іконописця зберігаються в Національному музеї ім. А. Шептицького у Львові.

87. КОНИСЬКИЙ ГЕОРГІЙ (1717–1795), ***мыслитель, освітній та церковний діяч***

Визначний вчений, письменник та політичний діяч Нового часу Г. Кониський народився у Ніжині в старовинній дворянській родині. У віці 11 років був прийнятий до Києво-Могилянської академії, де провчився 15 років. В 1744 р. постригся у ченці, але вже через рік розпочав викладати риторику, поетику, читав курс філософії. У 1751 р. став професором богослов'я, і в тому ж році – ректором академії, обіймаючи цю посаду до 1755 р.

У його педагогічній діяльності продовжені найкращі традиції Києво-Могилянської академії, особливо у ствердженні ідей раціоналізму і гуманізму. А взірцем для мислителя були роботи р. Декарта, М. Коперника, Г. Галілея. У 1755 р. Кониського призначено білоруським єпископом з резиденцією у Могильові. Всі наступні роки він прожив у Білорусії. Крім великих праць («Філософського курсу» та «Воскресения мертвых») Г. Кониським складено і проголошено близько 80 (опубліковано 70) промов та проповідей.

У своїх працях мислитель проводив ідею двох істин – богословської і філософської. Натурфілософія, логіка, етика повинні займатися тільки земними, природними, людськими проблемами, а теологія – мати справу з надприродним. Стверджуючи силу розуму в пізнанні, Кониський не заперечував в цьому процесі значення чуттєвого сприймання. Людина, як вважав вчений, здатна пізнавати світ і його закони, а також саму себе як частину світу. При цьому людина – вищий щабель природи, вінець творіння; її душа і тіло нерозривні і невіддільні.

Одним із перших професорів Академії у свій філософський курс він включив етику, розглядаючи її як практичну науку. Саме етика повинна навчити людину спрямовувати свої дії на добро та досягнення щастя як вищої людської мети. Щастя ж треба добиватися, а не безтурботно чекати як божого дарунка. Самопізнання, керована розумом цілеспрямована діяльність, воля та свобода можуть дати людині відчуття повного щастя. Щодо моральних принципів, норм, оцінок, то вони існують не вічно і не даються Богом, бо встановлюються історично, в процесі розвитку людського спілкування.

Серед найважливіших проблем етики Кониський виділяв проблему співвідношення свободи і необхідності у моральній поведінці. Так само, як і більшість мислителів того часу, він виділяв два аспекти цієї проблеми: відношення вільної волі людини до волі Божої і відношення вільної волі особи до природної та соціальної дійсності, не розділяючи останніх. Кониський ви-

словлював думку про незалежність свободи волі людини від волі Бога, заперечуючи ідею «блаженного провидіння». Його етиці чужі фаталізм, замкнутість та самоаналіз. Людина у Кониського постає як особистість, керована розумом, здатна до цілеспрямованої діяльності. Вона володіє свободою дії, яка є не що інше як самовільне судження волі чи можливість вибирати з того, що стосується мети, де розум є вищим критерієм моральної поведінки. Честь, слава, гідність особи залежать не від її походження, а є проявом чеснот, вчинків, поведінки доброчесної людини, якою особистість стає в процесі виховання і навчання.

Вчення Г. Кониського стало певним підсумком філософських пошуків професорів Києво-Могилянської академії, а водночас одним із найбільш значущих у професійному відношенні, оскільки після нього значно змінилось ставлення до філософії, що вплинуло на якість випускників Академії.

88. КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ ЙОСИП (пом. 1653),

вчений, філософ, релігійний діяч

Один з перших професорів Києво-Могилянської академії Й. Кононович-Горбацький був високоосвіченою людиною, чудово знав мови, античних авторів, орієнтувався у сучасних йому напрямках філософської й богословської думки. Також згадується як сподвижник П. Могили, своєю освіченістю заслужив його повагу. Брав участь у створенні «Православного сповідання віри» та вважав, що філософія і богослов'я, розум і віра повинні бути самостійними.

Пізнання ж є завжди процесом єдності чуттєвого досвіду і розумового мислення, причому чуттєва сторона є початком, основою подальшої абстрагуючої діяльності розуму. Говорячи про силу останнього, Й. Кононович-Горбацький стверджував велич людини. Ці погляди характерні для філософів епохи Просвітництва, а з часом вони набули вигляду концепції й були викладені філософом у наукових працях, серед яких: «Логіка», «Учення о школах», «Оратор могилянський». З іменем Кононовича-Горбацького пов'язується утвердження в Україні раціоналістичної філософії та перехід до теоретичного осмислення світоглядних проблем.

Робота «Учення о школах» сповнена турботою про розвиток і розповсюдження освіти в Україні. Саме в піднесенні освітнього рівня українського народу, його ученості вбачав силу, що зможе протистояти поширенню католицизму. Кононович-Горбацький є автором найстарішого в Україні курсу ри-

торики «Orator Mohileanus Marci Tullii Cicero-nis apparatissimis partitionibus excultus» («Оратор могилянський, прикрашений найдосконалішими ораторськими розділами Марка Тулія Ціцерона»), читаного ним у 1635–1636 рр. У риторичі Кононович-Горбацький наголошує, що оратору, який прагне досягти найвищої досконалості, необхідно мати високу різнобічну освіту, найбільше – історичну й філософську. Трактат відзначається вишуканим стилем та мовною вправністю. Цей курс визначив зміст і стиль творчості багатьох українських поетів доби бароко на рівні методу, породив критерії і вимоги до тогочасної поезії – пишність, урочистість. Якщо у «Логіці» він прагнув добитися точності в опануванні мови, то його риторика навчає правил використання мови, цим самим розвиваючи її. Філософська думка Кононовича-Горбацького знайшла продовження і розвиток у творчості його послідовників: І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського. Помер Й. Кононович-Горбацький в сані єпископа та похований у Могильовському Спасо-Преображенському соборі.

Вивчення теоретичної спадщини просвітника розпочалося лише у середині ХХ ст. Неабиякий інтерес має наукова творчість вченого для з'ясування типу й рівня філософської думки початкового періоду Києво-Могилянської академії, яка тоді вперше в історії духовного життя України поставила питання про філософську рефлексію на теоретичному рівні. І саме у якості відповіді можна розглядати наукову та викладацьку діяльність Й. Кононовича-Горбацького.

89. ЛЕВИЦЬКИЙ ДМИТРО ГРИГОРОВИЧ (1735–1822),

художник

Один з найвидатніших та найпопулярніших художників-портретистів Нового часу Д. Левицький з раннього дитинства долучився до мистецтва. Походив із старовинного українського роду. Батько художника Г. Левицький був потомственим священиком містечка Маячка, однак постійно жив у Києві, займався живописом і гравюрою, він і передав синові перші навички живописної майстерності. Особисте та професійне становлення Д. Левицького відбувалося спочатку у стінах Києво-Могилянської академії, а потім у Петербурзі.

Важливу роль у долі юнака зіграв відомий петербурзький художник А. Антропов, який приїхав до Києва у 1752 р. для розпису Андріївського собору. Батько і син Левицькі брали участь в оздобленні собору, оскільки Антропов мав повноваження залучати до цих робіт місцевих майстрів. У 1758 р.

Д. Левицький їде у Петербург, стає учнем Антропова, живе в його будинку і декілька років працює в співдружності з ним. Такий творчий контакт виявився корисним молодому художнику. Успадкувавши від А. Антропова не тільки майстерність, але і безкорисливість, чесність, працьовитість, він починає самостійний творчий шлях. Популярність як портретист Левицький отримав вже у 1763 р., навіть через конкуренцією з багатьма європейськими митцями, залишився модним та популярним у тодішньої аристократії.

Чудовий живописець з віртуозною майстерністю володів усіма засобами побудови портрета (композицією, пластичною формою і особливо колоритом), будь-то парадне або інтимне зображення. Д. Левицький спортретував майже всіх помітних представників свого часу, на особливу увагу заслуговує портрет Д. Дідро, який було схвалено самим французьким енциклопедистом.

На 1770–1780-ті рр. припадає час розквіту дарування Левицького, протягом цього часу він створює найзначніші твори. У 1770 р. роботи Д. Левицького були з великим успіхом показані на щорічній літній академічній виставці. Саме з цього моменту починається загальне визнання живописця. За портрет архітектора А. Кокорінова Левицькому було присуджено звання академіка. У 1771 р. художник очолив портретний клас і беззмінно керував ним 17 років. Тоді ж він починає отримувати замовлення від Академії і приватних осіб із придворної еліти Петербурга.

Левицький у своїх творах досяг гармонійного єдності розкриття сутності характеру портретованого, життєвого змісту епохи, прогресивних прагнень сучасників і знайшов прекрасну, життєво переконливу форму для їх втілення. Популярність та професіоналізм художника пояснюють ще тим, що йому вдалося поєднати неймовірну техніку виконання з вмінням відчувати та передавати невловимий чар обличчя.

90. ЛОСЕНКО АНТОН ПАВЛОВИЧ (1737–1773),

художник

Доля засновника історичної школи у російському академічному живописі XVIII ст. українця А. Лосенко складалася дивовижно, але нажаль прожив він усього 36 років. Народився художник у Глухові та вже у 7 років його забрали до Петербурзької придворної капели, бо мав гарний голос. До 16 років Лосенко був співаком, але весь цей час його цікавив живопис. З віком, коли хлоп'ячий голос було втрачено, він без вагань присвятив себе живопису й став одним з перших вихованців Академії мистецтв у Петербурзі. Професію-

налізм її учнів формувався за рахунок вивчення та копіювання творів визнаних світом майстрів. На початку навчання процесом керували іноземці. Потім у майбутнього художника з'являється можливість продовжити навчання у Парижі, Відні та Римі й А. Лосенко скористався нею.

Повернувшись до Росії, він став першим російським професором Академії мистецтв, а згодом очолив її на посаді директора. Відтак художник поєднав адміністративну роботу з творчим процесом, може саме це стало причиною його передчасної смерті.

Так українець по крові й культурі визначив розвиток російського живопису др. пол. XVIII ст. та створив картини, які започаткували історичну школу російського академічного малярства. До цього циклу належать картини: «Володимир і Рогніда», «Чудесна ловля риб», «Прощання Гектора з Андромахою».

Високі та шляхетні ідеали епохи знайшли відображення в образах, створених А. Лосенко, й саме його забарвлена класицизмом творчість стала зразком для наступних поколінь митців Росії майже протягом всього наступного століття.

91. МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ (1629, 1634 або 1640–1709), гетьман, політичний та культурний діяч

Неоднозначною є постать І. Мазепи в історії української культури. Його особистість вже у XVII ст. цікавила громаду й не лише вітчизняну. Існує ціла історіографічна традиція з широким спектром полярних думок про цю непересічну особу. 21-річне гетьманування І. Мазепи позначилося значним внеском у розвиток української культури.

Майбутній гетьман народився поблизу Білої Церкви у сім'ї українського шляхтича, дитинство пройшло в Україні. Юнаком отримав освіту у Київському колегіумі, але природний розум та потяг до знань сприяли подальшій освіті, яку він отримав за кордоном. Протягом деякого часу в Європі (Польща, Німеччина, Франція, Італія, Голландія) сформувався світогляд, етичні принципи та естетичні уявлення І. Мазепи. З 1687р. займає найвищу посаду у козацькій державі, період гетьманування І. Мазепи тривав доволі довго аж до 1708 р. Головною метою нового гетьмана було «зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого не залежною».

Мазепа розумів, що для незалежності України необхідно дбати про рівень нової формації української аристократії, а це можливо лише за умови ро-

звитку та поширення освіти та культури в Україні. Велика кількість українських юнаків за освітою вирушила до західноєвропейських університетів за підтримки гетьмана І. Мазепи. Згодом за його правління у 1701 р. Київський колегіум одержав високий статус Академії й так в Україні з'являється майже перший вищий навчальний заклад європейського рівня. Також велике значення гетьман надавав релігії, тому допомагав православній церкві в Україні та підтримував її. Завдяки гетьману активно велося будівництво у Києво-Печерській лаврі Києва та в інших містах країни з'явилася безліч культових споруд. Цілеспрямована політика І. Мазепи призвела до загального відродження, яке позначилося не лише на розвитку усіх галузей мистецтва, але й філософії, теології, суспільних та природничих наук. Мазепинська доба створила свій власний стиль, який проявив себе не лише в образотворчому мистецтві, а й, в цілому, в культурі – українське бароко – є дуже подібним до західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національним.

Мазепа відомий ще й з боку іншого: був пристрасною і схильною до захоплень особистістю, вмів грати на бандурі, дуже цікавився мистецтвом, були в нього і поетичні спроби, але, насамперед, він відомий як політичний діяч, який протягом багатьох років обіймав у козацькій державі найвищу посаду та багато чого досяг. Цьому сприяли блискуча освіта, розум та особиста привабливість, вміння владнати найделікатнішу справу. У 1687 р. І. Мазепа отримав гетьманську булаву. Його метою як гетьмана Війська Запорозького було об'єднання козацьких земель Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя, Слобожанщини в складі єдиної Української держави європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою. Майже все свідоме життя Мазепа активно займався відродженням гетьманської України, але історичні події склалися таким чином, що він змушений був покинути рідну країну та помер на території сучасної Молдови.

І. Мазепа – найвідоміший в світі гетьман України, тому не випадково, що саме він став героєм народного фольклору. Також його образу присвячені твори великих митців світу: поетів Дж. Байрона та О. Пушкіна, композиторів Ф. Ліста та П. Чайковського, художників Е. Делакруа та І. Рєпіна, істориків Вольтера та М. Костомарова.

92. МАРТОС ІВАН ПЕТРОВИЧ (1754–1835),

скульптор

На пам'ятнику К. Мініну та Д. Пожарському в Москві є напис: «Сочинилъ и изваялъ Іоаннъ Петровичъ Мартосъ родом из Ічни». Так у камені увічнив своє ім'я та свою малу вітчизну видатний російський скульптор українського походження. Великий митець народився у 1754 р. у м. Ічні (на Чернігівщині) в козацькій родині. Дядько Мартоса був сотником ічнянської сотні й добрим різьбярем; відомо, що він різьбив іконостас місцевої церкви та скульптури до нього. Тому перші кроки творчості І. Мартос мав можливість зробити у себе вдома. У 1764–1773 рр. навчався у Петербурзькій академії мистецтв, але найбільш його хист до скульптури сформувався за кордоном, у Римі, в майстерні славного А. Канови. Працюючи там, Мартос багато малював під проводом П. Батоні та р. Менгса, велетнів західноєвропейського малярства доби класицизму.

З Італії І. Мартос повернувся вже справжнім скульптором, тому відразу отримав запрошення викладати в Академії мистецтв у Петербурзі, згодом здобув звання академіка, потім професора, а з 1814 р. став ректором цього навчального закладу. Останні 30 років життя фактично керував усім скульптурним відділенням Академії, як педагог та вчитель підготував цілу низку видатних різьбарів. Більше ніж за півстоліття своєї праці Мартос залишив по собі в мармурі та бронзі велику кількість скульптур. Його роботи мали великий вплив на скульпторів Російської імперії XIX ст. Світову ж славу Мартосу принесли відомі пам'ятники К. Мініну та Д. Пожарському в Москві, А. Ришельє в Одесі, Г. Потьомкіну у Херсоні, барельєфи і статуї Казанського собору в Петербурзі, надгробок на могилі гетьмана К. Розумовського в Батурині.

Наприкінці XVIII ст. в Росії поширився звичай створювати скульптурні надгробки: їх виконували майже всі скульптори того часу, але найбільш змістовні та глибокі за своїми художніми якостями композиції були створені саме І. Мартосом. Вже давно не згадують імена та біографії багатьох похованих, але збереглася пам'ять про творця поетичних образів. У цьому жанрі майстер працював до кінця свого життя.

Ще більшого визнання на початку XIX ст. отримав І. Мартос за скульптурне оздоблення новозбудованого Казанського собору в Петербурзі, справжньою окрасою якого стали величезний барельєф, де зображено чудо Мойсея з витоків води в пустелі, та статуя Іоанна Хрестителя.

Окремою сторінкою творчості І. Мартоса є створені ним пам'ятники, в Україні, передусім, А. Рішельє в Одесі, над яким митець працював у 1823–1828 рр. Скульптору вдалося створити ідеальний образ правителя-громадянина, який повільно вийшов на площу і зупинився перед народом. Голова герцога ледь нахилена, начебто він дивиться вниз, на море. Статуя вийшла напрочуд монументальною і дуже вдало вписалася в архітектурне довікілля міста.

Творчість І. Мартоса – найкращий прояв класицизму в монументальному мистецтві кінця XVIII – перш. пол. XIX ст.

93. МОГИЛА ПЕТРО (1596–1647),

митрополит Київський, богослов та просвітник

Діяльність митрополита Київського П. Могили на богословській і світській ниві заслуговує на особливу увагу. Він став реформатором та дуже відповідально підійшов до розв'язання тогочасних проблем православної церкви у Києві. Недостатність духовної освіти, ушкодження церковних обрядів і звичаїв, відсутність повного викладу віровчення були дуже відчутними в ті часи. Тому, по-перше, П. Могила прагнув розвинути вітчизняну освіту до європейського рівня й у 1631 р. заснував вищу Лаврську школу, яка після злиття з Київською братською школою 1632 р. перетворилася в Київську колегію (академію). Згодом на честь її фундатора вона отримала назву Києво-Могилянської академії, а у 1684 р. за клопотанням гетьмана І. Мазепи офіційно отримала царську грамоту, яка визначала статус Київської академії як вищого навчального закладу.

Академія – визначний центр українського Просвітництва. До відкриття Львівського університету (1661) вона була першим і єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, а до заснування Слов'яно-греко-латинської академії в Москві (1701) – єдиним православним вищим навчальним закладом. За короткий час Академія стала міжнародним освітнім центром. Не лише молодь з українських земель, а й зарубіжних країн йшла в Київ «по науку». Найважливішим своїм завданням вчені Академії та її засновник П. Могила вважали якомога більше молодих людей залучити до навчання, бо саме освіта – запорука розкріпачення особистості й суспільного прогресу. Саме тут були започатковані основи нової української літератури і мови, формувалась школа вітчизняної філософії. Протягом свого майже двохсотлітнього існування (до 1817) Києво-Могилянська академія відігравала важливу роль у суспільно-

політичному житті України, розвитку її культури, у залученні молоді до джерел світової науки й мистецтва, в боротьбі за історичне право на існування власної церкви й держави.

Другим важливим завданням для П. Могили було створення книги з точним викладом православного віровчення. Він був талановитим полемістом і, дискутуючи з католицькою церквою, написав «Православне сповідання кафолічної і апостольської церкви східної» (1645). В цій праці автор послідовно виклав зміст і значення дванадцяти членів Віри, вчення про Надію та Любов. Чудово та натхненно пояснив таїнства християнські та блаженства, які визначив Ісус Христос. Також П. Могила спростував деякі католицькі догмати і позбавив уніатів та католиків можливості нападати на православну віру. Українські священики отримали текст на зрозумілій мові та їм вже не доводилося посилалися на перекладну літературу.

Велика заслуга П. Могили і в обґрунтуванні особливостей українських обрядів, які описані у «Великому Требнику». Його посібник для студентів «Антологія», за висловом І. Франка, був чудовою енциклопедією моральних і життєвих повчань. Важливого значення і статусу набула при П. Могилі філософія, написаний ним «Катехізіс» на довгий час став програмним для філософських студій Академії.

Найважливішим своїм завданням мислитель також вважав організацію і розвиток книговидавничої справи. Тому особисто очолював друкарську діяльність у Києві, започаткував друкування книжною українською мовою того часу, укладав передмови до наукових видань. Намагаючись пробудити інтерес народу до своєї історичної та культурної спадщини, він сприяв видавництву історичних творів, проводив заходи по реставрації Софійського собору, Києво-Печерського монастиря та інших архітектурних пам'яток. З його ініціативи почалися розкопки Десятинної церкви, що можна вважати першою спробою археологічних досліджень Києва.

94. ОРЛИК ПИЛИП (1672–1742),

політичний діяч та український державник, гетьман

Походив з поважного роду; спочатку отримував освіту у Литві, згодом переїхав до Києва та вступив до Києво-Могилянського колегіума. Орлика як одного з найздібніших випускників колегії було рекомендовано до роботи у Генеральній військовій канцелярії у 1693 р., де він мав змогу привернути увагу до себе І. Мазепи. Працьовитість та висока освіченість П. Орлика підняли

його до посади генерального писаря, що демонструє цілковиту довіру та повагу з боку І. Мазепи.

У 1710 р. козацька рада в Бендерах обрала Орлика гетьманом, найважливішою справою якого було створення конституції. Авторство першої в Європі державної конституції належить саме українському гетьману П. Орлику. Не випадково складена ним разом з козацькою старшиною угода 1710 р. «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» отримала назву «Конституція П. Орлика». Вона складалася із 16 статей, кожна з яких формулювала норми в усіх галузях державного та суспільного життя і була діючим нормативним документом на Правобережній Україні до 1714 р.

Конституція створена Орликом, проіннята ідеями лібералізму та демократії, витримана в дусі ідеалів речників західноєвропейського просвітництва, є однією зі значних пам'яток політичної думки тогочасної Європи. Зрозуміло, що такий документ було вироблено не одним Орликом, але саме за його сприянням документ отримав завершений вигляд. З погляду гетьмана, Україна є повноправним суб'єктом як природного права, так і волевстановленого, або людського права, а в широкому розумінні – права народів. На цій підставі обґрунтовувалось право України на вільне, незалежне, державне існування. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя.

Складні історичні події в Україні XVIII ст. призвели до того, що П. Орлик близько 30 останніх років свого життя змушений був жити за кордоном. До останнього він використовував кожную нагоду, щоб боротися за свободу та незалежність рідної Вітчизни.

95. ПІНЗЕЛЬ ІОАНН ГЕОРГ (1707–1761),

скульптор

Пінзель – геніальний український скульптор світового масштабу др. пол. XVIII ст., який працював на теренах Галичини. Мабуть немає скульптора більш загадкового для дослідників, ніж Пінзель. Відсутні архівні дані, нічого не відомо про особу майстра: звідки він родом, де отримав фах, де формувався як митець і особистість.

Більшість його творів зараз перебувають в Україні: це і скульптури церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Бучачі, і святий Юр на парапеті одной-

менного собору у Львові, і кілька десятків робіт, зібраних у музеях Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Коломиї. Праці «українського Мікеланджело» – саме так називають Пінзеля – було виставлено як першу експозицію з України у Луврі в Парижі.

Твори Й.-Г. Пінзеля демонструють емоційну, динамічну манеру майстра. Скульптури мають живі риси, їхні рухи рвучкі: перекручені тіла немов тремтять і звиваються в конвульсіях, нагадуючи полум'я під поривами вітру. Галицький скульптор залишається яскравим представником пізнього бароко та рококо в українському мистецтві та вважається зачинателем Львівської школи скульпторів.

96. ПОЛЕТИКА ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ (1725–1784), *громадський діяч, історик*

Відомий політичний діяч, дослідник вітчизняної історії, знавець багатьох іноземних мов. Г. Полетика є представником могутнього роду, який зробив значний внесок у розвиток української національної культури. Він народився у м. Ромни, змалку проявив обдарованість до навчання, освіти здобув у Києво-Могилянській академії. Отримані знання з філософії, історії, риторики відповідали прогресивним ідеям Нового часу та сприяли формуванню його світогляду, а також заклали основу зацікавленості та поваги до розвитку рідної історії та культури.

Г. Полетика, більшою мірою, протягом свого життя відстоював автономію України шляхом чисельних літературних та історичних студій. Він активно займався збиранням та вивченням документальних матеріалів з української історії, йому вдалося на той час стати володарем однієї з кращих бібліотек, що складалася з кількох тисяч книг та рукописів. Також відомо, що шляхта Полтавщини, обрала Полетику депутатом до комісії «для уложення нової конституції».

Більшою мірою Г. Полетика прославився як ймовірний автор «Історії Русів», яка побачила світ у 1770 р. Цей твір формував національну свідомість серед українського освіченого громадянства та впливав на розвиток політичної думки щодо подій в історії українського народу. Книга відповідає традиції козацьких літописів, автор зображує історію України від найдавніших часів й до кінця XVIII ст. «Історія Русів» сповнена українським патріотизмом, з боку висвітлення історичних подій має недоліки, але як політичний твір є довершеним в боротьбі за автономію України. Наприкінці XVIII та початку XIX ст.

рукописний варіант «Історії Русів» набув неймовірної популярності та під його впливом формувалися покоління вітчизняних істориків, поетів та письменників.

97. ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1677 або 1681–1736),

вчений, філософ і поет

Ф. Прокопович – громадський і церковний діяч, вчений, поет, професор і ректор Києво-Могилянської академії, неперевершений оратор, чудовий викладач філософії, риторики, логіки, етики, теології – народився у Києві в родині купця. Через втрату батьків його вихованням займався дядько – професор і ректор Києво-Могилянської академії Прокопович І. Саме він віддав хлопчика до початкової школи при Братському монастирі. У 1687 р. Ф. Прокопович вступає до Києво-Могилянської колегії, в подальшому отримував освіту у Римі, де «з відзнакою захистив прилюдно всю філософію». Повернувшись 1702 р. в Україну, Прокопович викладає в Київській академії поезику, риторику, філософію та теологію. Молодий професор уперше пробує себе у творчості та пише трагікомедію «Володимир». Вже у 1711 р. Прокоповича призначено ректором Києво-Могилянської академії.

З 1716 р. вже визнаний науковець співпрацює з Петром I та мешкає спочатку у Москві, а потім у Петербурзі. Допмагає в організації наукових і навчальних закладів та сприяє піднесенню і розвитку духовної культури тодішньої Росії. Сильна й обдарована натура Прокоповича приваблювала Петра, якій розпізнав у цьому українці далекоглядного й гнучкого політика, вольового та стійкого борця, людину, котра могла виступити виразником його починань та реформ. У Росії разом з Я. Брюсом, В. Татищевим, А. Кантемиром, А. Волинським та іншими засновує літературно-філософський гурток – «вчену дружину», допомагає в організації наукових і навчальних закладів.

Найяскравіша постать серед вітчизняних просвітителів першої половини XVIII ст. – Ф. Прокопович – прагнув звільнити філософію від схоластики, тому послідовно пропагував ідеї видатних вчених і філософів Нового часу – М. Коперника, Г. Галілея, Ф. Бекона, р. Декарта, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка. Принциповою була позиція Ф. Прокоповича в питаннях відношення науки і релігії, розуму і віри, що зумовлена його практичною діяльністю як визначного теоретика реформ Петра I, для яких необхідні були розвиток освіти, науки і водночас опора на віру. Визнаючи об'єктивність природ-

них законів, Прокопович вважав, що вони одночасно діють в історичному розвитку і людській діяльності.

Просвітницькі ідеї вчений висловив і у вирішенні проблем людини, її місця в природі й суспільному житті. Людина зроблена «з тієї самої, що й все інше, матерії, але знаменитішою від самого неба». Справжня велич людини – в її творчій праці, завдяки якій створюються всі матеріальні і духовні цінності.

Великий інтерес виявляв Ф. Прокопович і до питання про взаємовідношення держави та церкви. Будучи прихильником монарха як «філософа на троні», він відстоював позицію підпорядкування церковної влади світській і одночасно доводив, що хоч влада дана монархові народом, але сама народна воля витікає з волі Божої. Вболівав за очищення ідей Бога від особистісної форми і перетворення його у філософський надчуттєвий абсолют. Зважав на тенденції до визнання непорушності законів природи, до утвердження сили людського розуму, до критики авторитаризму і догматизму, на усвідомлення корисності і необхідності практичного застосування знання. До пояснення природних явищ підходив з позицій наукового експерименту та сам використовував телескоп та мікроскоп.

Одним з важливіших моментів діяльності Ф. Прокоповича вважається його участь у реформі церковного управління. З цієї нагоди було написано «Духовний регламент», де автор обґрунтовує засади світської та духовної влади. Суть полягала у скасуванні патріаршества й підпорядкуванні церкви колегіальному управлінню на чолі з царем.

Вітчутний крок вперед Прокопович зробив у розвитку української драми, коли у 1705 р. написав трагікомедію «Володимир» та вперше для цього використав тему з української історії, бо присвятив твір гетьманові І. Мазепі. Взагалі Ф. Прокопович зробив значний внесок у розвиток різних галузей знання, насамперед філософії, поезики, риторики, історії, у своїх працях обґрунтував теорію освіченого абсолютизму, був автором багатьох публіцистичних, філософських, природознавчих, теологічних та низки художніх творів.

98. СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (1722–1794), *філософ, поет, педагог*

Український просвітитель-гуманіст, філософ, поет, педагог народився на Полтавщині, отримав освіту спочатку у Київській академії, а потім навчався за кордоном протягом декількох років у різних навчальних закладах. Блис-

куче знання мов, поезики, античної і нової філософії поєднувалося в Г. Сковороді з художнім талантом. Філософ складав вірші і байки, писав музику, займався перекладами, співав, грав на різних інструментах. Людина універсальних знань і здібностей, захисник інтересів знедоленого народу. Все своє життя Сковорода присвятив пошукам істини, боротьбі проти соціальної нерівності та обрав стежу мандрівного філософа.

Знання грецької, латинської, польської, німецької, церковнослов'янської мов дало йому змогу ознайомитися з творами багатьох філософів та письменників. Сам Г. Сковорода писав на латині та давньоукраїнській мові різножанрові твори: від філософських діалогів та трактатів до віршів та байок. Яскраво висвітлена біблійська проблематика. Серед виданих творів: «Байки Харківські», збірка поетичних творів «Сад божественних пісень» та багато інших.

У своїх філософських ідеях і просвітницькій діяльності Г. Сковорода розробив вчення про світ, (поділений на три частини), про людину та її сутність; відстоював рівність між людьми та право кожного на щастя і волю. Він створив вчення про серце – центральне поняття сквородинівської філософії (кардіоцентризм) та етичне вчення про «сродну працю». Намагався як викладач розробити нову систему виховання і навчання, визначив принципи, що базувалися на «сродности», як основі формування суспільно необхідної людини. Зміст людського існування – подвиг самопізнання.

Значний вплив на формування його світогляду справили ідеї західноєвропейських просвітителів, зокрема Ж.Ж. Руссо. Проте у своїй основі світогляд Сковороди формувався на вітчизняному ґрунті. Суттєва увага в його творах приділялася проблемі боротьби проти зла, що панує в суспільстві. Єдиний шлях цієї боротьби – це протиставлення злу добрих начал, закладених у природі людини, тому їх необхідно всіляко розвивати, передусім через поширення освіти. При цьому формування в людині добрих начал несумісне з прагненням до збагачення. Справжнє щастя людини – в праці, як вважав Г. Сковорода. Мало не першим із філософів Нового часу він висунув ідею перетворення праці в найпершу життєву потребу і найвищу насолоду. Не всяка праця приносить людині щастя: такою є лише «сродна», тобто праця за покликанням. У людині закладені здібності до певних видів трудової діяльності, які у процесі виховання мають стати розвиненими, перетворитися в сутність особистості. Через «сродну» працю розкривається природа людини, розвиваються закладені в ній добрі начала. «Сродна» праця є ідеалом

людського щастя, праця ж не за покликанням, робить людину глибоко нещасною. Суттєвим моментом на шляху досягнення щастя є самопізнання та самовдосконалення людини. За їх допомогою особистість пізнає в собі «справжню людину», своє покликання, а одночасно і свій шлях до «сродної» праці та щасливого життя.

Сковорода – найвидатніша постать у культурному житті України Нового часу. Його гуманістичні та просвітницькі ідеї розвивали у наступному столітті Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, І. Франко.

Помер на Харківщині. На його могилі викарбувані слова: «Мир ловил мене, но не поймал» – в цій епітафії відображена основна ідея філософії Г. Сковороди.

99. ТУПТАЛО ДАНИЛО САВОВИЧ
(ДМИТРО РОСТОВСЬКИЙ, 1651–1709),
мыслитель, религиозный діяч, письменник

Д. Туптало освіту здобув у Києво-Могилянській академії, але у 17 років постригся у ченці й прийняв ім'я Дмитра. Його творча та релігійна діяльність сприяла осмисленню і поширенню православ'я у вигляді шкільної драми, популярної в українській культурі XVII ст. За прикладом єзуїтських шкіл й православні вподобали цей спосіб знайомити суспільство з основами християнства.

Туптало вважають автором декількох тогочасних драм, а саме: «Комедія на Різдво Христове», «Дійствіє, на страсті Христові списанное», «Кающійся грішник». В своїх творах автор знайомить глядачів з пророцтвами про Христа та намагається зробити християнство більш зрозумілим для простих українців, для цього в його творах з'являються живі українські народні постаті. Також Д. Туптало зібрав легенди про чернігівську ікону Богоматері, бо люди щиро захоплювалися образом Пресвятої Богородиці, і починаючи з 1680 р. різними виданнями виходила його збірка «Руно оршеное». Ця збірка Д. Туптало є прикладом й водночас доказом розвитку ліричної поезії духовного характеру, що відбувався в українській культурі XVII–XVIII ст.

100. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН МИХАЙЛОВИЧ (1595–1656), *український гетьман, політичний та державний діяч*

Б. Хмельницький все своє життя присвятив визволенню українського народу від поневолення та створенню й утвердженню української державності. Він народився в м. Чигирині та походив з сім'ї польського магната. Освіту здобув в парафіяльній школі Києва, а згодом й у львівській єзуїтській колегії. Саме у Львові він отримав знання з кількох мов та познайомився з багатьма освіченими людьми, спілкувався з учнями Львівської братської школи, завдяки чому у нього сформувалися основні світоглядні орієнтири та погляди щодо подальшого розвитку України.

Освіченим повернувся Б. Хмельницький в Чигирин й вже не зміг бути осторонь подій, які відбувалися на рідній землі. Він застосовує знання з воїнської справи на практиці й бере активну участь у воєнних походах козаків, де проявив себе як вправний та освічений воїн. Весь цей досвід неабияк знадобився Хмельницькому в подальшому, коли саме під його командуванням розпочалася Визвольна війна. У 1648 р. його було обрано гетьманом, що надало змогу звернутися до свого народу із закликом до боротьби проти панства. Протягом ведення Національно-визвольної війни Б. Хмельницький вперше в історії політичної думки України сформулював ідею створення власної незалежної держави, що визначило подальший розвиток української культури.

Гетьман започаткував багато новацій в організації козацького війська, був відважним воїном, справжнім полководцем і знавцем військової справи та став новатором і носієм передових ідей у воєнному мистецтві. Б. Хмельницький є засновником Української держави і першим організатором її адміністративного управління, а також відзначився як політик та дипломат, який з розумінням поставився до налагодження зовнішньої політики й зміцнив становище тодішньої України. У 1654 р. за участі Хмельницького відбулася Переяславська рада, результатом цієї історичної події стало рішення про приєднання України до Росії. Протягом століть й до сьогодні ця подія набувала та набуває різних оцінок та відгуків. В цілому активна діяльність Б. Хмельницького сприяла стрімкому розвитку національної української культури.

Все своє свідоме життя Б. Хмельницький присвятив Україні й увійшов в історію української культури як визначний політик, державний діяч, засновник української дипломатії, меценат і покровитель Української православної церкви та людина, яка визначила подальший розвиток українського народу та

української культури. За його часів суттєво поширилася освіта як серед козаків, так і серед простого люду. Тому з особистістю Б. Хмельницького пов'язаний процес становлення Української держави та формування української нації. Легендарний воїн та патріот України – гетьман Б. Хмельницький – своїми діями продемонстрував приклад всім українцям, внаслідок чого український народ та літописці увічнили образ саме Богдана у невмирущих думах, піснях та козацьких літописах.

101. ЯВОРСЬКИЙ СТЕФАН (СИМЕОН) ІВАНОВИЧ (1658–1722), *філософ, релігійний та політичний діяч*

С. Яворський) народився на Галичині, в небагатій шляхетській православній родині. У 1673–1684 рр. навчався у Києво-Могилянському колегіумі, а потім, прийнявши унію, продовжив освіту в Польщі, де вивчав філософію і богослов'я у Львові, Любліні, Познані та Вільно.

У 1689 р. Яворський повернувся до Києва, зрікся унії та прийняв чернецтво. Він був призначений професором Києво-Могилянської колегії, викладав філософію, богослов'я, поетику і риторiku; виконував обов'язки префекта. Видав чотири віршованих панегірики, написаних у стилістиці українського бароко, котрі присвятив гетьману І. Мазепі й архієпископу В. Ясинському, благодійнику автора. У Києві Яворський також почав проповідувати та написав підручник з риторики.

У 1700 р. і приїхав до Москви, де у присутності Петра І вимовив проповідь на смерть воєначальника А. Шеїна. Несподівано Яворського було поставлено митрополитом Рязанським і Муромським, а потім місцеблюстителем патріаршого престолу (1701) і протектором Слов'яно-греко-латинської академії, яку він став перетворювати у дусі «латинських навчань» за українським зразком.

Підтримуючи спершу реформаторські починання Петра І, Яворський з часом став супротивником його церковної реформи. Він написав величезний трактат з догматичного богослов'я, антипротестантський за характером «Камінь віри» (1713–1715), але Петро І заборонив його видання, а митрополита поступово усував від ведення церковних справ: користуючись великим авторитетом, архієрей залишався главою московської церкви лише номінально, а реальна влада усе більш зосереджувалася в руках Ф. Прокоповича, попри те, що після утворення Синоду Яворський таки став його президентом (1721).

Спадщина Яворського як оратора – величезна: становить понад 300 проповідей, виданих лише частково у ХІХ ст. Його ораторське мистецтво визнавали навіть супротивники. Автор памфлету «Молоток на Камінь віри» писав, що митрополит міг змусити слухачів то плакати, то сміятися. Стиль його проповідей, усіяних вишуканими алегоріями і складними метафорами, вражав слухачів, однак за темою його «слова» найчастіше були далекі від сучасності. Поезія займає досить незначне місце в його спадщині: після панегіриків київського періоду він писав переважно в малих жанрах, рідко призначених для широкого розголосу.

Філософські погляди митрополита Яворського виявляють у ньому типового представника барокової схоластики. Його філософський курс є прикладом синтезування комплексу філософських ідей, що становили підґрунтя духовної спадщини домогилянської доби, з філософськими здобутками європейського Заходу. У ньому значне місце займала логіка як метод досліджування істини, викладено вчення про три логічні операції: поняття, судження й умовисновки.

Процес пізнання істини Яворський поділяє на чуттєве й інтелектуальне. Визнаючи важливість і докладно розглядаючи чуттєве пізнання, вищим і досконалішим вважає інтелектуальне, яке пов'язує з діяльністю раціональної душі, що, забезпечуючи вихід людського мислення на контакт з вищим буттям, уможлиблює пізнання істини. Самопізнання розуміє не лише як самовдосконалювання (що характерно для мислителів домогилянського періоду), а й як вивчення анатомії, фізіології та психіки людини. У курсі натурофілософії він розглядає проблеми матерії і форми, простору, часу, руху. Не сприймаючи геліоцентричної системи Коперника, докладно викладає її у своєму філософському курсі. У розумінні історії дотримувався принципу провіденціалізму, вважаючи, що історичні події передвизначені Богом. Ґрунтуючись на українських духовних і політичних традиціях, митрополит Яворський виступав переконаним прихильником розмежування світської й духовної влади, обстоював автономію церкви, непорушність її переказу, традицій і обрядів.

РОЗДІЛ VI КЛАСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XIX ст.

102. АЙВАЗОВСЬКИЙ ІВАН КОСТЯНТИНОВИЧ (1817–1900), *український живописець-мариніст вірменського походження*

І. Айвазовський – один з найвизначніших українських живописців-романтиків XIX ст. Виходець із сім'ї вірменського купця, на все життя зберіг міцний зв'язок із традиціями вірменської християнської культури. Вже в ранньому дитинстві проявилися художні здібності хлопчика; його талант привернув увагу архітектора Я. Коха, який допоміг влаштуватися у Сімферопольську гімназію (1830), а потім у Петербурзьку Академію мистецтв (1833), в клас пейзажиста М. Воробйова.

У 1835 р. за етюд «Повітря над морем» йому присуджена срібна медаль. А в 1837 р. після виставки, де були представлені шість картин, він одержав золоту медаль першого ступеня, яка давала право подорожі для удосконалення.

За кордон Айвазовський поїхав у 1840 р. вже сформованим майстром-мариністом. Вражає маршрут його закордонного відрядження до Італії – Венеція, Рим, Болонья, Сорренто, Амальфі, Неаполь. Безліч художників почали наслідувати Айвазовського; в багатьох крамницях красувалися краєвиди моря «а-ля Айвазовський».

У 1844 р. за видатні успіхи в живописі І. Айвазовському було присуджене звання академіка і доручене замовлення – написати всі російські військові порти на Балтійському морі. Військово-морське відомство присудило йому почесне звання художника Головного морського штабу з правом носіння адміралтейського мундира.

У 1845 р. він подорожував до берегів Малої Азії й островів Грецького архіпелагу та зробив велику кількість малюнків олівцем, що служили йому

протягом багатьох років матеріалом для створення картин, які він завжди писав у майстерні.

У 1848 р. Айвазовський повернувся у Феодосію, яку довелося покинути у 1854 р. під час Кримської війни. Проте, евакуювавши дружину і трьох доньок до Харкова, він їде до Севастополя. Героїчній обороні цього міста присвячені картини «Облога Севастополя», «Перехід російських військ на Північний бік», «Взяття Севастополя». У цих, сповнених героїчного пафосу морських баталій, відчутна «музика бою», без якої батальна картина позбавлена емоційного впливу.

Його кращими романтичними здобутками другої половини 40-х – 50-х рр. є «Буря на Чорному морі» (1845), «Георгіївський монастир» (1846), «Вхід у Севастопольську бухту» (1851). Картина «Дев'ятий вал», написана Айвазовським у 1850 р., знайшла широкий відгук у момент її появи і залишається до наших днів шедевром живопису.

Проте у творчості майстра можна зустріти полотна найрізноманітнішої тематики. Чимало робіт він присвятив Україні, красі її природи, своєрідності побуту («Чумацький обоз», «Український пейзаж», «Млини на березі ріки, Україна», «Під час жнив в Україні», «Весілля в Україні»).

У 1898 р. Айвазовський написав марину «Серед хвиль», що стала вершиною його творчості. До глибокої старості, до останніх днів життя Айвазовський був сповнений нових задумів, що хвилювали його так, начебто це був не восьмидесятилітній великодосвідчений майстер, а молодий художник-початківець, який щойно встав на шлях мистецтва. Мабуть, ніхто ніколи не зможе підрахувати, скільки всього творів створив за своє довге життя Айвазовський. Кількість самих лише картин наближається до шести тисяч. А художник створював ще й графічні роботи (малюнки, акварелі, сепії).

Айвазовський пережив два покоління художників, а його мистецтво охоплює величезний відрізок часу – шістдесят років творчості. Заслуги його в мистецтві були відзначені в усьому світі. Він був обраний членом п'яти Академій мистецтв, а його адміралтейський мундир був увінчаний почесними орденами багатьох країн.

103. АРКАС МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1853–1909),

композитор, письменник, фольклорист, дослідник української культури

На формування визначного митця та культурно-освітнього діяча Півдня України великий вплив мала родина. Його батько, нащадок грецьких пересе-

ленців, у Миколаєві досяг надзвичайно високого становища, став адміралом, командувачем Чорноморського флоту і військовим губернатором, та бажав, щоб Микола зробив офіцерську кар'єру. Тож 1875 р. хлопець закінчив фізико-математичний факультет університету в Одесі та вступив на морську службу. Однак в чині мічмана і помічника капітана звільнився на берег, отримав ранг статського радника, обіймав різні посади у Херсонському губернському правлінні та був почесним мировим суддею.

Мистецька творчість і просвітницька діяльність були для нього важливішими за військову і цивільну службу. Вплив матері, котра походила зі славетного українського шляхетсько-старшинського роду Богдановичів, став визначальним у приєднанні М. Аркаса до національно-культурного руху.

Ще зі студентських років помітним стає усвідомлений і стійкий інтерес М. Аркаса до культурних надбань українського народу та його тогочасного стану. Він записує пісні від українських селян, кобзарів і бандуристів. Захоплюючись народною музикою впродовж усього життя, фольклорист записав більше 400 пісень, які стали джерелом власної поетичної і музичної творчості. В одеській гімназії учителем Аркаса був видатний український композитор П. Ніщинський; саме під його впливом митець почав писати ліричні твори, ставши автором романсів, дуетів й обробок народних пісень.

В історії української музики композитор-аматор Микола Аркас посідає гідне місце як митець, котрий вперше вивів на оперну сцену образи Шевченкової поеми. Лірична народно-побутова опера «Катерина» була написана на власне лібрето 1891 р., а постановку здійснив його друг і натхненник М. Кропивницький у Москві, де її схвально зустріли публіка і критики. Тяжіння до психологізму, що було характерною ознакою українського мистецтва кінця XIX ст., свідчило про відчуття композитором важливих гуманістичних тенденцій, інтерес до внутрішнього світу людини, її душевних переживань. Цим обумовлена і жанрова новація. Соціально-побутова драма в поемі Шевченка отримала в опері М. Аркаса сімейно-побутовий характер. Автор зумів розкрити через мелодію переживання героїв, дати художньо-музичну характеристику кожному персонажу. Опера «Катерина» є національною не лише за сюжетом, літературним джерелом, а й за музичною мовою, що ґрунтується на фольклорі. А введення до репертуару такого цілісного (без розмовних діалогів) музичного спектаклю знаменувало істотне піднесення музично-виконавського рівня українських артистичних колективів того часу.

Успіх та популярність єдиної опери М. Аркаса перевершує лише його

багаторічна наполеглива й послідовна громадсько-просвітницька діяльність. Заможний землевласник і меценат облаштовує у своєму маєтку україномовну початкову школу, яку проте за два роки закриває російська влада. Натхнений прикладом київської та одеської інтелігенції Аркас докладає чималих фінансових й організаційних зусиль для відкриття у Миколаєві 1907 р. «Просвіти», стає її головою до кінця життя. Провідним завданням товариства його фундатор бачить розвиток української культури через просвітництво народу його рідною мовою. Для цього впродовж 1907–1908 рр. він читає цикл лекцій з історії України та дає публічні виступи про козацтво й видатних вітчизняних культурних діячів у залі «Просвіти» і в театрі перед початком вистав.

Як дослідник української історії та культури Микола Аркас заявив про себе виходом 1908 р. в Петербурзі ілюстрованої «Історії України-Руси». Книга відзначалася доступною для широких мас мовою та була написана з любов'ю до рідної землі, тому на тривалий час стала «загальнонародним підручником».

Мистецька, наукова, просвітницька діяльність розкриває різнобічно обдаровану особистість М. Аркаса, а його готовність прислужитися усіма своїми талантами Україні шанується і нині.

104. БАШКИРЦЕВА МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА (1858–1884),

художниця, письменниця, співачка

М. Башкирцева – французька художниця українського походження, майстер жанрового живопису; з 1870 р. жила у Франції. Відома і як авторка знаменитих «Щоденників».

Дівчинка з диканського хутора Гавронці легендою стала ще за життя. Геніально обдарована: володіла шістьма іноземними мовами, славилась як прекрасна співачка і художниця. Особисто знайома з А. Франсом, листувалася з Г. де Мопассаном та І. Рєпіним. До свого 24-ліття М. Башкирцева не дожила кількох днів, залишивши нащадкам «Щоденник» – один з найпомітніших літературних творів ХІХ ст. У ній усе було незвичайне: краса, розум, талант, честолюбство, працездатність і невпинний потяг до слави – найбільше в житті вона хотіла бути знаменитою.

Злет юного дарування вражає і дивує видатних майстрів живопису, скульптури та літератури того часу – прихильниками і друзями Башкирцевої були р. Флері, Сен-Морсо, О. Ренуар, Е. Делакруа, К. Моне, К. Дюран, Е. Золя, А. Дюма, Е. Гонкур, Жорж Санд.

Її реалістична, близька до фотографічної манера живопису перегукується з діяльністю передвижників в Росії. Картина як розповідь, сюжет і герої якого перетворюються на символи буття і народу. Близькість до натури, зовнішній і внутрішній психологізм – все відбивалося в художньому висловлюванні.

У Парижі вона стала уславленою майстринею мистецтва і продовжувала створювати свої шедеври, незважаючи ні на втому, ні на безжалісний при суд лікарів. Хвороба швидко прогресувала, дівчина почала втрачати голос і слух. Та кожную хвилину свого життя підпорядковує улюбленій роботі. Пристрасть до живопису володіє художницею, хоча вона ясно усвідомлює, що жити залишається лічені дні.

Понад 150 картин, малюнків, ескізів і скульптур М. Башкирцевої було представлено в експозиції посмертної виставки її робіт 1885 р. Картини «Мітинг» і «Портрет натурниці» прямо з виставки були закуплені французьким урядом для Люксембурзького музею. Згідно з правилами, там експонуються і зберігаються 10 років після смерті авторів їхні художні твори, а потім кращі полотна передаються в знаменитий Лувр.

М. Башкирцева – перша із вітчизняних художників, чиї роботи потрапили до найавторитетнішого музею Франції.

105. ВАГИЛЕВИЧ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ (1811–1866), письменник, філолог, фольклорист і громадський діяч

Один зі славетних засновників «Руської трійці» народився в Ясені на Івано-Франківщині. Як і батько, Вагилевич обирає для себе шлях священника, вступивши 1829 р. до Львівської греко-католицької духовної семінарії, а згодом продовживши навчання у Львівському університеті до 1839 р. Саме в цей період він познайомився та поєднав свою літературну, наукову й громадську діяльність з М. Шашкевичем та Я. Головацьким. Результатом їхньої творчої співпраці стало не лише створення відомого гуртка романтиків в Галичині, але й видання альманаху «Русалка Дністровая» (1837). У цьому літературно-науковому виданні І. Вагилевич опублікував патріотичний поетичний твір «Мадей», романтичну баладу «Жулин і Калина» із фольклорно-казковим сюжетом про нещасливе кохання, а також українські народні пісні, зібрані ним самим, і статтю про них. Писав також твори польською мовою, найкращими серед яких вважаються його поезії в прозі – «Думи», де письменник свідомо звертається до «Слова о полку Ігоревім» як до джерела художньої образності.

Відомий романтик вдало поєднує літературну творчість із науковою. І. Вагилевичу належить низка народознавчих, історичних, філологічних і джерелознавчих досліджень. Значну наукову цінність мають його етнографічні статті про гуцулів, бойків, лемків (1837–1841). Великий інтерес Вагилевич проявив і до пам'яток середньовічної писемності слов'янських народів. Саме він здійснив перший повний переклад славетного «Слова о полку Ігоревім» (1836) українською і польською мовами. У співпраці з польським істориком та письменником А. Бельовським він переклав українською та польською мовами і здійснив наукову публікацію «Повісті минулих літ» під назвою «Літопис Нестора», включно з «Повчанням Володимира Мономаха». А разом з Головацьким – відкрив пам'ятки давньоукраїнського права – списки Кормчої книги XII–XIII ст. (збірника канонів і цивільних законів із церковних справ) та інші актові джерела. Це стало одним з наукових надбань у результаті цілеспрямованого пошуку І. Вагилевичем писемних пам'яток до історії українського народу. На основі плідної праці з упорядкування міського архіву Львова, віднайдених рукописних збірок й архівних джерел, вчений досліджував історію та культуру слов'янських народів. Нині відомі невидані за його життя праці, зокрема «Хроніки» Південної й Північної Русі, чехів, хорватів, сербів, болгар, Дубровницької республіки, «Історія польського народу 1038–1090 рр.», «Хронологічні таблиці до загальної історії», «Хронологія загальної історії слов'ян», «Хронологія східних слов'ян». І. Вагилевич відзначився також перекладами «Краледворського рукопису» – пам'ятки чеської культури, порівняної за значущістю зі «Словом» для культури української – та поезій знаного словацького літератора XIX ст. Я. Коллара.

До наукових досягнень І. Вагилевича як філолога слід віднести опубліковану 1845 р. граматику української мови, а також першу в Галичині спробу нарисів історії української літератури на сторінках газети «Щоденник руський», яку він і видавав. Серед незавершених справ українського вченого-романтика є і дослідження про символіку в слов'янських народних піснях та матеріали до українсько-німецько-латинського словника.

І. Вагилевич проявив себе у громадянському служінні не лише як вчений і письменник. Він долучився до польського ліберально-демократичного руху інтелігенції, зокрема редагував газету полонофільської організації Руський Собор, та залишався активним суспільно-політичним діячем до революції 1848 р. На знак протесту проти його переслідування світською і церковною владою Австрійської імперії І. Вагилевич зрікається свого священницького са-

ну і переходить у лютеранство. Не маючи змоги довго затриматись на одному місці, лише в 1862 р. він знаходить роботу в архіві міста Львова та займається його впорядкуванням. З огляду на те, що майже повсякчас він перебував у злигоднях та переслідувався владою, визначні досягнення І. Вагилевича за його недовге життя вражають сучасників і є гідним прикладом для наслідування.

106. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (1854–1917),

живописець

С. Васильківського називають поетом українського малярства за надзвичайну ліричність його пейзажних та історичних творів. Розквіт творчості художника припадає на останню третину XIX ст., період, коли в Україні діяли Емський акт та Валувєвський циркуляр про заборону українського друкованого слова. Тому звернення художників до рідної історії, до відображення природи України, народних типів, етнографічних особливостей селянського або козацького побуту, звичаїв та обрядів, народної архітектури було своєрідною формою протесту, боротьби митців за утвердження національної гідності свого народу. Саме на той період припадає інтенсивний розвиток історичного жанру, поява в українському живописі полотен, присвячених історії запорозьких козаків.

Народився художник у м. Ізюмі на Харківщині. Початкову художню освіту здобув у майстерні харківського художника Д. Безперчого. У 1875–1885 рр. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. Перші значні роботи художника – «Коробів хутір» (1882), «Ранок (Отара в степу)» (1884), «По Діницю» (1885), створені під час навчання в Академії, засвідчили появу талановитого майстра з тонким відчуттям природи.

Після завершення навчання отримав право на зарубіжну поїздку. Працював в Італії, Іспанії, Франції. Період 1888–1900 рр. – найбільш плідний у творчості майстра. Українська історія, особливо козацька тематика захоплюють його дедалі більше. Картини «Козачий пікет», «Козак Голота», «Козачий табір» і найвідоміша – «Козача левада» (1893) цікаві прагненням до гармонійного поєднання сюжетної основи та пейзажу. Широковідомі два художні альбоми майстра – «Из украинской старины» (1900) та «Мотивы украинского орнамента» (1910), які він готував до друку разом із М. Самокишем і Д. Яворницьким. Це сорок таблиць орнаментів з історії та побуту – писанки, рушники, плащаниці, плахти. Ці альбоми справили значний вплив на розвиток ху-

дожніх промислів. Відома фірма Кузнецова навіть викупила право на використання орнаментів для оздоблення чайних сервізів.

З плином часу художник уводить до пейзажу побутові сцени, літературних та історичних персонажів: «Побачення» (1894), «Козак у степу» (1900), «Ярмарок у Полтаві» (1902) та ін. У 1901–1908 рр. працював над монументальними панно для інтер'єрів Полтавського земства – видатної пам'ятки українського модерну, створеної В. Кричевським («Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота», «Чумацький Ромоданівський шлях»). За мотивами народних дум разом із М. Самокишем написав картину «Дума про трьох братів» (1910). Кілька полотен митець присвятив українським кобзарям. Працюючи над історичними композиціями, художник багато часу присвятив вивченню національного одягу, зброї, народного мистецтва.

С. Васильківський плідно працював у жанрі портрета («Портрет матері» та «Портрет Т. Шевченка»). Проте головним у творчому доробку художника упродовж усього життя залишався пейзаж. У своїх маленьких шедеврах «Дніпрові плавні» (1896), «Ранок на Дніпрі» (1900), «Воронець цвіте» (1902) виявив себе неперевершеним майстром, здатним донести до глядача неповторну чарівність української природи.

В останні роки майстер працював над створенням серії портретів гетьманів. Його думка була вирішальною під час розробки проекту пам'ятника Т. Шевченкові в Києві.

107. ГЕ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1831–1894),

живописець

Родина Ге (Gay) родом із Франції, прадід художника емігрував до Росії наприкінці XVIII ст. і оселився у Москві. Батько був поміщиком, дитинство Ге провів у селі.

У 1840 р. батько привіз сина до Києва, щоб віддати в Першу гімназію. Але спочатку довелося вступити до приватного пансіону. Саме там Ге вразив здібностями вчителя малювання, який пророкував учневі славу художника.

По закінченню Київської гімназії (1847) М. Ге вступає на математичний факультет Київського університету. З 1848 р. він – студент Петербурзького університету.

У 1850 р. Ге покинув університет і вступив до Академії мистецтв, де пробув сім років і отримав 1855 р. за роботу «Ахіллес оплакує Патрокла» малу золоту медаль, а в 1857 р. за «Саул у Аендорської чарівниці» – велику зо-

лоту медаль та відрядження за кордон. У Парижі на нього сильне враження справили Салон 1857 р. і посмертна виставка творів Поля Делароша. Найбільше він захоплювався творами Мікеланджело. Писав портрети, як і під час перебування в Академії, і ескізи на біблійні сюжети: «Смерть Віргінії» (1857), «Любов Весталки» (1858) та «Руйнування Єрусалимського храму» (1858). У 1860 р. він переселяється до Флоренції.

Ге звернувся до релігії, почав старанно читати Євангеліє і в ньому знайшов силу, що пробудила жагу до подальшої творчості. 1861 р. художник взявся за картину «Темна вечерея», а в 1863 р. привіз її в Петербург і експонував на виставці в Академії мистецтв. За цю роботу Ге удостоєно звання професора, оминувши звання академіка. У 1864 р. він повертається до Флоренції, малює багато ескізів на євангелічні сюжети («Христос і Марія, сестра Лазаря», «Брати Спасителя») і починає нову велику картину «Вісники Воскресіння». У цей час у Флоренції Ге знайомиться і зближується з О. Герценом та малює 1867 р. його портрет, найкращий з усіх ним створених.

У 1875 р. Ге назавжди переселився в Україну, де купив невеликий хутір. У душі художника стався великий переворот: він на якийсь час геть відмовився від мистецтва і зайнявся питаннями релігії та моралі. Він пише, що треба жити сільською працею, що мистецтво не має слугувати прожитком, що ним не слід торгувати. Проте зректися його Ге не може: продовжує малювати у своєму селі портрети сусідів і рідних, пише картину «Милосердя».

У 1882 р. Ге в Москві познайомився зі Л. Толстим і цілком підпав під його вплив. 1884 р. він написав чудовий портрет письменника, потім нову низку картин на релігійні сюжети. У газетах розгорілася полеміка з приводу останніх творів художника, а його картину «Що є істина?» зняли з виставки. Така сама доля спіткала «Синедріон», а в 1894 р. і «Розп'яття». Остання картина була виставлена на приватній квартирі, куди її перевезли з виставки, а згодом полотно вже було в Лондоні. М. Ге лишився задоволений тим враженням, яке справляли його твори на глядачів.

108. ГЛІБОВ ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ (1827–1893),

письменник, поет, байкар, видавець, громадський діяч

Л. Глібов народився на Полтавщині. Батько майбутнього письменника був управителем маєтків поміщиків Родзянків у с. Веселий Поділ, а згодом – у с. Горби. Там Глібов пізнавав красу народних звичаїв і пісень. Мати розповідала йому про батька і сина Гоголів, з якими була знайома. З дитинства він

чув переказ, як Пушкін зупинявся у Горбах і читав тут «Євгенія Онегіна».

Початкову освіту Глібов здобув дома, а пізніше, з 1840 р., вчився в Полтавській гімназії, де дитячий ще інтерес до літератури зміцнів і поглибився після знайомства з творами видатних російських і українських письменників. Уже в перших класах гімназії він починає писати вірші російською мовою (перша відома поезія «Сон» датована 1841 р.). Частина написаних у гімназії творів була надрукована 1847 р. в Полтаві окремою книжкою «Стихотворения Леонида Глебова». Але це видання принесло авторові лише неприємності.

У 1849 р. він вступає до Ніжинського ліцею, утвореному на базі гімназії вищих наук. Тут склалася міцна літературна традиція – його вихованцями були М. Гоголь, Є. Гребінка, А. Мокрицький та інші діячі культури й літератури, імена яких на той час були вже широко відомі.

Після закінчення 1855 р. ліцею Глібова було призначено вчителем історії й географії в Чорному Осколі на Поділлі. Письменницький авторитет Глібова на той час настільки зріс, що вже у 1857 р. збірку його байок збиралися видавати в Чернігові й навіть Петербурзі.

Педагогічну й літературну працю Глібов поєднує з культурно-просвітительською, бере участь у гуртку місцевої інтелігенції, організовує літературні вечори та вистави, навіть сам пише п'єси «До мирового» й «Хуторяночка».

Широке визнання в українській літературі Глібов здобув як байкар. Усього він написав понад сотню творів цього жанру. У байках першого періоду (1853–1872) багато уваги приділено зображенню різних сторін самодержавно-поміщицької системи («Вовк і кіт», «Гадюка та Ягня», «Вовк та Зозуля», «Вовк та Мишеня», «Лев та Миша», «Громада», «Вовк та Ягня»).

У другий період Л. Глібов пише байки: «Ластівка і Шуліка», «Лев на облаві», «Кундель», «Коник-стрибунець», «Цуцик», «Цяцькований осел», «Мальований стовп», де звертається до змалювання руїнницької сили капіталізму. Помітне місце в поезії Л. Глібова займають ліричні поезії. Це народопісенні поезії «Думка», «Зіронька», «Пісня», «Журба».

Слава Л. Глібова як дитячого письменника вийшла за межі України ще за життя поета. Його «Зимня пісенька», «Пташка», жартівливе «Квіткове весілля» увійшли в шкільні підручники як зразки дитячої лірики. Наприкінці 80-х рр. Л. Глібов зовсім осліп. Популярність його зростає. Це була нагорода за роки поневірян і важкої праці.

109. ГОГОЛЬ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (1809–1852),

мислитель, письменник, педагог

Славетний класик літератури походив зі шляхетської родини. Його дитинство пов'язано з Полтавщиною, де він народився та за сприяння свого родича Д. Трошинського отримав освіту. У віці трьох років вже вмів читати і писати, у п'ять – писати вірші, у десять – закінчив повітове училище, а згодом навчався у престижній Ніжинській гімназії вищих наук. У цей час він захопився збиранням українського фольклору, глибоко пізнає вітчизняну історію та народні звичаї. Тоді ж публікує вірші у гімназійних рукописних журналах та альманахах. Іншим захопленням стає театральне мистецтво. Він став режисером, драматургом і декоратором організованого ним у гімназії театру. Помітним був вплив батька – українського письменника В. Гоголя-Яновського, котрий писав водевілі та був організатором домашнього театру в поміщицькому маєтку в Кибинцях.

Вирішивши присвятити себе літературі, 1828 р. М. Гоголь переїжджає до Петербурга, де працює державним службовцем, а за рік видає поему «Ганц Кюхельгартен», романтичний твір, сповнений ліризмом та любов'ю до народної творчості. Попри розгромну критику не полишає творчості.

Прагнучи бути корисним, піклуючись про соціальне благо, він, розчарований у чиновництві, присвячує себе педагогічній діяльності. М. Гоголь стає домашнім вчителем, на початку 1830-х рр. працює в Патріотичному інституті для шляхетних дівчат та професором історії у Петербурзькому університеті. Культурний діяч мав намір глибше досліджувати народну творчість, написати праці з всесвітньої та української історії, проте не отримавши посади в Київському університеті, полишає викладання назавжди. Хоча повністю втілити в життя свої дослідницькі наміри М. Гоголь не зміг, та результати його педагогічної та наукової праці вміщено у збірці «Арабески» у вигляді статей «Про середні віки», «Про малоросійські пісні», «Про викладання загальної історії».

У 1830–1835 рр. відбувається становлення М. Гоголя як письменника, він входить до мистецького середовища міста, знайомиться з О. Пушкіним та В. Жуковським, які стали для нього творчими наставниками. Тоді ж ним написано і надруковано «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831–1832), «Миргород» та «Арабески» (1834–1835). Автор звертається до українського фольклору, народного життя, побуту й історії, які стають джерелами його творів, утверджує в них романтичну ідею власного характеру і шляху кожного наро-

ду. У повістях проявляється закоханість письменника у природу рідного краю та пошук її єдності з людиною, яка має привносити в світ гармонію, красу і добро своєю працею.

У 1835–1836 рр. ним створено й поставлено на сцені у Петербурзі й Москві комедію «Ревізор». Гострий викривальний та сатиричний характер твору викликає шквал критики на адресу його автора, але й щире захоплення тогочасної інтелігенції, яка гідно оцінила переконливість і типовість для російської дійсності кожного образу-постаті в комедії. Світоглядні основи, засоби й форми літературної творчості вказують на романтичне світорозуміння письменника, а водночас прокладають шлях критичному реалізму ХІХ ст. За мотивами його творів створена низка оперних вистав: «Сорочинський ярмарок» М. Мусорського, «Черевички» П. Чайковського, «Майская ночь» М. Римського-Корсакова, «Нос» Д. Шостаковича, а драматичні вистави є в репертуарі багатьох сучасних театрів.

М. Гоголь стає надзвичайно популярним письменником, його творчість уславлюється і відзначається обранням членом Товариства любителів російської словесності, а по смерті О. Пушкіна письменник вважається його спадкоємцем і наступником. У 1836 р. він на чотири роки виїздить закордон, подорожує Німеччиною, Швейцарією, Францією, там інтенсивно працює над поемою «Мертві душі», надовго зупиняється в Римі, де у спілкуванні з живописцем А. Івановим і народжується ідея перетворення нищого у піднесене, яку він втілює у поемі. Перший том «Мертвих душ» був виданий 1842 р. Життєві негаразди, погіршення здоров'я, духовна криза супроводжували М. Гоголя останні роки його життя.

У пошуках добра і краси в недосконалій реальності тогочасної Росії митець звертається до релігії, відвідує Святу землю, збирається стати ченцем. Напередодні смерті М. Гоголь спалює другий том «Мертвих душ». Ця поема відрізняється особливою гостротою соціального звучання та безкомпромісною сатирою. М. Гоголь вірив у прогрес і перемогу добра, але був переконаний у тому, що це потребує знаходження коренів зла, усвідомлення та викриття неправди, вад і помилок людини. Їх розкриття письменник здійснює за допомогою сміху, котрий походить з традиції українського гумору, але в Петербурзі обертається на демонічну силу, в сміх холодний і вбивчий, спрямований на негативне.

М. Гоголь вважається великим російським письменником, проте вся його творчість має українське підґрунтя, тож його слава заслужено належить й

українській культурі. У творах Гоголя сформувався романтичний національний міф, в якому Україна постала краєм неповторної природи, самобутньої народної культури та славетного героїчного минулого. Цей ліричний образ України назавжди увійшов у європейську літературу.

110. ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ (1814–1888),
поет, фольклорист, етнограф, літературознавець

Я. Головацький народився на Львівщині в багатодітній родині греко-католицького священика отця Теодора. У його сім'ї цінувалася освіченість, тож майбутнього видатного українського поета, ученого-славіста, педагога та громадського діяча відправили на навчання до Львівської початкової школи, з 1825 р. – до гімназії, а з 1831 р. він навчався у духовній семінарії. У 1834–35 рр. Головацький перебував на навчанні в духовній академії в Кошице та університеті в Пешті, а 1841 р. закінчив Львівський університет і став сільським священиком.

Один із зачинателів нової української літератури на західноукраїнських землях, Головацький щиро захопився ідеями й працями М. Шашкевича, М. Максимовича та інших українських і європейських романтиків. Ще в роки навчання багато подорожував по Галичині, Буковині і Закарпаттю, збираючи фольклор і вивчаючи народний побут. Саме у Львівській духовній семінарії став співзасновником «Руської Трійці». В Угорщині Головацький організував випуск альманаху «Русалка Дністровая» (1837), за що і зазнав політичних переслідувань, як і двоє інших учасників творчого об'єднання. Щоб урятувати Шашкевича від відрахування із семінарії, Головацький усю вину взяв на себе. Та заборона «Русалки Дністрової» не розбила мрії про розвиток літературного відродження в Галичині. Новаторством «Русалки Дністрової» було впровадження народної розмовної мови в писемність Галичини. Цей альманах вказав на єдність українського народу в різних частинах України, визнав цілковиту солідарність з його рухом за національно-культурне відродження.

Перші вірші поет-романтик також опублікував в «Русалці Дністровій». У 1846 р. в Лейпцигу німецькою мовою була видана полемічна брошура «Становище українців Галичини». А в 1846–47 рр. Я. Головацький брав участь у підготовці альманаху «Вінок русинам на обжинки», де виступив із романтичними віршами, казками та небилицями за фольклорними мотивами, а також опублікував українською мовою стилістично досконалі переклади 20 сербських народних пісень.

Подвижник національного відродження в Галичині Головацький також написав етнографічні і літературознавчі статті, присвячені зокрема Г. Квітці-Основ'яненку, товаришам-романтикам М. Шашкевичу та І. Вагилевичу. Його авторству належать історичні розвідки про діячів української культури Нового часу: Г. Кониського, Л. Барановича і Ф. Прокоповича. У цей період (до 1848) він збирав і обробляв українські мовознавчі матеріали, виходячи із переконання в тому, що мова найкраще відбиває дух нації. 1849 р. видав низку науково-педагогічних праць з українського мовознавства. Дав першу спробу класифікації українських діалектів. А 1850 р. опублікував «Читанку» М. Шашкевича.

У 1848–1867 рр. Головацький викладав, став першим професором української філології Львівського університету, а в 1863–64 рр. – його ректором. Його багатогранна викладацька і наукова діяльність мала практичне й теоретичне спрямування, ґрунтувалася на принципі історизму і порівняльних дослідженнях. У Львівському університеті він заклав основи україністики та слов'янознавства, котрі отримали розвиток у діяльності наступних викладачів. Коло наукових інтересів Я. Головацького охоплювало різноманітні аспекти етнічної спорідненості та духовної єдності слов'ян, міжслов'янські культурні зв'язки, дослідження слов'янської міфології, поширення кириличної писемності та книгодрукування, висвітлення громадського і культурного життя слов'янських народів.

Однак із 50-х рр. під впливом російського історика М. Погодіна він перейшов на москвофільські позиції. 1867 р. за участь у Всеросійській етнографічній виставці, на якій Головацький виголосив промову про єдність слов'ян у проросійському дусі, його було звільнено з університету. Того ж року він переїхав до Росії, зрікся священницького сану і перейшов у православ'я. Вчений жив у м. Вільно і працював в археографічній комісії. Наукові роботи його останнього періоду життя зазнали впливу ідей слов'янофільства. Учений здійснив масштабне видання українського фольклору «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878) у 4-х томах. Я. Головацький у своїх історичних, етнографічних, археологічних й філологічних творах пропагував ідею єдності українського народу, висвітлював його етнокультурні взаємозв'язки з іншими слов'янськими народами, закликав вивчати його життя і творчість, історичне минуле, традиції, створювати літературу рідною мовою. А тому вважав, що відродження національного письменства є головним шляхом збереження самобутності української культури.

111. ГОРОДЕЦЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ ВЛАДИСЛАВОВИЧ (1863–1930),

архітектор, підприємець, меценат

Видатний архітектор В. Городецький (повне ім'я Лешек Децидерій Владислав) народився в польській шляхетській родині на Поділлі. По закінченні реального училища Св. Павла в Одесі та Імператорської академії мистецтв у Петербурзі (1890) переїхав до Києва, де прожив майже тридцять років.

Наприкінці ХІХ ст., коли Київ охопила «будівельна лихоманка», архітектор проектує Будинок Національного художнього музею України із застосуванням у центральному порталі колон класичного давньогрецького доричного ордеру, Римо-католицький костіол Св. Миколая у формах готики, Караїмську кенасу – у мавританському стилі.

Привертають увагу монументальні фасади колишньої меблевої фабрики Й. Кімаєра та колишнього прибуткового будинку, споруджених за проектами Городецького. Натомість практична доцільність і простота форм присутні в корпусах колишнього Південноросійського машинобудівного заводу, споруджених повністю за проектом В. Городецького у 1890-х рр.

Але найбільшу славу принесла митцю найоригінальніша споруда ХХ ст. в Києві – власний прибутковий будинок, зведений ним по вул. Банковій, 10 у стилі модерн (1901–1903). Раціонально розпланований, технічно досконалий будинок оздоблений зовні й усередині безліччю скульптурних прикрас, які виконав талановитий італійський скульптор Е. Сала, співавтор усіх архітектурних творів В. Городецького в Києві. Новація полягала в тому, що всі оздоби виготовлено з цементу – найпередовішого будівельного матеріалу сторіччя, і в тому, що скульптор проходив по вже готовому твору карбом, залишаючи авторську руку, надаючи поверхні вигляду природного каменю.

Справжній зоопарк прикрасив фасади будинку на Банковій: голови слонів та носорогів, ящірки та жаби, пітон і крокодил, пантера й орли, нарешті величезні квітки латаття, казкові риби, косулі й дівчата в ретельно й дотепно продуманих та не менш майстерно виконаних композиціях створили незабутній фантастичний образ будинку-казки.

Вправний мисливець, пристрасний любитель природи В. Городецький уславився також своїми екзотичними мисливськими подорожами.

В. Городецький будував гімназії в Умані й Черкасах, в Мошнах – лікарню, в Шпикові – цукровий завод, в Печері – мавзолей Потоцьких, в Євпаторії – власну віллу тощо.

Невблаганні реалії життя змусили архітектора емігрувати 1920 р. до

Польщі, де він продовжив архітектурну діяльність. 1928 р. американська компанія запросила В. Городецького на посаду головного архітектора синдикату по спорудженню перських залізниць. Там, у далекому Тегерані, він спорудив залізничний вокзал, палац для шаха, спроектував готель тощо. На його надгробку у цьому місті викарбували польською мовою епітафію зі словами: «Професор архітектури».

112. ЗІНЬКІВСЬКИЙ ТРОХИМ АВРАМОВИЧ (1861–1891),

письменник, публіцист, мовознавець, фольклорист

Т. Зіньківський (псевдоніми – Т. Звїздохот, Т. Певний, М. Цупкий) народився в робітничій сім'ї у м. Бердянську. Ще в парафіяльній школі та двокласному училищі він звернувся до української історії, поглиблював знання народного побуту, української мови і літератури. 1877 р. успішно склав екзамени до учительського інституту, але через нестатки і хворобу припинив навчання. Працював пекарем та друкарем у Харкові. Проходив військову службу і навчався в Одеській юнкерській школі. Чи не єдиною перевагою такого заняття були постійні подорожі Україною і можливість робити етнографічні записи, спілкуючись із солдатами-українцями та селянами. Т. Зіньківський самотужки підготувався до іспитів, вступив та 1890 р. закінчив Військово-юридичну академію у Санкт-Петербурзі. Останні роки свого життя служив у київському військовому суді.

Літературну діяльність Т. Зіньківський почав із перекладів французької, німецької, грецької поезії, творів М. Салтикова-Щедріна. Враження від пережитого в дитячі та юнацькі роки, спостереження над військовим побутом лягли в основу його творчості як літератора. Поезії, байки, оповідання «Сидір Макарович Притика», «Моншер-козаче», «Кудюю йти» публікувалися у західноукраїнських періодичних виданнях на межі 80-х – 90-х рр. XIX ст. Написав п'єсу «Сумління», кілька творів для дітей. Окремими збірками 1889 р. вийшли його оповідання («Малюнки справжнього життя») і байки («Байки М. Цупкого»).

Художньою манерою реалістичні оповідання Т. Зіньківського нагадують твори прозаїків етнографічно-побутової школи в українській літературі. Вони вирізняються життєвою достовірністю, увагою до побутових подробиць і звичаєвих виявів людяності.

Джерелом творчості для Зіньківського стали зроблені ним записи народних пісень, казок та прислів'їв, зокрема і на Слобожанщині. Хоча він

скромно вважав себе лише збирачем-етнографом, однак його фольклорні записи зроблені на основі передової наукової методики.

Т. Зіньківський плідно працював над матеріалами для «Народного календаря», «Української граматики», «Історії української літератури», «Популярної історії України». Він проявляв особливий інтерес до історії української культури, зокрема розглядав дохристиянську добу як закономірний етап становлення світогляду й культури українців, аналізував язичницькі обряди та свята й походження колядок і щедрівок.

На творчості Т. Зіньківського позначився вплив ліберально-народницьких ідей, протест проти пригноблення українського народу, його культури і мови. Навчаючись в 1887–1890 рр. у Петербурзі, був учасником гуртку студентів-українців народницького спрямування. Він проявив себе як автор публіцистичних та літературно-критичних статей, виступивши із рефератами «Національне питання в Росії», «Молода Україна, її становище і шлях», «Тарас Шевченко в світлі європейської критики». Т. Зіньківський писав, що український народ творив власну культуру на демократичному ґрунті, в той час як інтелігенція приставала до самодержавства й панства. Його турбувала прірва, що склалася між народом та інтелігенцією, між народною творчістю і літературою. Знаний фольклорист і письменник виступав проти теорії згасання народної поезії та недооцінки творчих можливостей народу, котра насправді відповідала естетичним й ідейним потребам інтелігенції. Він вбачав у рідному слові джерело натхнення і творчої сили письменника, а українську інтелігенцію закликав до усвідомлення національної ідеї і праці.

113. КАРПЕНКО-КАРИЙ ІВАН КАРПОВИЧ(1845–1907)

драматург, актор, режисер

І. Карпенко-Карий (справжнє ім'я – Іван Карпович Тобілевич) – видатний драматург, актор, режисер, один із основоположників українського професіонального театру, належить до тих славних діячів вітчизняної культури, якими пишається наш народ. Продовжуючи шевченківські традиції, він відіграв велику роль у боротьбі за реалізм, народність, ідейність української літератури й театрального мистецтва.

За двадцять років творчої діяльності Карпенко-Карий написав близько двох десятків п'єс різних жанрів. Серед них – побутові драми з життя села, сатиричні комедії, історичні трагедії тощо. Його п'єси засвідчили дальший розвиток української класичної драматургії.

Поряд з п'єсами М. Кропивницького і М. Старицького драматичні твори І. Карпенка-Карого стали основою репертуару українського реалістичного театру, що дав таких визначних майстрів сцени, як М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, М. Садовська, Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька та інші, театру, що здобув широку славу не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

1880-ті рр. – початок літературної діяльності І. Тобілевича. Він так добре знав народне життя, що сюжетів не доводилось вигадувати. Першим його твором було оповідання «Новобранець» (1881), яке автор підписав псевдонімом, узявши прізвище одного з персонажів Шевченкового «Назара Стодолі» – Гната Карого. (Згодом він почав виступати під псевдонімом Карпенко-Карий). Та справжнім його покликанням стала драматургія. Вже драмою «Бурлака» (1883) він прорубав, за висловом І. Франка, «добре вікно, крізь яке можна бачити й вищі щаблі» тодішнього суспільства. Одна за одною з'являються драми «Наймичка» (1885), «Безталанна» (1886), комедії «Розумний і дурень» (1885), «Мартин Боруля» (1886), «Сто тисяч» (1889).

Наприкінці ХІХ ст. І. Тобілевич – актор трупи М. Садовського. У ці роки він багато працював. Найяскравіше його виконавська майстерність виявилась у таких різнопланових ролях, як Возний («Наталка Полтавка»), Калитка («Сто тисяч»), Пузир («Хазяїн»), Назар («Назар Стодоля»).

Вистави трупи братів Тобілевичів мали великий успіх. І. Карпенко-Карий і П. Саксаганський закликали акторів об'єднатися в одному товаристві. Саме їх трупа стала тим творчим осередком, у якому пізніше зійшлися корифеї українського театру. Актори багато гастролювали по Україні та за її межами. То був час найбільшого розквіту творчості драматурга: майже щороку він писав нову п'єсу, виношував задуми таких мистецьких шедеврів, як «Хазяїн», «Суєта», «Сава Чалий», що міцно увійшли до репертуару українського реалістичного театру.

У 1900 р. І. Карпенко-Карий написав комедію «Хазяїн». Передова літературна критика оцінила твір як одне з найвидатніших явищ в українській тогочасній драматургії. І. Франко вважав, що автор змалював «грандіозну по своїм замислі і по майже бездоганнім обробленні картину великого промисловця і глителя з селян», відзначив велику мистецьку цінність комедії, пророкував їй сценічну довговічність. Роль Пузиря виконував сам автор; у листі до сина він писав: «Я сам бачу, що це найкраща моя комедія...»

Цього ж року сталася ще одна визначна подія: М. Кропивницький,

І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька та інші об'єдналися в «Трупу Кропивницького під орудою Саксаганського і Садовського за участю Заньковецької», бо вважали, що таке творче об'єднання кращих сил театру – один із засобів збереження справжнього мистецтва. Гасролі товариства корифеїв проходили успішно. Кожна вистава приносила успіх, захоплюючи широкі кола глядачів.

Працюючи на сцені з 1889 р. і до кінця життя як професійний актор, Іван Тобілевич створив ряд неповторних сценічних образів, які є справжнім скарбом створюваного ним реалістично-побутового театру і передумовою виникнення модерного театру. Для Тобілевича-актора було характерним філософське розуміння й узагальнення життя. Він досягав вершин простоти і правдивості, спираючись на психологічну заглибленість, безпосередність і щирість гри. Кожен його персонаж позначений особливим українським колоритом.

114. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН ПЕТРОВИЧ (1769–1838),

письменник, поет, громадський діяч

Засновник нової української літератури та української літературної мови назавжди уславив своїм ім'ям і діяльністю Полтаву, де народився у збідній дворянській сім'ї канцеляриста міського магістрату. Батько планував для сина церковну кар'єру, тож він навчався в дяківській школі і Полтавській духовній семінарії, де і зробив свої перші поетичні спроби. Прихильний до наук, які системно викладалися у семінарії, І. Котляревський проте не бачив себе в молодості ані священиком, ані службовцем, тож по смерті батька в 1789 р. залишає навчання в бурсі та стає вчителем дітей у дворянських маєтках.

Поміщики залюбки приймали в себе такого вчителя, адже він досконало знав латину, давньогрецьку і французьку мови, грав на скрипці і співав. Вільний час Котляревський присвячував вивченню українського фольклору та народної мови, а також власній літературній творчості. Та через нещасливе кохання різко змінив хід свого життя, вступивши до армії 1796 р. На військовій службі він робив успіхи, проявивши себе як відважний воїн, став офіцером, брав участь у російсько-турецькій війні 1806 р.

Вийшовши у відставку після 12 років бездоганної служби, І. Котляревський повернувся до рідного міста, де обійняв посаду наглядача Будинку виховання дітей бідних дворян, який на багато років став його головною

турботою. Відважного, мужнього та рішучого, а водночас великодушного і приязного І. Котляревського поважали вихованці, серед яких був і славетний у майбутньому математик М. Остроградський. Лише на час війни 1812 р. він повернувся на службу, організувавши та очоливши український козачий полк. Вірогідно, як і деякі інші відомі офіцери-ветерани цієї війни, І. Котляревський став членом декабристської організації «Малоросійське таємне товариство». Тож вільнолюбний дух справжнього філантропа проявлявся не тільки в літературній праці, але й в громадських справах.

Піклуючись про розвиток культурного життя у рідному місті, І. Котляревський 1817 р. відкрив Полтавський вільний театр. Для цього він відвідав театр, який створив і очолив у Харкові Г. Квітка-Основ'яненко. Тут він не лише переймав досвід, але й придивлявся до гри акторів, яких від імені покровителя українського культурного руху генерал-губернатора князя М. Рєпніна запросив до Полтави.

І. Котляревський виступив і автором п'єс, поєднавши традиції інтермедій з фольклором та народними образами, став засновником нової української драматургії. У 1819 р. відбувся дебют першої української професійної п'єси «Наталка Полтавка». У ролі Наталки була Т. Пряженківська, майбутня дружина драматурга, а образ виборного Макогоненка створив М. Щепкін. Для нього ж Іван Котляревський створив п'єсу «Москаль-чарівник». Разом з Г. Квіткою-Основ'яненком і М. Рєпніним він організував викуп славетного актора з кріпацтва під час гастролей в Полтаві 1821 р.

Та найвеличнішою літературною працею І. Котляревського стала «Енеїда», яка відкрила багатющу скарбницю народної мови, привертала увагу до героїчного минулого України, козацьких часів, додавала оптимізму в складних умовах покріпачення. Перші три частини вже тоді популярного твору були опубліковані 1798 р. без відома автора. А 1809 р. на кошти полтавського поміщика Семена Кочубея вдалося видати у Петербурзі чотири частини книги під назвою «Вергилиева «Энеида», на малороссийский язык переложенная И. Котляревским». Останні дві частини були написані у 1820-х рр., проте перше повне видання вийшло друком лише 1842 р. у Харкові, вже по смерті автора. Бурлескно-травестійна поема виразила всю повноту духовного світу українців та відобразила реалії життя українського суспільства XVIII ст. після зруйнування Запорозької Січі. За художніми засобами і жанровими особливостями «Енеїда» є ближчою до класицизму з бароковими рисами, аніж до романтизму.

Творчість І. Котляревського справила величезний вплив як на безпосередніх наступників автора (Г. Квітку-Основ'яненка, Т. Шевченка, Я. Кухаренка), так і на українську літературу та вітчизняний театр впродовж ХІХ ст.

115. КОЦЮБИНСЬКИЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1864–1913), *письменник, публіцист, мислитель і громадський діяч*

М. Коцюбинський народився у м. Вінниці в родині дрібного чиновника. Початкову освіту здобув у народному училищі м. Бар, а в 1880 р. закінчив Шаргородське духовне училище. Цього ж року він переїхав до Кам'янця-Подільського, щоб навчатися у духовній семінарії, там зблизився з революційно-налаштованою молоддю. Через два роки М. Коцюбинський був заарештований за зв'язок з народниками і виключений із семінарії та до кінця життя перебував під поліцейським наглядом. У скрутний для його родини час, коли мати втратила зір, а батько втратив свою посаду, він матеріально підтримував сім'ю. Та через неблагонадійність в очах влади знайти постійну роботу йому було складно. За своє коротке життя М. Коцюбинський працював приватним і народним вчителем, статистом земської управи, членом філоксерної комісії на виноградниках Бессарабії та Криму, співробітником редакції газети «Волинь». Незважаючи на поневірвання з роботою, М. Коцюбинський займався національно-освітньою справою, захопився збиранням українського фольклору, продовжував активну громадську діяльність, зокрема як член «Братства тарасівців» (1892–1897). Очоливши у 1906–1908 рр. легальне культурно-освітнє товариство «Просвіта», він організовував читання лекцій з історії та літератури, громадські вечори, присвячені Т. Шевченку і театральні вистави, згуртував низку молодих письменників, серед яких був і П. Тичина, на літературних «суботах». Виснажлива праця у земстві та наполеглива громадська активність підірвали здоров'я М. Коцюбинського, стали на перепоні його літературної творчості. Лише в останні два роки свого життя завдяки пенсії Товариства прихильників української науки і штуки, він зміг залишити посаду і зосередитися на письменницькій діяльності.

Світоглядна позиція М. Коцюбинського ґрунтувалася на соціальному аналізові основ зла та мріях про краще майбутнє для народу й критиці існуючої соціальної несправедливості. Тож ранній період творчості письменника (оповідання «Андрій Соловейко», «Ціпов'яз», «Для загального добра») був даниною народницької традиції критичного реалізму і характерній для тоді-

шньої української літератури проблематиці – ходіння в народ, шукання причин та обставин, які впливають на соціальне буття людини тощо.

Відійшовши від «старого» реалізму, М. Коцюбинський простує шляхом модерних форм художнього мислення, що дали змогу змалювати художній портрет епохи, відтворити національний характер людини, спрямованої до вселюдських ідеалів. З другої половини 1890-х рр. він активно розширює тематику своєї прози, збагачує її жанрову систему («етюд», «образок», «акварель», «картка з щоденника») і вдається до неоромантичних та імпресіоністичних засобів, що вводили українську літературу в коло європейського і світового модернізму. Тим самим М. Коцюбинський постає одним з фундаторів новітньої української літератури.

Відтворення внутрішнього світу і почуттів героїв, прагнення свободи у людських душах («Дорогою ціною», «Цвіт яблуні», «Лялечка») дає змогу письменнику наблизитися до головної теми тогочасного мистецтва – проблеми життя і смерті, включити в художній аналіз психіки героїв їхню самосвідомість і підсвідомість.

У його творах на повну силу зазвучала тема соціальної свободи людини (повість «Fata morgana», 1903–1910; новела «Коні не винні», 1912). А в поезіях у прозі «З глибини» (1903–1904), «Intermezzo» (1908) розкриваються внутрішні драми й найвищі цінності людського сонцепоклонства. Витоки його – в архетипах, культових звичаях, міфологічному мисленні людини, до яких звернувся письменник у найвизначнішому своєму творі – повісті «Тіні забутих предків» (1911). Вона викликала захоплення у сучасників письменника, а вся творчість М. Коцюбинського стала високою школою для наступних літературних поколінь. Його твори було перекладено багатьма європейськими мовами ще за життя, а також інсценізовано, вони і в наш час є в репертуарах українських театрів. Окремі повісті й оповідання екранізовано в радянський час, а саме «Коні не винні» (1956), «Кривавий світанок» (за «Fata morgana», 1956), «Дорогою ціною» (1957) і славетний фільм «Тіні забутих предків» (1967) режисера С. Параджанова.

116. КРОПИВНИЦЬКИЙ МАРКО ЛУКИЧ (1840–1910),

драматург, режисер, актор, композитор

М. Кропивницький – засновник новочасного українського театру другої половини XIX ст., співак, актор, естрадний виконавець, декоратор, театральний керівник і педагог. Початок його культурницької діяльності в 1860-х рр.

як актора і режисера пов'язаний з аматорськими театральними труппами на Півдні України, в Бобринці і Єлисаветграді. 1871 р. М. Кропивницький вступає на сцену професіонального театру російської народної драми в Одесі, де грав ролі більшості українських персонажів, а як режисер опікувався українською частиною репертуару цього театру. Наступні десять років, гастролуючи містами Наддніпрянщини, Галичини, в Петербурзі у складі різних театральних труп, Кропивницький поряд з удосконаленням акторської майстерності і режисерського досвіду свідомо боровся за справді народний український театр з репертуаром демократичного звучання та домагався створення своєї власної труп, що йому вдалося на початку 1880-х рр.

У театрі корифеїв (1881–1906 рр.) Кропивницький проявив себе як неперевершений актор широкого жанрового діапазону, талановитий драматург та блискучий режисер. Він організовував театр за принципом підпорядкування кожного з акторів загальному стильовому характерові режисерського задуму. У роботі з акторами М. Кропивницький завжди давав змогу і допомагав їм виявити свою творчу індивідуальність у трактуванні ролей, але при тому добивався гармонійного об'єднання всіх учасників вистави у творчий ансамбль. Обов'язком режисера вважав вибір і планування репертуару, розподіл ролей серед акторів, пояснення кожному типу, характеру ролі, вказівки на необхідні деталі, місця й положення у п'єсі, проектування композиційної побудови вистави. Він запровадив реалістичний підхід й принцип історичної достовірності до костюмів, гриму та декорацій.

П'єси й вистави Кропивницького насичені музикою. Пісні і танці, інструментальна музика служили засобом емоціонального впливу на глядача, посилення і безпосереднього продовження театральної дії в музиці. Не маючи фахової музичної освіти, він володів грою на багатьох інструментах і часто сам писав музику до своїх п'єс. Тогочасні рецензенти відзначали у театрі Кропивницького високий рівень акторської майстерності, глибоке відчуття національних особливостей українського театру.

Драматургія митця сформувалася під впливом творчості Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та Т. Шевченка. П'єси Кропивницького – це глибокий зріз українського культурного життя XIX – початку XX ст. Постановка його драми «Дай серцеві волю, заведе у неволю» реалістично відтворила життя тогочасного українського села. Вистави «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Чорноморці», «Невольник», «Докли сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Олеся»

різко виділялись на тлі тодішніх постановок інших труп як своїм змістом, так і виконанням, викликаючи у глядача захоплення, роздуми, суперечки.

М. Кропивницький добре знав сценічні закони і засоби впливу на глядача. Від акторської гри вимагав природності, виразності і соковитості та висував на перший план відтворення динаміки, послідовності розвитку людського характеру, шукання соціально-типового сценічного образу. Продовжувач традицій М. Щепкіна, він передавав на сцені правду життя досконалою акторською технікою, глибоко проникав у внутрішній світ своїх героїв, поєднуючи інтелектуальне і чуттєве сприйняття образу.

Виконавши понад 500 ролей та написавши понад 40 драм, водевілів, комедій, Кропивницький переїжджає із сім'єю в хутір Затишок на Харківщині (1903), але не припиняє діяльність: гастролює, пише вірші, мемуари, романси, засновує першу дитячу театральну трупу і створює п'єси-казки на 4 дії «Івасик-Телесик» та «По щучому велінню» для неї.

Педагогічна робота М. Кропивницького була невід'ємною складовою частиною його режисерської діяльності. Він став учителем цілої театральної плеяди (М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Мар'яненко, Д. Мова, Л. Ліницька). Названий за життя «батьком українського театру» Кропивницький сформував кілька поколінь діячів сцени, зміцнивши та передавши таким чином надбання творців реалістичної театральної культури України.

117. КУЇНДЖІ АРХИП ІВАНОВИЧ (1842–1910),

живописець, педагог

Майбутній художник народився у Карасівці, передмісті Маріуполя. У 4 роки він став сиротою, а з 10-ти – почав працювати помічником підрядника з будівництва церкви, згодом – прислугою хліботорговця, потім відправився у Феодосію до копіїста І. Айвазовського, де йому довелося терти фарби, фарбувати паркани, копіювати картини великого мариніста. Потім знову був Маріуполь, незабаром він переїхав в Одесу, де працював ретушером у фотографії.

Врешті-решт Куїнджі склав усний іспит в Академію мистецтв в Петербурзі і став її вільним слухачем. Він приятелював із учнями Академії: І. Рєпіним, В. Васнецовим, К. Савицьким, і у 27 років отримав звання вільного художника за один із кримських пейзажів.

Слава прийшла до художника у 1876 р. після демонстрації новаторського полотна «Українська ніч». 1878 р. картини Куїнджі виставлялися на Всес-

вітній виставці в Парижі. Сенсацією в Петербурзі стала виставка однієї картини («Місячна ніч на Дніпрі»). На дві години щонеділі художник відкривав бажаним двері своєї майстерні, а петербурзька публіка займала чергу ще напередодні. Викладач у Петербурзькій Академії мистецтв, професор, дійсний член Академії, керівник художньої майстерні А. Куїнджі завжди прагнув допомогти кожному морально та матеріально.

У 1897 р., коли художник підтримав студентські виступи, його було засуджено та звільнено з Академії. З цього часу А. Куїнджі продовжував заняття з учнями приватним чином і навіть влаштовував їм стажування за кордоном за власний кошт. Коли студенти задумали створити Товариство імені А. Куїнджі, художник передав у його власність усі свої картини та гроші, а також землі у Криму.

118. ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(ЛАРИСА ПЕТРІВНА КОСАЧ-КВІТКА 1871–1913),

поетеса, перекладачка, критик і публіцистка

Геніальна українська поетеса народилася в м. Новоград-Волинському. Батько П. Антонович-Косач служив головою з'їзду мирових посередників; мати – письменниця О. Пчілка, брат матері – М. Драгоманов – видатний учений, письменник, громадський діяч. Друзями родини Косачів були І. Франко, М. Старицький, М. Лисенко. Це сприяло формуванню поетичного таланту обдарованої дівчини.

Через слабе здоров'я освіту поетеса розпочала дома, займалася самоосвітою, багато читала, вивчала іноземні мови. Крім української, вона володіла російською, німецькою, французькою, англійською, італійською, польською, болгарською, грецькою і латинською мовами. У дев'ятнадцятирічному віці написала для молодших сестер підручник «Стародавня історія східних народів». Перший вірш «Надія», присвячений засланій до Сибіру тітці, написала в 9 років. Уперше підписалась псевдонімом Леся Українка в 1884 р., коли були надруковані вірші «Конвалія», «Сафо» у львівському журналі «Зоря».

З 1888 р. поетеса цілком віддається літературній праці, навколо неї групується київська літературна молодь. За сприяння брата вона створює молодіжний літературний гурток «Плеяда». Навесні 1891 р. у Львові Леся Українка познайомилася з І. Франком, і він їй допоміг видати першу поетичну збірку «На крилах пісень» (1893), заборонену в Росії. У наступні роки Леся Українка займається літературною і громадською діяльністю.

Загалом за своє життя видала три збірки поезій: «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902).

Найповніше талант Лесі Українки втілювався в драматичних поемах. Спочатку письменниця випробувала себе як драматург у жанрі прозової драми, створивши в 1896 р. «Блакитну троянду» та «Прощання». Перша завершена п'єса у віршованій формі – драматичний етюд «Одержима» (1901). Поетеса створює новий в українській літературі жанр драматичної поеми. Серед цих творів: «Осінь казка», «В катакомбах», «Камінний господар», «Лісова пісня», «У пущі», «Оргія», «Касандра», «Бояриня», «Адвокат Мартіан».

Вірою в торжество прекрасного в житті людини позначена драма-феєрія «Лісова пісня» (1911). Джерело цього твору – чарівна природа Волині, фольклор, міфологія. У драмі виступають два світи: світ природи, фантастичних істот та світ реальний із постатями звичайних людей. У творі порушуються важливі соціальні проблеми, велика увага приділяється глибокому розкриттю внутрішнього світу героїв. Гармонійно поєднуються ліричні, епічні й драматичні елементи, високі мрії й прагнення втілюються в алегоричні образи, які набувають широкого узагальнюючого характеру. Філософська ідея «Лісової пісні» – віра в силу і здатність людини побороти духовне поневолення, віра в здійснення високої людської мрії про майбутнє, прекрасне, творче, гармонійне життя. Драма «Лісова пісня» вражає красою мрії, самоцвітами думки, музикою мови. Вона відкриває чари Полісся у шумах і тінях лісових, у веселкових барвах квітів, у зітханні вітру, у гомоні весняної ночі, у буйних, «безупинного руху жагучих» силах природи. Це «пісня пісень» не лише Лесі Українки, але й усієї української драматургії.

Для лірики Лесі Українки характерний пристрасний ораторський пафос, алегоричність багатьох образів, багатство й оригінальність виразних засобів, широке використання суспільно-політичної, філософської, наукової, публіцистичної лексики, афористичність висловів. Основні теми і мотиви лірики поетеси – це заклик до національно-визвольної боротьби, ствердження ролі художнього слова в житті народу, оспівування любові до батьківщини, утвердження героїзму, мужності, віра в дійову силу та безсмертність поетичного слова, мотив радісного буяння природи, що допомагав подолати недугу, насажував новою творчою силою.

З 1897 р. стан її здоров'я погіршувався, вона тяжко хворіла, але багато читала.

У зв'язку з хворобою для консультацій у відомих лікарів письменниця

часто виїздила за кордон; побувала у Німеччині, Швейцарії, Болгарії, Італії, Єгипті. Враження від цих подорожей вона вилила у свої поетичні твори. Весь цей час Леся Українка не покидала громадської діяльності. У 1903 р. разом з матір'ю та іншими діячами української культури бере участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві, відвідує Панаса Мирного. В 1909 р. у Київському літературно-артистичному товаристві відбувся вечір з нагоди 25-річчя літературної діяльності Лесі Українки. Останні роки життя проживала переважно у Грузії. Творчі плани, задуми не покидали поетесу ні на хвилину. В останні свої дні у м. Сурамі вона продиктувала матері план майбутньої драматичної поеми.

119. ЛИСЕНКО МИКОЛА ВІТАЛІЙОВИЧ (1842–1912),

композитор, диригент, піаніст, етнограф, громадський діяч

Народився в с. Гриньках на Полтавщині. Походив з козацько-старшинського роду Лисенків. Навчався в Харківському та Київському університетах, мав звання кандидата природничих наук. Становлення Лисенка як громадського діяча пройшло в Київській Громаді. З 1869 р. жив у Києві, де працював учителем гри на фортепіано, а у 1904 р. відкрив власну музично-драматичну школу.

Лисенко завжди був у центрі музичного і національно-культурного життя – виступав з концертами як піаніст, організовував хори, концертував із ними в Києві і по всій Україні. Брав участь у «Філармонічному товаристві любителів музики і співу», «Гуртку любителів музики і співу», «Гуртку любителів музики» Я. Спиглазова. Опікуючись проблемами просвітництва, композитор стає одним з організаторів недільної школи для хлопців-селян, пізніше – бере участь у підготовці «Словника української мови». Етнографічна спадщина Лисенка – запис весільного обряду (з текстом і музикою) у Переяславському повіті, запис дум і пісень кобзаря О. Вересая, розвідки «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем» (1874), «Про торбан і музику пісень Відорта» (1892), «Народні музичні інструменти на Україні» (1894). Як громадський діяч бере участь у переписі населення Києва, у роботі Південно-Західного Відділення Російського Географічного Товариства.

Головним внеском в українську і взагалі у світову культуру стає музична діяльність композитора. М. Лисенко виступав як піаніст у концертах Київського відділення Російського музичного товариства, на вечорах Літературно-

Артистичного Товариства, членом правління якого він був, у щомісячних народних концертах у залі Народної аудиторії. Проводив щорічні шевченківські концерти. Разом з О. Кошицем був організатором музичного товариства «Боян» (1905). У 1908–1912 рр. – голова ради правління «Українського Клубу». У хорах Лисенка здобули початки мистецької освіти К. Стеценко, П. Демуцький, Л. Ревуцький, О. Лисенко та ін.

З величезною любов'ю до свого народу композитор створив класичні обробки народних пісень, написав понад 80 вокальних та фортепіанних творів. У композиторській спадщині Лисенка особливо важливе місце займають твори на тексти Т. Шевченка «Музыка к «Кобзарю», «Радуйся, ниво неполюта», «Б'ють пороги», «Гайдамаки», «Іван Гус»). Лисенко – автор опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Енеїда» дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна», оперети «Чорноморці», які стали основою українського національного оперного мистецтва.

120. МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1804–1873), вчений, педагог, громадський діяч

М. Максимович – відомий український науковець, спектр досліджень якого має енциклопедичний масштаб. Його науковий доробок охопив природознавство, історію, ботаніку, археологію, джерелознавство, філологію, журналістику, етнологію та фольклористику.

Становлення вченого, вихідця зі збіднілої дворянської родини українців Черкащини, пов'язано з Московським університетом. 1823 р. М. Максимович успішно закінчив природниче і словесне відділення філософського факультету, а згодом ще й медичний факультет, викладав та проводив ботанічні дослідження в цьому закладі. Тож відкритий 1834 р. Київський університет мав за щастя залучити його в якості свого першого ректора, декана філософського факультету та професора словесності.

Максимович із пошаною та увагою ставився до селян як носіїв безцінних духовних скарбів, котрі накопичувалися поколіннями. На його переконання, за допомогою народної творчості можна визначити індивідуальні риси характеру й культурного буття українців. Ще з часів навчання і роботи в Московському університеті М. Максимович використовував подорожі до України для наукових спостережень за селянським побутом і обрядовістю, записував пісні. Результатом став перший збірник українських ліричних пісень «Малороссийские песни» (1827), до якого увійшли й обрядові пісні разом з

описом календарних звичаїв і обрядів. А після того як 1841 р. змушений був залишити Київський університет за станом здоров'я й оселитися на власному хуторі у Подніпров'ї, вчений ще глибше занурився в народну культуру. Наукова діяльність Максимовича як етнографа була високо оцінена, і 1847 р. його було обрано дійсним членом Російського Географічного товариства. Його краєзнавчі й фольклорно-етнографічні дослідження складають справжню енциклопедію народного життя («Дни и месяцы украинского селянина», 1856), репрезентують широкий жанрово-тематичний спектр вітчизняного фольклору («Сборник украинских песен», 1849). У власних дослідженнях та збірках народних пісень вчений утверджував народне мистецтво як найвищий тип мистецтва, яке має стати взірцем для письменників. Він був переконаний, що за своєю силою і красою мистецтво українського народу перебуває на рівні найкращих зразків художньої культури європейських народів.

М. Максимович, послідовник ідей Ф. Шеллінга та І.-Г. Гердера, був переконаний, що дослідження і природи, і суспільства має ґрунтуватися на науково доведених фактах і принципі історизму. Знання про природу вважав відображенням реально існуючих предметів і явищ, а також вірив у безмежний прогрес як науки, так і природи. У процесі пізнання світу, культури та людини науковець прагнув використовувати універсальний інструментарій, поєднуючи методи як природничих, так і гуманітарних наук. Як представник романтизму М. Максимович зосередився на питаннях етногенезу східних слов'ян й українців, їхньої етнічної історії, висвітленні князівської епохи та козацької доби й органічного зв'язку між цими періодами буття нашого народу. Результатом цих досліджень стали розробка ним власної періодизації історії українського народу, уявлення про неперервність українського історичного процесу та формулювання теоретичних засад національної ідеї.

Досягнення науковця в галузі археології України пов'язані з використанням типологічного методу дослідження. І в галузі ботаніки М. Максимович запропонував нову методологію та став одним із творців вітчизняної ботанічної термінології, а його праці відповідали тогочасному світовому рівню цієї науки. У мовознавстві вчений просував ідею етимологічного правопису, став автором «максимовичівки», в основі якої був принцип збереження традиційного написання слів, а не їх сучасної вимови.

Великі звершення М. Максимовича в різноманітних галузях української науки і громадського життя ХІХ ст. дозволяють справедливо назвати його ідейним натхненником і, на думку історика І. Лисяка-Рудницького, «хреще-

ним батьком українського національно-культурного відродження».

121. МАРКО ВОВЧОК
(ВІЛІНСЬКА МАРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА, 1833–1907),
письменниця, перекладачка, публіцистка

Видатна письменниця, творчий доробок якої справедливо вважається цінним надбанням як української, так російської культур, народилася і виховувалася в сім'ї дворян Орловської губернії. Суттєвою особливістю її життєвого шляху було те, що з дитинства вона постійно подорожувала, не затримуючись надовго в одному місті. Так, в 1845–1848 рр. доля пов'язала її з Харковом, де вона навчалася у приватному пансіоні. До одруження М. Вілінська жила в Орлі в сім'ї своєї родички К. Мардовінової, у мистецькому салоні якої вона познайомилася із засланим учасником Кирило-Мефодіївського товариства етнографом О. Марковичем, своїм майбутнім чоловіком, а також із відомими російськими культурними діячами П. Якушкіним, П. Кирєєвським, М. Лєсковим.

Одружившись 1851 р., переїхала жити на батьківщину свого чоловіка, в Україну, і впродовж семи років жила в Чернігові, Києві, Немирові на Вінниччині. Саме в цей період Марко Вовчок формувалася як письменниця ліберально-демократичного спрямування, в атмосфері вільнодумних настроїв, без посереднього спілкування з українським народом та в захопленні від його фольклору, а також під впливом творів Т. Шевченка, М. Некрасова, М. Салтикова-Щедріна. Вона відкрила для себе світ української культури та слова, писала оповідання російською та українською мовами. Славетні «Народні оповідання» вийшли друком 1857 р. в Петербурзі за редакцією П. Куліша, який вигадав і псевдонім Марко Вовчок для письменниці за співзвучністю: Марковичка – дружина О. Марковича. Це не лише демократизувало постать письменниці, аристократки за походженням, наблизивши її до кола читачів – інтелігенції і простолюду. Вживання чоловічого псевдоніму було необхідним і тому, що читацьке середовище середини XIX ст. не звикло до жінок як авторів художніх творів. Невдовзі вийшла збірка її оповідань російською мовою «Рассказы из народного русского быта» (1859). У цьому ж році, вже перебуваючи в Петербурзі, письменниця затоваришувала з багатьма діячами української і російської культури (М. Некрасов, М. Костомаров, В. Білозерський). А Т. Шевченко на пам'ять про першу зустріч із нею написав вірш «Марку Вовчку». Вона ж присвятила Кобзареві першу в українській лі-

тературі соціальну повість «Інститутка», яку опублікували в заснованому М. Костомаровим, В. Білозерським і П. Кулішем журналі «Основа». А російською мовою цю повість переклав І. Тургенєв з дозволу авторки.

Коло її знайомств і товаришування вражає: Марко Вовчок безпосередньо спілкувалася з видатними діячами не тільки української та російської, а також польської, чеської, німецької й французької культур, адже у 1859–1867 рр. мешкала закордоном, головним чином у Франції. Під час перебування у Парижі вона брала активну участь у літературному житті, спілкувалася з широким колом французьких митців (П. Меріме, Ж. Верном, П. Віардо) та російськими письменниками, вченими, митцями і громадськими діячами на еміграції (Д. Менделєєвим, О. Бородіним, О. Герценом, Л. Толстим). Співпрацюючи з паризьким «Журналом освіти і розваги», Марко Вовчок надрукувала в ньому казки й оповідання для дітей. А 1865 р. разом з німецьким композитором Е. Мертке вона упорядкувала збірку «Двісті українських пісень», записаних з її голосу. Вона створила також цикл нарисів-репортажів «Листи з Парижа», де показала трагічну долю людей соціального дна.

Повернувшись 1867 р. в Росію, брала участь у виданні літературних журналів, публікувала власні твори, вела рубрику зарубіжної літератури. Її вагомий внесок як перекладачки і видавця – в опублікованих перекладах творів німецької, французької, англійської і польської літератур Е. Шатріана, Ж. Верна, Г. К. Андерсена, Дж. Грінвуда. Також брала участь у перекладі передових наукових праць «Життя тварин» А. Брема і «Походження людини» Ч. Дарвіна.

Проте найбільше визнання Марко Вовчок здобула як авторка оригінальних творів мистецтва слова, в яких майстерно, у формі живої розповіді героїв – селян, правдиво, просто й задушевно виражено страждання і волелюбні прагнення народу, його мрії про краще майбутнє. У зображенні картин і явищ народного життя творчість Марка Вовчка подекуди набувала романтичного пафосу, а в ряді романів і повістей вона продовжувала гоголівські критично-реалістичні традиції, показуючи духовну злиденність провінційного панства. Її оповідання органічно споріднені з усною народною творчістю та є чудовими зразками використання невичерпних багатств народної мови. Ці твори справили величезний вплив на розвиток соціальної і національної самосвідомості українського народу, його культури.

122. МЕЛЕНСЬКИЙ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ (1766–1833),

архітектор

А. Меленський – відомий український зодчий, перший головний архітектор м. Києва, «батько» доби українського ампіру. Зведені за його проектами чи за його нагляду будівлі прикрашають сучасну столицю.

Навчався майбутній митець у таких визначних зодчих, як В. Баженов, М. Казаков, К. Бланк, Дж. Кваренгі. У 1799 р. його призначено на посаду міського архітектора м. Києва.

А. Меленського відзначають як архітектора, який мислить містобудівними категоріями. Саме він на початку XIX ст. об'єднав три незалежні частини міста в єдину містобудівничу цілісність: Старе місто, Поділ і Печерськ. Згідно з генеральним планом, розробленим головним міським архітектором, центральною вулицею став майбутній Хрещатик. Він прокладав Володимирський узвіз, одночасно подовжив місто в майбутніх напрямках його розвитку – через Васильківський і Брест-Литовський шляхи. За «усердие и труды, оказанные при устройении в Киеве дорог» А. Меленський був нагороджений царською адміністрацією діамантовою каблучкою.

Протягом 1802–1808 рр. він проектує на замовлення київського магістрату пам'ятник Магдебурзькому праву на честь підтвердження Олександром I привілеїв у київському самоврядуванні, даних місту ще в XV ст. Цей твір має й іншу назву – нижній пам'ятник святому Володимирі. В його основу архітектор вбудував невелику каплицю з джерелом «святої води».

Як міський архітектор А. Меленський також здійснює низку заходів з реконструкції, впорядкування, дослідження і фіксації пам'яток Києво-Печерської лаври. Протягом 1811–1818 рр. зодчий спроектував нові кам'яні пономарські келії на Ближніх печерах і братські – на Дальніх. Також під керівництвом міського архітектора було здійснено надбудову галереї входу до Ближніх печер. За проектом А. Меленського збудовано дзвіницю церкви Спаса на Берестові та надбудовано четвертий ярус дзвіниці Видубицького монастиря, дерев'яна баня якої завершувалося шпилем з хрестом.

У 1815–1817 рр. під наглядом А. Меленського велося будівництво Конtrakтового будинку за проектом архітектора В. Гесте. Київський міський архітектор вносить свої корективи у проектний задум, зокрема в організацію внутрішнього простору споруди: він розширює зали, збільшує кількість опорних колон для зміцнення перекриттів першого поверху тощо.

Крім суто проектної роботи, А. Меленський здійснював й обміри київ-

ських пам'яток, зокрема, брами Заборовського Софійського монастиря, дзвонів Андріївської церкви тощо. Головний міський архітектор реконструював Хрестовоздвиженську церкву (1811; 1823–1841), церкву Різдва Христового (1808–1814), церкву Миколи Доброго (1800–1807) на Подолі.

123. МУРАШКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1875–1919),

художник, педагог, громадський діяч

Народився в Києві в родині іконостасного майстра, брата М. Мурашка. Дитячі роки майбутній художник провів у м. Борзна, що на Чернігівщині. З дитинства його навчав малювати батько, вплив творчої манери якого відчувався й тоді, коли юнак став відомим художником. Наприкінці 80-х рр., отримавши підряд на допоміжні роботи з оформлення Володимирського собору, батько разом зі своєю майстернею переїжджає до Києва. Ця обставина відіграла вирішальну роль у долі О. Мурашко, якому пощастило працювати пліч-о-пліч із видатними майстрами – В. Васнецовим, М. Нестеровим. Саме вони переконали батька в необхідності дати талановитому хлопцеві художню освіту.

Її він здобув у Київській малювальній школі М. Мурашка. У 1894 р. він складає вступні іспити і стає вільним слухачем Петербурзької Академії мистецтв. З 1896 р. Мурашко – учень професора І. Рєпіна, який справив на нього величезний вплив. У майстерні Рєпіна Олександр Мурашко зблизився з багатьма українськими художниками, серед яких були П. Мартинович, О. Сластьон, С. Васильківський.

Під дією рєпінових «Запорожців» він виконав конкурсний дипломний твір «Похорон кошового». В основу цієї монументальної картини покладено сюжет із життя Запорозької Січі. Художник з великою майстерністю змалював почуття січовиків-запорожців, серед яких славетний кошовий І. Сірко.

Пенсіонерське відрядження за кордон дало змогу Мурашкові поринути у вир бурхливого мистецького життя головних європейських художніх центрів – Парижа та Мюнхена, де він перебуває до 1907 р. Різноманітні, нерідко кардинально протилежні за своїм скеруванням мистецькі напрями не залишилися осторонь творчих пошуків майстра в царині кольору та композиції. Але найбільше до душі були йому досягнення французьких імпресіоністів, завдяки яким його палітра стає яснішою, декоративнішою, емоційно наповненою, а характер розкриття образів у портретах – експресивнішим. Саме в Парижі О. Мурашко створив один з найефектніших своїх творів «Дівчина у червоному капелюсі» (1902–1903), який є одним з кращих досягнень україн-

ського портрета ХХ ст. За кордоном Мурашко створив також серію картин, у яких відобразив життя Парижа та парижан («Парижанка», «У кафе», «Паризьке кафе», «Біля кафе»), вдало поєднав колористичні здобутки імпресіонізму з тонким психологізмом, композиційною виразністю.

Важливою рисою Мурашка як митця й громадянина була його активна участь у розбудові української школи живопису. Свій досвід, перейнятий від І. Рєпіна та М. Мурашка, він плідно використовував як викладач Київської рисувальної школи, пізніше – у Київському художньому училищі та власній студії, відкритій ним разом з художницею А. Крюгер-Праховою у Києві (1913). У своїй методиці викладання Мурашко відмовився від механічного копіювання гіпсів і мертвої натури. Він, як і французькі імпресіоністи, навчав молодих художників працювати тільки на природі, постійно радив спостерігати і фіксувати життя в усіх його проявах, розвивав в них тонке відчуття кольору, схиляв їх бути в цьому старанними учнями природи.

Мурашко брав активну участь в національно-культурному відродженні початку ХХ ст. Разом з М. Бойчуком, Г. Нарбутом, Ф. Кричевським була створена Українська Академія мистецтв. Кращі твори О. Мурашка піднесли український живопис до рівня найкращих світових досягнень ХХ ст.

124. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН СЕМЕНОВИЧ (1838–1918),

письменник, перекладач

І. Нечуй-Левицький увійшов в історію української літератури як видатний майстер художньої прози. Створивши ряд високохудожніх соціально-побутових повістей та оповідань, відобразивши в них тяжке життя українського народу другої половини ХІХ ст., показавши життя селянства й заробітчан, злиднями гнаних з рідних осель на фабрики та рибні промисли, Нечуй-Левицький увів в українську літературу нові теми й мотиви, змалював їх яскравими художніми засобами.

Відстоюючи інтереси народу, він висловлювався за соціальні й національні права українців. Дванадцять років віддав педагог Нечуй-Левицький навчанню і вихованню гімназичної молоді в Кишиневі. Він прагнув прищепити своїм вихованцям любов до словесності і художнього слова. Сумлінно виконував обов'язки класного вихователя, любив дітей.

Одночасно з педагогічною діяльністю Нечуй-Левицький починає писати. Вступивши на літературну ниву в 60-ті рр. ХІХ ст. він одразу привернув до себе увагу читачів і критики. Друкуватися почав з 1868 року. Вже перші

його твори – «Дві московки» (1868) і «Рибалка Панас Круть» (1868), повість «Причеп» (1869) – відзначалися новизною характерів, яскравістю барв. Деякі твори письменника побачили світ у львівському журналі «Правда», оскільки через Валувський циркуляр 1863 р. українська література на Наддніпрянщині була під забороною.

Під час роботи в Кишиневі він очолює гурток прогресивно настроєних учителів, які на таємних зібраннях обговорювали гострі національні та соціальні проблеми. Це був час найвищого творчого піднесення для письменника. Тут створені найкращі повісті «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», а також «Баба Параска та баба Палажка», «Чортяча спокуса».

Не припиняє письменник і громадської діяльності. Перша Кишинівська чоловіча гімназія (відкрита 1833 р.) стала тим культурним осередком Молдови, де найбільше гуртувалась передова інтелігенція. І. Нечуй-Левицький виявляв свою активність серед демократично настроєної молоді. Крім читання власних творів він виступав з доповідями і рефератами на літературні і суспільні теми, відверто виголошував думки, спрямовані проти політики царизму. Зростає популярність Нечуя-Левицького як письменника, разом з тим він підпадає під таємний нагляд поліції та жандармерії.

Віддавши 21 рік благородній праці вчителя і вихователя, Нечуй-Левицький у 1885 р. подав у відставку, оселився в Києві і, ведучи досить замкнене життя, повністю віддався літературній праці. 1884 р. він створив повість «Старосвітські батюшки та матушки».

Спираючись на досвід попередників, на неоціненну скарбницю українського фольклору, письменник прагне якнайповніше охопити українське суспільство в живих типах і картинах. Він закликає сучасників сміливо поширювати межі творчості, бо українське життя, на його думку, є «непочатим рудником, що тільки жде своїх робітників».

До кінця життя І. Нечуй-Левицький жив майже у злиднях, у маленькій квартирі, лише влітку виїздив до родичів у село або в Білу Церкву. На початку 1918 р. в умовах кайзерівської окупації Києва письменник тяжко захворів. До останніх сил працював, щоб завершити літературні твори.

125. НІЩИНСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1832–1896),

композитор, поет, педагог, перекладач

Славетний культурний діяч, якого І. Франко вважав найоригінальнішим українським композитором, народився в сім'ї бідного паламаря місцевої цер-

кви с. Неменка у Східному Поділлі. Нестатки і смерть батька, коли хлопчику було лише 7 років, змусили його матір переселитися до Києва, де можна було подолати своє скрутне становище та дати дітям добру освіту. П. Ніщинський починає навчання в Києво-Софійському духовному училищі і продовжує в Київській духовній семінарії. Саме тоді він прославився як талановитий співак та ввійшов до чарівного світу музики на все життя. Обдарованого юнака помітив архімандрит Антонін, якого призначили настоятелем російської по-сольської церкви в Афінах. І 1850 р. він викликає П. Ніщинського для підсилення церковного хору. 18-річний юнак отримує можливість навчатися на філологічному та богословському факультетах Афінського університету, здобуває ґрунтовні гуманітарні знання з давніх мов, еллінської культури, а в 1856 р. захищає дисертацію магістра наук. У цей же період він вдосконалює свою музичну майстерність, беручи уроки фортепіано в капельмейстера афінського військового оркестру М. Мангеля, свого майбутнього тестя.

Наступного року приймає важливе рішення про повернення на батьківщину, залишає свого покровителя і пов'язані з ним блискучі перспективи кар'єри і заможності та присвячує всю свою творчу діяльність українській національній справі. Оселившись в Одесі з сім'єю 1860 р., він поринає в невтомну громадську, педагогічну й наукову працю; водночас розквітає його композиторський і літературний талант. Звертаючись до історії рідного народу, Ніщинський присвячує цій темі талановиті обробки пісень «Козак Софрон», «Ой, гук, мати, гук», «Байда», створює оригінальні хори, пише романи «Дівчинонько-голубонько», «У діброві чорна галка».

У 1870-х рр. в Одесі, а пізніше в Єлисаветграді, П. Ніщинський працював з хорами й час від часу віддавався композиції. Так, саме в Одесі з'явилася відома всьому світу композиція «Закувала та сива зозуля» на його ж текст, а прозвучала вона 1872 р. в бенефісі М. Кропивницького. Діяльність аматорського гуртка в Єлисаветграді, з учасниками якого П. Ніщинський перебував у тісних творчих стосунках, брав участь у домашніх музичних вечірках Тобілевичів, стала одним зі стимулів до написання славетних «Вечорниць». Створена 1875 р. до другого акту п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля» вставна музична картина з народного життя «Вечорниці» засвідчила здатність Ніщинського до проникнення в характер і стилістику історичних пісень та глибокого розуміння поезики народних традицій і звичаїв. Кращі співочі сили «Артистичного товариства» були задіяні у виставі – М. Кропивницький, брати Тобілевичі, М. Заньковецька. Різноманітність і драматургічна стрункість побудови

«Вечорниць», спроби відтворення в музиці сценічних ситуацій та накреслення образів дійових осіб дають право вважати цей твір віхою на шляху становлення драматургічно-стильових засад української опери.

Близькість сюжетів, вплив Шевченкової романтизації козацьких походів і образності народних дум, фольклорні стильові орієнтири єднають музичні твори М. Лисенка та П. Ніщинського. Твори останнього вирізняють емоційна авторська інтонація, динамізм, пружність музичного розвитку. Романтичний поетичний сюжет він втілює у схвильовану героїко-драматичну розповідь.

Талановитість П. Ніщинського проявляла себе в найрізноманітніших сферах. Як педагог він був прихильником прогресивних освітніх поглядів. Певний час викладав грецьку мову в духовній семінарії Петербурга, а згодом – грецьку, старослов'янську, російську мови, музику, географію в приватних навчальних закладах і гімназіях Одеси та Бердянська. П. Ніщинський виступив укладачем декількох підручників із грецької мови та довідкової літератури – путівників Константинополем та святою землею Єрусалима й Палестини.

Глибока обізнаність у давніх і сучасних мовах, поетичний хист допомогли в перекладі грецькою мовою славетної пам'ятки вітчизняного Середньовіччя «Слова про Ігорів похід». Та найбільшу цінність становить його титанічна самовіддана праця з перекладу і видання українською мовою драматичного твору Софокла «Антигона» (1883) та «Одіссеї» Гомера (1887). За підтримки І. Франка український переклад давньогрецького епосу був виданий у Львові під псевдонімом Петра Байди, що проте не врятувало перекладача від утисків і переслідувань з боку російської влади. П. Ніщинський був звільнений з роботи, не міг дістати відповідну його знанням і вмінням гідну посаду та до самої смерті перебував у матеріальній скруті. Упродовж свого непростого життя видатний український композитор, літератор і громадський діяч всіма своїми силами наближав той розквіт вітчизняної культури, який нині називаємо українським національним відродженням XIX ст.

126. ПАНАС МИРНИЙ (РУДЧЕНКО ПАНАС ЯКОВИЧ, 1849–1920),

письменник, громадський діяч

П. Рудченко народився в м. Миргороді в сім'ї дрібного урядовця. Закінчивши Гадяцьке повітове училище 1862 р., він пішов батьківською стежиною.

У 14 років розпочав чиновницьку службу у Гадячі, Прилуках, Миргороді, а з 1871 р. працював у Полтаві. Зробив добру чиновницьку кар'єру, отримавши 1914 р. високий чин статського радника. Та насправді П. Рудченко займався творчістю у тяжких умовах, адже служба забирала найкращі години дня, і лише вночі він мав змогу віддатись літературній праці.

Свою письменницьку діяльність він почав з поезій. Це були переважно інтимні юнацькі вірші, написані під впливом лірики Т. Шевченка. Разом з віршами з'являються і перші драматичні спроби. На формування його світогляду та естетичних поглядів вплинули й творчість Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, а також народницький рух. У 1874–1875 рр. він був учасником організації революційних народників «Унія». Його суспільні ідеали й естетична програма досягають єдності в орієнтації письменника на реалістичний тип творчості з використанням романтичних елементів.

З юних років П. Рудченко проявляв інтерес до народної творчості. Він знайомиться з друкованими фольклорними збірками, сам записує в щоденнику народні пісні і допомагає брату збирати українські народні казки та чумацькі пісні, що вийшли двома збірками. Тож український фольклор відіграв значну роль у формуванні естетичних поглядів Рудченка. Для нього, як і для багатьох тогочасних письменників і поетів, народна творчість була багатим джерелом викривального пафосу і демократизму. Народна пісня, казка, оповідання чарували письменника своєю щирістю, правдивістю, простотою виразу глибоких почуттів, чуйністю. Любов до рідного знедоленого краю та її поневоленого народу була основним мотивом творчості письменника.

У першому опублікованому творі «Лихий попутав» (1872), надрукованому у львівському журналі «Правда», Панас Мирний показує життя міста й села після реформи, поневіряння дівчини-сироти, наймички і покритки Варки. А оповідання «П'яниця» (1874) – про життя дрібного чиновника, зім'ятого суспільством. Фактично, продовжуючи тему «маленької людини», популярну не тільки в українській, а в інших європейських літературах, Панас Мирний дав оригінальну її інтерпретацію. З одного боку, певний характер-тип діє у відповідності з об'єктивними суспільними й побутовими умовами, з іншого – автор намагається подивитися на особистість з точки зору суспільної та індивідуальної моралі.

Панас Мирний формується як майстер слова, який найвищою цінністю художньої творчості бачив правду життя. Прагнення дослідити людську душу в різних життєвих обставинах на основі реалістичного методу зображення

сприяло появі інтересу до певних соціальних типів (селянина, поміщика, міщанина) у його творах. Художній світ наповнюється не запрограмованими характерами-типами, а яскравими людськими особистостями. Проблеми тогочасної дійсності розкриваються автором на основі психологічного аналізу і принципу соціального детермінізму.

У центрі письменникової уваги – селянство другої половини XIX ст. На часі була проблема звільнення від кріпацтва. Інтерес для психологічного дослідження становить особистість селянина, який формально сам стає господарем своєї долі, але все ж залишається на нижніх щаблях соціальної ієрархії. Соціально-психологічний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» правдиво відбиває майже столітню історію українського села, передаючи динаміку соціальних змін від часів кріпацтва до пореформеної доби. Вершин реалізму досягнуто Панасом Мирним в романі «Повія»; де проявляються велика художня пристрасть та глибокий гуманізм. Цінним літературним внеском стали його переклади «Короля Ліра» У. Шекспіра та «Пісні про Гаявату» Г. Лонгфелоу.

Панас Мирний товаришував з М. Заньковецькою, І. Карпенком-Карим, М. Старицьким та М. Кропивницьким, вболівав за розвиток вітчизняного театру, писав драматичні твори – комедії «Перемудрив» та «Згуба», драми «У черницях», «Спокуса», «Лимерівна».

Письменник жваво відгукувався на драматичні події українського суспільно-політичного життя наприкінці XIX – початку XX ст. Він брав активну участь у роботі Комісії зі складання проекту та вибору місця для пам'ятника І. Котляревському. Його громадська діяльність посилюється під час 1905 – 1907 рр., коли письменник виступає з відозовами на підтримку жіночої емансипації, бере активну участь у створенні в Полтаві організації «Спілка рівноправності жінок», вступає до осередку Української демократичної партії.

Панас Мирний стає співредактором часопису «Рідний край» і співзасновником видавництва «Український вчитель» для захисту прав української школи, мови та культури. Навіть в останні роки життя письменник продовжує громадську діяльність. Відчувши нові можливості для свободи і розвитку українського слова, він організував у Полтаві дитяче видавниче товариство «Зірка» (1918–1919), а також брав участь у підготовці до святкування 150-річчя з дня народження І. Котляревського та виступив із останньою публічною промовою з цього приводу. Панас Мирний став загально визнаним класиком української літератури, піднісши українську прозу на новий щабель розвитку та збагативши лексикон і синтаксис української мови для сучасників.

127. ПИМОНЕНКО МИКОЛА КОРНИЛОВИЧ (1862–1912),

художник

М. Пимоненко – відомий український художник і академік Петербурзької Академії мистецтв. Його творчість посідає одне з провідних місць у побутовому живописі України кін. XIX – поч. XX ст. Більшість картин він присвятив відображенню життя сучасного йому села, в яких правдиво й поетично показав побут і звичаї українського селянства, створив яскраві образи людей із народу.

Художню освіту він отримав в іконописній школі Києво-Печерської Лаври і в Петербурзькій Академії мистецтв. З 1884 р. М. Пимоненко був викладачем у Київській малювальній школі. А у 1900 р. став співзасновником і викладачем Київського художнього училища, членом Товариства передвижників.

Слава до майстра прийшла ще за життя. Він став академіком, членом різноманітних художніх товариств Парижа, Мюнхена, Берліна, де з успіхом експонувалися його твори. До нього тяглася молодь, котра мріяла про мистецтво. Серед неї був і майбутній основоположник супрематизму Казимир Малевич: «Я їду до Києва. Знайомлюся з Пимоненком. Велике враження справили на мене його роботи... Багато мольбертів, на кожному картина, яка зображує життя України...»

Для Пимоненка, як і для більшості передвижників, селянська тема ставала синонімом національної самобутності мистецтва. Але він відходить від соціальної проблематики і створює ліричний образ України з її чарівними пейзажами й життєрадісним народом.

Природа в жанрових творах Пимоненка ніколи не сприймається як тло. Вона виступає рівноправним «героєм», що визначає образність і емоційність картини. Він віддавав перевагу літу, саме воно було «гарячою порою» майстра. Пимоненко багато працював на натурі, добиваючись виразності в передачі сонячного чи місячного освітлення. Красу й соковитість літньої природи допомагав передати і пленерний живопис, у якому художник досяг великих успіхів.

Художня діяльність Пимоненка ще за його життя дістала визнання, схвальну оцінку прогресивних російських і українських діячів культури (В. Стасова, М. Мурашка, І. Рєпіна). Високі досягнення митця відзначив і вищий художній заклад країни – Петербурзька Академія мистецтв, обравши його 1904 р. академіком. Яскравим свідченням популярності Пимоненка серед

прогресивної громадськості України та Росії було урочисте святкування двадцятип'ятиріччя його творчої діяльності (1910). Художник одержав поздоровлення від багатьох митців, установ і художніх товариств. Надійшли привітання від Інтернаціональної спілки мистецтв і літератури в Парижі й Товариства мюнхенських художників.

На посмертній виставці творів (1913) в Академії, експонувалося 184 картини, 419 етюдів і 112 малюнків. Проте це далеко не все, що він встиг зробити за своє життя.

Картинам Пимоненка властиві глибокий гуманізм, народність. Вони свідчать про прекрасне знання художником життя українського народу, вміння бачити і передавати красу і поезію його життя. Не випадково один із критиків писав, що митець «не створює свої картини, а їх йому підказує саме життя».

128. ТИМЧЕНКО ЙОСИП АНДРІЙОВИЧ (1852–1924),

механік-винахідник, першовідкривач кіно

Фігура Й. Тимченка надзвичайно колоритна. Народився він в с. Окоп, на Харківщині, в багатодітній родині кріпака. Дитинство його склалося майже так, як і в Т. Шевченка: він зазнав тих же поневірянь. Коли хлопцеві виповнилося 14 років, йому пощастило потрапити на навчання до механіка Харківського університету О. Едельберга, де він пропрацював у майстерні майже 7 років і швидко заслужив репутацію справного майстра точної механіки. 1880 р. Тимченко почав працювати механіком в Одеському університеті. Цій діяльності віддав він понад сорок років свого життя.

Й. Тимченко був людиною непересічних здібностей і видатної практичної кмітливості; наприкінці XIX ст. його університетська майстерня була найкращою в Україні. Його знання і талант викликали загальне здивування, і багато хто не міг повірити, що він не має спеціальної освіти. Про молодого механіка заговорили у зв'язку з винаходом електричного годинника та унікального приладу для перевірки корабельних двигунів. 1876 р. одеська міська газета повідомляла про винаходи Тимченка – електричний сигналізатор для телеграфних проводів залізниці, електроапарат, який вказує пошкодження залізничної колії тощо. Й. Тимченко користувався великою повагою й авторитетом серед спеціалістів, що працювали тоді в найрізноманітніших галузях науки. Створені ним унікальні прилади і механізми для дослідницьких робіт славилися далеко за межами України. Серед його приладів широко відомий ма-

кет першої у світі телефонної станції східчастої системи, найточніші вимірювальні прилади – сейсмограф, барограф, фотографічний телескоп і багато іншого. Талановитий майстер здобув за свої наукові прилади чотири золоті і три срібні медалі на різних міжнародних виставках.

У 1893 р. Тимченко виготовив апарат для проекції стробоскопічних зображень на екрані і кінетоскоп. Перший мав у собі стрибковий механізм, що забезпечував переривчасту зміну зображень (так званий «завиток»). Виявлені креслення і опис приладу свідчать про те, що він був першим втіленням основної технічної ідеї кінематографа. Головна причина невдач у конструюванні апаратів, здатних здійснити кінопроекцію і кінозйомку, саме і полягала в тому, що винахідникам не вдавалося забезпечити переривчасте переміщення кадрів у момент проекції. Стрибковий механізм і досі є «серцем» кінознімального і кінопроекційного апарату. Саме цього «серця» – стрибкового механізму – не було в більшості прототипів кінематографа. Цей апарат був оцінений сучасниками як «геніально простий».

Другий апарат Тимченка – кінетоскоп – являв собою прототип кінокамери і фактично розв'язував проблему хронофотографічної зйомки безперервного руху, тобто зйомки серії моментальних фотографій окремих фаз руху, що є першою складовою частиною кінематографа. Винахідник зняв і показав на екрані кілька епізодів: кавалеристів, які скачуть на конях, та юнаків, які метаютъ списи. Він продемонстрував апарат у дії кільком глядачам, але ні можливостей, ні умов в той час для продовження дослідницьких робіт у нього не було.

Про кінематограф незабаром заговорив увесь світ, а ім'я одного з найталановитіших його винахідників – Й. Тимченка виявилось на довгі роки зовсім забутим. До речі, стрибковий механізм Тимченка був застосований (звичайно, без згадки про автора) у найкращих моделях закордонних кіноапаратів поч. ХХ ст., описаний, знов-таки безіменно, в багатьох наукових роботах.

Визнання прийшло до Тимченка вже на схилі віку. Пристрасний ентузіаст технічного прогресу, він напружено працював до останніх днів свого життя. Створюючи прилади найрізноманітнішого призначення, винахідник не втрачав цікавості і до кінематографа. Деякі з його учнів спеціалізувалися в галузі кінотехніки і згодом стали провідними майстрами одного з найбільших в Україні підприємств по виробництву кіноапаратури – одеського заводу «Кінап».

Аналізуючи життя та діяльність видатного українського винахідника,

мимоволі думається, що він, а не брати Люм'єри, міг бути офіційно визнаним творцем кіно, адже для цього потрібно було небагато: запатентувати геніальний винахід. Найкращі тогочасні вчені зверталися з цим проханням до російського царя Миколи II, але відповідь була однозначною: «Нам цього не треба». Отже, коли так трагічно склалася доля талановитої людини і нічого нині не можна зробити, будемо пам'ятати славне ім'я першовідкривача кіно – українця Й. Тимченка.

129. ТРОПІНІН ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ (1776–1857),

художник, громадський діяч

Народжений у кріпацькій сім'ї с. Карпівка Новгородської губернії, майбутній видатний український та російський митець став прикладом того, як завдяки таланту, наполегливості і працьовитості можна досягти надзвичайних висот в мистецтві та отримати визнання своєї творчості. Хлопця відправили на навчання до школи у Новгороді, де він і захопився малюванням, та за 4 роки мав повернутися до панського маєтку.

Невдовзі він переїжджає до Петербургу, де його віддають в навчання до кондитера. Однак Тропінін не полишає малювання. Зрештою господар відправив талановитого хлопця до Академії мистецтв, де той, ставши учнем С. Щукіна, займався в гіпсовому, натурному, живописному та оригінальному класах впродовж 6 років, отримав срібну та кілька золотих медалей. Справжнє визнання й успіх до В. Тропініна прийшли з жанровою картиною «Хлопчик, що тужить за своєю померлою пташкою», наблизивши автора до омріяної свободи. Але в 1804 р. граф І. Морков повертає свого кріпака до маєтку на Поділлі, де митець служив і творив упродовж 1804–1812 та 1818–1821 рр. Саме тоді В. Тропінін зробив безцінний внесок у скарбницю не лише малярства, але й всієї української культури. Творчість видатного майстра на Поділлі, яке називали «українською Італією», відзначена як портретами панів, так і місцевих селян, серед яких портрет народного героя, повстанця У. Кармалюка, а також «Дівчина з Поділля», «Пряля», «Дівчина-українка у пейзажі». Особливе місце в творчості Тропініна займає відома картина «Весілля в Кукавці», на якій зображено побут українських селян. Українська природа стала для майстра джерелом натхнення та найкращим учителем, а місцеві жителі здавалися йому найкolorитнішими та найдостойнішими персонажами. Чистота, святковість, втілення етнографічних рис повсякденного побуту українських селян створює цілісний образ «тропінінської» України.

У 1804–1806 рр. за наказом графа, В. Тропінін збудував церкву св. Димитрія в с. Кукавці, проявивши свій талант архітектора. Він також зробив настінні розписи та написав храмові ікони.

Поетичний, зігрітий внутрішнім теплом щирої любові «Портрет сина» стає шедевром та вважається найкращим дитячим портретом у вітчизняному живописі. У ньому втілена надія художника на те, що сину випаде інша доля, і він буде вільний. Сам же митець став свободним у 1823 р., а його сім'я – лише 5 років потому.

Неперевершена майстерність В. Тропініна отримала офіційне визнання, коли його обрали академіком портретного живопису Академії. Окрім цілої галереї портретів купців та аристократів, митець прославився низкою зображень діячів культур – О. Пушкіна, К. Брюллова, І. Віталі. Пік популярності В. Тропініна припав на 1840-ві рр. Продовжуючи писати портрети своїх сучасників, він проявив себе і на ниві громадянського служіння. Як почесний член Московського художнього товариства, митець сприяв створенню Рисувального класу, в якому за державний кошт могли навчатися хлопчики з будь-яких верств суспільства. Змінами в його творчості позначені 1850-ті рр., коли В. Тропінін усе частіше зображував на полотнах літніх жінок, моделлю для багатьох з них була його дружина. Митець розвивав аналітичний погляд на навколишній світ і тим самим стояв біля витоків такого самостійного напрямку в мистецтві, як критичний реалізм. Творчий доробок майстра складає більше 700 робіт. Він впливав на формування наступних поколінь вітчизняних живописців.

130. ЦЕРЕТЕЛЄВ (ЦЕРТЕЛЄВ) МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (1790–1869), *фольклорист, поет, освітянин, громадський діяч*

Людина, яка великою мірою прислужилася українській культурі, ставши одним з перших дослідників, збирачів і видавців її поетичної творчості, народилася в м. Хоролі на Полтавщині у сім'ї офіцера, що походив зі славетного роду грузинських князів Церетелі. Отримавши домашнє виховання, М. Церетелєв починає службу в Чернігівському повітовому казначействі, а згодом вступає до Харківського університету, продовжує навчання у Московському університеті, який він успішно закінчив у 1814 р.

Цього ж року повернувшись на Полтавщину і працюючи вчителем, він починає записувати народні думи й історичні пісні від 60-літнього незрячого бандуриста. Такий інтерес до українського фольклору в нащадка грузинсько-

го князівського роду є не випадковим, адже з дитячих років він був вражений і зачарований українськими піснями і приказками – «сховищем народних думок і почувань», а Україна стала для нього рідним краєм. Він сприймає ставлення до фольклору як до історичного й естетичного джерела пізнання. Вплинуло на молодого дослідника й знайомство з культурними діячами та шанувальниками української старовини В. Гоголем, В. Капністом та Д. Трощинським, якому Цертелєв присвятив свою славетну збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819). Вона справедливо визнана першим зразком одножанрового фольклорного видання, а сам М. Цертелєв стоїть біля витоків української фольклористики.

У науковій творчості він керувався почуттям місцевого патріотизму доби романтичного захоплення народною минувиною. У передмові до збірки автор називав українські думи «пам'ятками народного генія», що містять у собі «силу вислову і чарівність гармонії». Услід за Й. Гердером він порівнював українських кобзарів, лірників і бандуристів із Гомером, а Україну – з Елладою.

Він постійно виступав зі статтями та рецензіями на фольклористичну тематику в тогочасній періодиці. «Той, хто хоче бути добрим вітчизняним письменником і особливо вітчизняним поетом, – писав М. Цертелєв, – хто хоче надати, якщо можна так висловитись, народного колориту своїм творам, той не повинен вважати дрібницею вітчизняні перекази та пісні, але мусить якомога більше вслухатися в них..». У 1820–1823 рр. він входив до декабристського «Вільного товариства аматорів російської словесності», продовжуючи свою літературну й наукову працю. А її результати вплинули на формування творчості й світогляду українських романтиків А. Метлинського, І. Срезневського, М. Костомарова та М. Максимовича.

У 1820-х рр. М. Цертелєв зосереджується на чиновницькій кар'єрі, пов'язавши своє подальше життя з освітою. Він займав посаду помічника попечителя Харківського учбового округу та фактично упродовж майже 20 років (з 1839) і, відповідно, впливав на розбудову освітньої мережі та загальну культурну ситуацію у величезному краї від Дніпра до Дону й Кавказу.

Невтомній науковій й громадській діяльності М. Цертелєва ми завдячуємо збереженими скарбами усної народної творчості, становленням фольклористики як науки та розвитком освіти в Україні XIX ст.

131. ШАШКЕВИЧ МАРКІЯН СЕМЕНОВИЧ (1811–1843),

священик, фольклорист, письменник, громадський діяч

М. Шашкевич – культурний діяч, який став символом українського національного відродження XIX ст. Народившись у родині священика в с. Підлиссі в Галичині, навчаючись у гімназії, духовній семінарії та університеті у Львові, він формувався як високоосвічена особистість. Був ґрунтовно ознайомлений з відродженням слов'янських літератур, а також українського письменства і науки в Наддніпрянщині, зокрема за пісennими збірками М. Цертелєва і М. Максимовича, «Енеїдою» І. Котляревського, творчістю харківських романтиків.

Ще в роки свого навчання М. Шашкевич розпочав активну культурно-громадську діяльність, метою якої бачив служіння рідному народові та захист прав на вільний розвиток його мови і літератури. Він згуртовує творчу молодь, однодумців Я. Головацького і І. Вагилевича, які 1832 р. стають співзасновниками літературно-культурницького об'єднання «Руська трійця». Результатами спільної діяльності членів гуртка стали україномовні рукописні альманахи «Син Руси» та «Зоря». Видання ними «Русалки Дністрової» (1837) було, на думку М. Шашкевича, маніфестом відродження української літератури в Галичині, ввівши в неї народну мову. Ця збірка піднесла ідею єдності українців Галичини і Наддніпрянщини.

М. Шашкевич був переконаний, що художня література має розвиватися на ґрунті народної мови, а правопис – на фонетичному принципі: «Пиши – як чуєш, а читай – як видиш». Він прагнув піднести українську мову на один рівень з іншими європейськими мовами, упровадити її в національну школу й церкву. Ці ідеї втілював у власній поетичній творчості («Руська мати нас родила», «Слово до читателів рідного язика»), критичних статтях, при укладанні «Читанки» (1836) для народних шкіл. А у брошурі «Азбука і abecadło» (1836) виступив як рішучий супротивник формування української абетки на основі латиниці.

Філологічні пошуки Шашкевича мали практичне втілення. Уже після його смерті побачила світ «Читанка для малих дітей» – доробок культурного діяча на ниві освіти. Йому належить переклад розмовною українською мовою Нового Завіту, а також уривків із середньовічного епосу «Слово про Ігорів похід».

Українське художнє слово XIX ст. М. Шашкевич збагатив як автор ліричних і патріотичних віршів. Перша публікація його поезії з'явилася 1835 р.

Як поет-романтик він звертається до чарівного світу природи, міфів та символів, що відображають глибини людської душі. Він розкриває характер і моральні риси українців, культурне обличчя та історичний досвід народу, героїзм і самоповагу його провідних діячів.

Джерелом багатоманітності образів його поезії є народна традиція і усна словесність, зокрема ліричні пісні й думи. Часто вживаними є алегоричні образи місяця, ріки, соловейка, бандуриста. Свобода й злет поетичної фантазії втілюються в образі орла, а ніч є символом зла. У дусі романтизму поет одухотворяє природу як вчительку простоти і правдивості, як втілення божественної краси і національних естетичних ідеалів. Історичні явища і події уособлюються поетом в постатях видатних українських діячів. Українське минуле піднімається ним до рівня сакральності й казкових реалій. Сюжетами й мотивами про старі «добрі часи», русинських лицарів, М. Шашкевич прагнув пробудити в своїх сучасників бажання повернути «руську славу» і «руську владу».

Переслідування з боку влади, матеріальна скрута і хвороба призвели до того, що Шашкевич рано пішов із життя. Заслужене визнання як провісник національного відродження і зачинатель нової української літератури в західноукраїнських землях він отримав уже після своєї смерті.

132. ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ (1814–1861),

поет, письменник, художник, громадський діяч

В історії культури України Т. Шевченко – явище надзвичайне як своєю обдарованістю, так і місцем у мистецтві. З 47 років свого життя поет 24 роки пробув у кріпацтві, 10 – на засланні, а решту – під наглядом жандармів. Трагічно важкий шлях Шевченка до творчих висот визначив в образній формі І. Франко: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, свіжі і вільні шляхи професорам та книжним ученим». Револьюційна творчість Шевченка була одним із головних чинників формування національно-політичної свідомості українців. Впливи Шевченка на різні сторони духовно-національного життя нації відчуються до сьогодні.

Творчість Т. Шевченка – багатогранна, як його таланти. Він був і глибоким ліриком, і творцем епічних поем, і видатним драматургом та різнобічно обдарованим митцем. Літературна спадщина Шевченка обіймає велику збірку поетичних творів («Кобзар»), драму «Назар Стодоля» і 2 уривки з інших п'єс;

9 повістей, щоденник та автобіографію, написані російською мовою, записки історично-археологічного характеру («Археологічні нотатки»), 4 статті та понад 250 листів. З мистецької спадщини Шевченка збереглося 835 творів живопису і графіки, що дійшли до нас в оригіналах і частково у гравюрах та копіях. Її доповнюють дані про понад 270 втрачених і досі не знайдених мистецьких творів.

В історії духовної культури України Т. Шевченко беззастережно посідає виняткове місце. Значення його творчої спадщини для культури важко переоцінити. Його «Кобзар» започаткував новий етап у розвитку української літератури і мови, а його живописна і граверська творчість стала визначним явищем не тільки українського, а й світового мистецтва. Поезія Шевченка, при всьому зв'язку з усною народною творчістю, попередньою українською та європейською літературами, була явищем наскрізь оригінальним і новаторським. Творчість великого поета внесла в українську літературу незнане багатство тем, жанрів і формальних особливостей. Вивівши українську літературу на шляхи, якими йшов розвиток великих європейських літератур, Шевченко надав їй загальноєвропейського, а разом з тим і світового значення.

Поєднавши у своїх поетичних творах живу розмовну мову зі словесно-виразовими засобами мови книжної, Шевченко підніс українську літературну мову на новий, якісно вищий ступінь. У поетичних творах Шевченкова українська мова набула незвичайного багатства барв та відтінків, а також можливостей передачі не тільки найтонших настроїв, почуттів і думок, а й глибоких філософських та політично-суспільних узагальнень. Широко користуючись лексикою різних галузей науки й мистецтва, Шевченко заклав основи термінологізації української лексики, підносячи цим самим українську літературну мову до рівня найрозвиненіших мов світу.

Провідним мотивом творчості Т. Шевченка, що пронизує також весь його життєвий шлях, була самовіддана любов до України і нерозривно пов'язана з нею ненависть до всіх її гнобителів. Його революційний заклик «... вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте» став новим словом не лише в українській літературі. У розвитку національної і соціальної самосвідомості українського народу творчість Шевченка відіграла величезну роль.

133. ШТЕРНБЕРГ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (1818–1845),

художник

Засновник українського романтичного пейзажу народився у німецькій родині, котра переселилася до Петербургу у XVIII ст. Завдяки зусиллям свого батька, викладача німецької мови й історії європейських народів в Гірничому корпусі, Штернберг отримав належну домашню освіту, а також брав уроки малювання в пейзажиста М. Лебедева. Це дозволило юнакові вже 1835 р. розпочати навчання в Академії мистецтв, де його вчителями були М. Воробйов і К. Брюллов. Ставши вільним слухачем класу пейзажного живопису, він перейнявся гармонією людини і природи, красою України, самобутністю культури її народу та неповторністю краєвидів. Всі три канікулярних літа 1836–1838 рр., за сприяння відомого українського мецената Г. Тарновського, він провів в Україні, створивши низку картин, серед яких «Ярмарок в Ічні», «Вітряки в степу», «Переправа через Дніпро під Києвом», «В Качанівці у Тарновського». Саме в Україні молодий художник втілює на практиці здобуті в Академії навички, вдосконалює власні мистецькі смаки, а водночас відступає від канонів академізму для утвердження романтичних естетичних цінностей та гуманістичного осягнення дійсності. Природність і буденність в його роботах сприймаються як найвищий рівень краси. Підсумком навчання та визнання його високої майстерності стала дипломна робота «Свячення пасок у Малоросії» (1839), за яку він отримав діамантовий перстень як відзнаку та золоту медаль першого ступеня, одержавши тим самим право на творчу подорож до Італії. Та перед подорожжю до Риму на В. Штернберга чекала складна та виснажлива поїздка на запрошення Оренбурзького губернатора В. Перовського у складі військової експедиції у Середню Азію. Надбанням цього періоду творчості стали малюнки, виконані а Оренбурзьких степах, на Уралі, в Башкирії, а також єдина живописна картина «Калмицькі юрти».

1840 р. В. Штернберг відправився у Рим разом зі своїм вчителем М. Воробйовим, живописцем І. Айвазовським та архітектором М. Бенуа. В Італії він товаришує з видатними митцями С. Гулаком-Артемовським та А. Мокрицьким, познайомився з М. Гоголем. Тут, як і в Україні, центром уваги митця залишається життя простого народу, поєднання минулого і сучасного, гармонія зі світом природи. Спостерігаючи ярмарки, таверни, краєвиди сонячної Італії, клімат якої проте так і не зміг допомогти йому подолати туберкульоз, В. Штернберг до самої смерті розвиває свій непересічний талент, пише картини «Італієць-простолюдин», «Імпровізатор на неаполітанській

пристані», «Італійки біля водойми», «Околиці Риму».

В історії української культури ім'я В. Штернберга нерозривно пов'язане з іменем Т. Шевченка. Pozнайомившись у 1838 р., молоді митці стали друзями на все життя. Вони разом творили, відвідували музеї, театри, влаштовували літературні читання, навіть мешкали на одній квартирі в Петербурзі. В. Штернберг написав і намалював декілька портретів і шаржів свого друга, а 1840 р. створив для першого видання «Кобзаря» фронтиспіс (ілюстрацію перед титульним аркушем книги) з незрячим бандуристом, хлопцем-поводирем і собакою. Т. Шевченко увів образ В. Штернберга до своїх повістей «Художник» та «Музикант».

Тож В. Штернберга по праву можна вважати українським художником, здебільшого його творчість пов'язана саме з нашим краєм. Він став одним із тих митців, що почали власними творами поширювати ідеалізований романтичний образ України, «нової Італії». Кожна з нечисленних робіт 27-річного митця є справжнім скарбом для музеїв. В українському мистецтві В. Штернберг стояв біля витоків пейзажної і жанрової картини, йому належить честь заснування традиції романтичного живопису, яка одержала своє продовження у творчості А. Куїнджі, М. Пимоненка, С. Васильківського та інших майстрів живопису ХІХ ст.

134. ЯРОШЕНКО МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1846–1898),

художник

Народжений у Полтаві, у родині високоосвіченого кадрового офіцера, М. Ярошенко з готовністю пішов шляхом, обраним його батьком. У 1855 р. він вступив до Полтавського кадетського корпусу, а далі продовжив освіту в Петербурзі, навчався в Павловському і Михайлівському училищах, на відмінно закінчив артилерійську академію. Після чого зробив військову кар'єру в Петербурзькому Арсеналі, прослуживши там майже чверть століття і вийшовши у відставку 1892 р. в чині генерал-майора.

Художній хист М. Ярошенка був помічений ще його першим вчителем малювання І. Зайцевим у Полтаві, а переїхавши до Петербурга, отримав чудову можливість розвинути свій мистецький таланти в Академії мистецтв як її вільний слухач. Навчаючись на військового інженера, він також паралельно брав приватні уроки у популярного художника А. Волкова та відвідував вечірні класи Академії та рисувальної школи Товариства заохочування мистецтв під керівництвом славетного І. Крамського, одного з основних організаторів

та ідеологів передвижницького руху. М. Ярошенко успішно дебютував на одній з їхніх виставок 1875 р., в результаті чого був одностайно прийнятий до кола передвижників та обраний членом правління Товариства пересувних художніх виставок. А з 1887 р. він став ідейним керівником Товариства, стражем його традицій, «совістю художників».

Роботи митця викликали великий інтерес у тогочасних художніх критиків. Слава прийшла до нього з появою картини «Кочегар» (1878), в якій М. Ярошенко вперше втілює образ заводського робітника не тільки і не стільки як жертви важкої праці, але як нової могутньої соціальної сили. Творчість Ярошенка вирізняють тематична й жанрова багатоманітність, глибоке проникнення і розуміння складних процесів тогочасного суспільного життя.

Художник-громадянин приніс у мистецтво особливе коло образів. Одним з перших серед українських живописців він обрав для портретування студентську молодь («Студент», 1881; «Курсистка», 1883), робітників та ув'язнених. Об'єктом зображення для представника критичного реалізму стали гострі проблеми суспільства і відповідні соціальні типи («Сліпі каліки під Києвом», 1879; «Жебраки в Києво-Печерській лаврі», 1879–1880; «В'язень», 1878; «Скрізь життя», 1888), захоплювався революційними діячами («Терористка», «Старе і молоде», 1881).

Він створив серію портретів тогочасної інтелігенції, духовно близьких йому людей: М. Ге, І. Крамського, В. Короленка, Г. Успенського, М. Салтикова-Щедріна, Д. Менделєєва, розкриваючи психологічні образи портретованих. Майстер високих моральних ідеалів, він сповнює творчість надзвичайною людяністю, повагою, глибоким співчуттям до горя простих людей, демократизмом і життєлюбністю. Ярошенко подає у своїх роботах узагальнений образ нової особистості – діяльної, мислячої та цілеспрямованої. Художник постійно вдосконалював свою майстерність, здійснюючи студійні подорожі до Західної Європи, Єгипту та Палестини, на Урал та Кавказ. Йому належить низка пейзажів («У теплих краях», «Крим. Судак. Бухта», «Вкритий хмарами Ельбрус»), пройнятих тонкою ліричністю.

Майже 100 своїх полотен і 20 альбомів з рисунками та картини передвижників, які були в його власності, М. Ярошенко заповів рідному місту. На основі саме цієї колекції був відкритий Полтавський художній музей, який нині із вдячністю носить ім'я свого земляка-благодійника.

РОЗДІЛ VII ТВОРЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

135. АНДРУХОВИЧ ЮРІЙ ІГОРОВИЧ (народ. 1960), *поет, прозаїк, перекладач*

Ю. Андрухович – один із діячів Станіславського феномену (від колишньої назви Івано-Франківська – Станіслав). Автор збірок віршів «Небо і площі» (1985), «Центр міста» (1989), «Екзотичні птахи і рослини» (1991), романів «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996), «Дванадцять обручів» (2003), книги есеїв «Дезорієнтація на місцевості» та ін. У 1985 р. разом з В. Небораком та О. Ірванцем заснував поетичну групу Бу-Ба-Бу, яка однією з перших почала відроджувати в українській літературі карнавальні та буфонадні традиції. Виконання групою сатиричної, звуковідтворючої і карнавальної експериментальної поезії містило протест проти соціалістичного реалізму. Той же карнавальний стиль переважає в його романах. Їх відмінними рисами є складна структура, велика кількість мотивів, сюжетних ліній і оповідних елементів, а також гра з мовою в стилі бароко.

Роман Андруховича «Дванадцять обручів» відтворює хаос посткомуністичного перехідного періоду і родовий біль нової держави як барвисте нагромадження гуцульського фольклору, зображення бізнесменів, схожих на мафіозі, літераторів, літературних персонажів і розхожих символів рекламної індустрії. Домінантою поетичної картини Ю. Андруховича в усі періоди його творчості є напружене шукання «духовної вертикалі буття».

Окремі вірші Андруховича покладені на музику, за мотивами його прозових творів знятий кінофільм, поставлені на сцені драматичні твори.

У 2011 р. Ю. Андрухович випустив свою найбільшу книгу – «Лексикон інтимних міст», в якій розповів 111 історій про 111 міст, які йому довелося відвідати і пережити приємні й не дуже, але завжди унікальні моменти.

На початку 90-х рр. разом з Ю. Іздриком починає видавати перший в Україні постмодерністський журнал «Четвер». У 1985 р. за результатами публікації двох книг віршів прийнятий у Спілку письменників України, звідки вийшов через шість років з ідейних причин, і став ініціатором створення

Асоціації українських письменників. Нині є її віце-президентом.

Андрухович – найвідоміший на Заході український письменник. Його твори перекладені на низку європейських мов. Сам Андрухович є автором одного із перекладів «Гамлета» В. Шекспіра, перекладів американських поетів-бітників, а також польської, німецької та російської поезії на українську мову. У 2003 р. Андрухович створив польсько-український Інтернет-журнал «Потяг 76». У ряді публіцистичних праць, в тому числі в німецькому збірнику есе про Україну «Das Letzte Territorium» (Останній край, 2003), написаному в формі «фіктивних регіональних досліджень», він розмірковує над своєрідністю геополітичного положення України. Ю. Андрухович удостоєний численних національних і міжнародних премій. Письменник займає активну громадську позицію і досить часто висловлюється з актуальних питань сьогодення.

136. БАЛАЯН РОМАН ГУРГЕНОВИЧ (народ. 1941),

кінорежисер, сценарист, продюсер

Український кінорежисер вірменського походження Р. Балаян, який народився в Нагорному Карабасі, у 1959–1961 рр. починав свою кар'єру як актор драмтеатру в м. Степанакерт (Азербайджан). З 1961 р. навчався на режисерському факультеті Єреванського театрального інституту, а потім перевівся у Київський державний інститут театрального мистецтва, який закінчив в 1969 р. Працював на Київській кіностудії ім. О. Довженко. Як режисер дебютував у 1973 р. фільмом «Ефект Ромашкіна». Вже другий фільм Балаяна «Бірюк» (1977) було номіновано на Берлінаре на «Золотого ведмідя». У 70х–80х-рр. він виступав в якості режисера і сценариста фільмів «Каштанка» (1975), «Польоти уві сні і наяву» (1982), «Поцілунок» (1983), «Бережи мене, мій талісмане» (1986), «Філер» (1987), «Леді Макбет Мценського повіту» (1989). Фільм «Польоти уві сні і наяву» став одним з найкасовіших хітів радянського кіно, а «Бережи мене, мій талісмане» – отримав «Золотий тюльпан» Стамбульського міжнародного кінофестивалю.

Окрім власне кіно, Балаян знімав телеверсії спектаклів Московського театру «Сучасник»: «Хто боїться Вірджинії Вульф» (1992) та «Анфіса» (1993). У 90-ті рр. вийшли фільми «Перше кохання» (1995, був удостоєний премії «Ніка-95» Російської академії кінематографічних мистецтв) та «Дві луни, три сонця» (1998) – художня драма, номінована на міжнародному кінофестивалі в Карлових Варах на «Кришталевий глобус».

У 2004 р. на екрани вийшов фільм Балаяна «Ніч світла», що викликав

багато позитивних відгуків критиків, а також спеціальний приз редакції газети «Московський комсомолец» «За дерзкість тихого замислу в добу великих потрясінь» та приз А. Тарковського «За художнє втілення високих моральних позицій» на 12-му фестивалі російського кіно «Вікно в Європу». У 2008 р. виходить фільм «Райські птиці», присвячений життю дисидентів у Києві 80-х рр.

Р. Балаяна вважають представником поетичного напрямку в кінематографі. Його фільми просякненні філософією, пропонують осмислення глибоких людських емоцій. Історії його творів – це екзистенціні історії надломлених особистостей з нерозв'язними внутрішніми конфліктами та протиріччями, що не вміють адаптуватися до зовнішнього світу. Кіно Балаяна – інтелектуальне, має багато символів. Разом з тим, воно відрізняється доступною та цікавою художньою мовою та змушує глядача замислитися над своїм життям і тим, що відбувається навколо нього.

Балаян вважає своїм вчителем С. Параджанова, у якого працював асистентом на зйомках фільму «Київські фрески» в 1965 р. (картина потім була заборонна і не вийшла на екрани). Це творче спілкування сформувало у Балаяна особливі художні орієнтири. У 1998 р. він зняв фільм «Ніч в музеї Параджанова» – це подяка своєму вчителю.

Багато з робіт Р. Балаяна знято за російськими класичними творами: «Каштанка» – за А. Чеховим, «Бірюк» – за І. Тургенєвим, «Філер» – за О. Серафимовичем, «Леді Макбет Мценського повіту» за М. Лєсковим. Разом його творчість – приклад інтернаціоналізму. Етнічний вірменин, що прожив основну частину свого життя в Україні, і є продовжувачем традицій російського мистецтва з його увагою до етичних проблем людей.

З 1996 р. Балаян є директором Київської Телекінорадіокомпанії «Ілюзіон-фільм», продюсує фільми. Його студія зняла ряд серіалів: «Слід перевертня», «Право на захист», «Під дахами рідного міста», «Я тебе люблю». Р. Балаян – президент Співки вірмен України. Дійсний член Академії мистецтв України та член Співки кінематографістів України. У 1987 р. був удостоєний Державної премії СРСР; з 1997 р. – Народний артист України.

137. БОЙЧУК МИХАЙЛО ЛЬВОВИЧ (1882–1937),

художник-монументаліст

Народився в с. Романовічи (поблизу Тернополя) в селянській родині. Талановитий хлопець був помічений львівським художником Ю. Панкевичем,

у студії якого 1898 р. М. Бойчук почав свою художню освіту. Продовжив він її коштом Наукового товариства ім. Т. Шевченка і митрополита А. Шептицького в малювальній школі Відня, потім в Краківській (1899–1905) та Мюнхенській академіях мистецтв. Перебування у 1908–1911 рр. в Парижі, знайомство з творчістю П. Сезанна, О. Ренуара, К. Піссаро ствердили сумніви Бойчука щодо офіційного мистецтва. У тогочасному мистецтві його приваблювали звернення до традиції, виразність та простота примітивізму. Та на відміну від індивідуалістських пошуків європейських митців, він прийшов до ідеї колективності: над розписом приміщень 4 поверхів Луцьких казарм у Києві працювали близько 200 художників. Група його послідовників (бойчукістів) свідомо зреклися особистого авторства заради колективної праці. Взірцем для наслідування та основою відродження українського мистецтва Бойчук вважав живопис Візантії та Київської Русі.

Від 1909 р. бойчукісти починають виставлятися у паризькому «Салоні незалежних». У 1910–1911 рр. Бойчук в Італії вивчав твори монументального мистецтва, передусім періоду Проторенесансу. У 1911–1912 рр. він мешкав у Львові; працював над монументальними розписами та іконами храмів та монастирів Західної України, у 1912–1914 рр. на запрошення Російського археологічного товариства реставрував фрески храму в с. Лемешах Чернігівської губернії. Під час Першої світової війни Бойчука як австрійського підданого було інтерновано до Арзамасу; у 1917 р. він переїздить до Києва, де його було обрано професором Української Академії мистецтв, а з 1924 р. – Київського художнього інституту.

Група Бойчука брала участь у монументальній пропаганді, серед іншого – оформленні агітпароплаву «Більшовик», Луцьких казарм в Києві (1919), свята 1 травня 1919 р., декорувала Київський оперний театр під час I Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконкомів (1919), приміщення Харківського оперного театру (1921), санаторію ім. ВУЦВК на Хаджибейському лимані в Одесі (1928), Червонозаводського театру в Харкові (1933–1935).

Хоча Бойчук вважав монументальний живопис найвідповідальнішим мистецтвом для рішучого оновлення національної традиції, з 1909 р. він працював й у графіці (книжкові обкладинки, плакати), а також над театральними декораціями для «Молодого театру» в Києві.

У 1925 р. було засновано Асоціацію революційного мистецтва України (АРМУ), що проголошував впровадження мистецтва в побут, поєднання його з життям, відкидала натуралістичний реалізм та прагнула до національної

своєрідності українського мистецтва. Такі художні принципи випадали з рамок «радянського мистецтва», викликали звинувачення у спотворенні образів радянських людей, соціалістичної дійсності. Цей факт, а також недоброзичливість інших митців, змусили Бойчука 1931 р. залишити Київ. Він викладав у Ленінградській академії мистецтв, був керівником кафедри композиції, а вже 1932 р. повернувся до України – в Харків.

25 листопада 1936 р. органи НКВС заарештували М. Бойчука, а 13 липня 1937 р. в Києві разом з його талановитими учнями І. Падалкою та В. Седляром розстріляли. Всі його твори радянського часу було знищено.

В творчості М. Бойчука у модерністському дусі поєдналися «вічні теми» (материнство, праця, людина і земля) та загострене сприйняття буремної доби соціальних перетворень. Прийоми середньовічних і ренесансних, а також фольклорних настінних розписів були їм перероблені та використані для вирішення нових мистецьких завдань.

138. ВІКТЮК РОМАН ГРИГОРОВИЧ (народ. 1936), *театральний режисер, педагог, актор*

Р. Віктюк є одним з найвизначніших сучасних театральних діячів, відомий своїми провокаторськими театральними постановками. Народний артист України та РФ він став першим і поки що єдиним режисером-іноземцем, що отримав міжнародну премію Інституту італійської драми за найкраще втілення сучасної драматургії (1997). Віктюк – лауреат премії «Maratea» Центру Європейської драматургії (1991), премій «Київська Пектораль» і СТД України «Тріумф». У США його включено до списку 50 людей світу, що вплинули на суспільство другої половини XX ст.

Віктюк народився у Львові і вже в шкільні роки проявив цікавість до акторської діяльності – разом з друзями та однокласниками брав участь у невеликих спектаклях. Закінчив Державний інститут театального мистецтва (1956) та повернувся до рідного Львова, де вступив у трупу Львівського Театру юного глядача.

Першою режисерською роботою Віктюка був спектакль за п'єсою Г. Шмелева «Все це не так просто» (1965). Працював в театрах Львова, Києва, Калініна, у Вільнюсі був провідним режисером (1970–1974). З 1975 р. у Москві, ставить спектаклі в театрі Моссовету та Московському художньому академічному театрі. В 1978 р. у студентському театрі МДУ ставить «Уроки музики» за п'єсою Л. Петрушевської. Постановка вразила театральну Москву, та

спектакль було знято з репертуару як ідеологічно небезпечний.

У 1988 р. було представлено його найвідоміший спектакль «Служниці» за п'єсою Ж. Жене з акторами-чоловіками у жіночих ролях. Саме цей спектакль приніс Віктюку світову славу і став для СРСР символом вільного, поза-ідеологічного театру.

Серед його найвідоміших постановок – «М. Батерфляй», «Лоліта», «Дама без камелій», «Марія Стюарт», «Валентин і Валентина», «Любов – книга золота», «Продавець дощу», «Царська охота», «Татуйована троянда», «Охота на качок». Віктюку підкорюються будь-які театральні жанри. Всі спектаклі дуже різні за формою і вміщених в них посланнях, але в центрі кожного – людська душа та особистісні пошуки. В доробці режисера понад 200 спектаклів та десятків фільмів. У 1991 р. відкрився Театр Романа Віктюка, з 1996 р. йому присвоєно статус державного. Р. Віктюк не втомлюється наголювати на своїй українськості; він бере активну участь в громадському житті України. Це публікації, прем'єрні вистави, гастролі; разом з І. Подольчаком та І. Дюричем він є засновником фонду Мазоха у Львові (творче об'єднання з підтримки сучасного мистецтва), бере участь у численних телевізійних програмах.

Його автобіографічна книга «Віктюк. Роман з самим собою», що вийшла в світ у 2003 р., відкриває деякі грані творчості Р. Віктюка та атмосферу творення його спектаклів. Віктюк говорить про своє життя, що воно є історією божевілья. Історією свободи та втілення в життя своєї мрії, потягу, хисту. З легкістю митець говорить і про свій вік: «Режисеру завжди дев'ятнадцять. Тому що він кожного разу починає».

139. ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (1880-1951),

письменник, громадський і державний діяч

Народився в Єлисаветграді (тепер Кропивницький). Навчався у сільській народній школі, згодом у Єлисаветградській класичній гімназії, звідки його було виключено за революційну діяльність. У 1900 р. у Златополі Вінниченко екстерном склав іспити за середню школу. 1901 р. вступив на правничий факультет Київського університету, де увійшов до Революційної Української Партії (РУП).

У 1902 р. був ув'язнений, а після звільнення його забрали у солдати. Під загрозою нового арешту Вінниченко у 1903 р. емігрував до Галичини і відтоді перебуває на професійній революційній роботі у закордонних партій-

них організаціях та, нелегально, – в Україні. Ще двічі Винниченко опиняється у тюрмі, спершу його звільняє амністія, вдруге він втікає за кордон й повертається з початком Першої світової війни, під час якої перебуває у Москві, співпрацює у часописах «Украинская жизнь» та «Промінь».

За часів української революції Винниченко займає вищі державні посади: заступника Голови Центральної Ради, Голови Генерального секретаріату, Голова Директорії, з якої вийшов через розбіжність у поглядах та виїхав за кордон. Свою позицію на ці події він виклав в історико-політичному творі «Відродження нації» (1920). У 1920 р. у Москві та Харкові здійснив спробу порозумітися з більшовиками, марну, як і спроби об'єднати розбиті емігрантські групи.

Назавжди залишаючи Україну, він записав у «Щоденнику»: «Я їду за кордон, обтрую з себе всякий порошок політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло – літературу». Спочатку Винниченко оселився біля Берліну, у 1925 р. переїхав до Парижу. Вражає популярність письменника: його п'єси ставили на сценах театрів Європи та Російської імперії, а потім радянських республік; майже усі нові романи відразу друкуються в російському перекладі. У 1922 р. на екранах Німеччини демонструється фільм «Чорна Пантера», за п'єсою Винниченка. Попри оголошення його V з'їздом Рад у Харкові (1921) «поза законом» і «ворогом народу», твори митця активно друкувалися, кооперативне видавництво «Рух» у 1929 р. видало 24-томне зібрання його творів.

У 1933 р. у відкритому листі Сталіну і членам ВКП(б) Винниченко звинуватив його та Постишева у масовому терорі проти українського народу під час голоду та репресій. Радянська влада відповіла забороною його творів та постановою Наркомфіну позбавила гонорару.

У 1934 р. Винниченко з дружиною оселяються у маленькому будиночку в Мужені на півдні Франції. Щоденна праця на крихтному клаптику землі стає для нього чи не єдиним джерелом засобів для існування.

Винниченко написав більш ніж сто оповідань, п'єс, сценаріїв, статей і памфлетів, історико-політичний трактат «Відродження нації», філософську працю «Конкордизм», 14 романів. Окрім невиданих творів, він залишив величезне листування, близько 40 записників його «Щоденника» за сорок років (1911–1951). Значна частина його творчого спадку ще й досі залишається невідомою широкому загалу.

Перше своє оповідання «Народний діяч» Вінниченко відправив 1901 р.

до «Літературно-наукового вісника» в Галичині (надрукований 1906). У 1902 р. журнал «Киевская старина» вперше надрукував його оповідання «Сила і краса». У 1929 р. М. Зеров поділив творчість Винниченка на три періоди. У першій (1902–1908) були написані «соковиті побутові повісті», які «зліквідували народницько-умовний образ села, показавши його розшарування та деформацію старого побуту». Після 1908 р., у другому періоді, постають «імпресіоністична новела та роман з психологічним завданням, запальна драма з претензією покладати основи соціалістичної моралі». Третій період розпочинається першим українським фантастичним романом «Сонячна машина» (1928) з новою для Вінниченка темою – «переупорядкування суспільства за допомогою винаходу». У Мужені В. Винниченко розробив власну теорію конкордизму, спрямовану на примирення систем, що ворогують, і цими ідеями пронизані твори останнього періоду його життя.

140. ГОНЧАР ОЛЕСЬ ТЕРЕНТІЙОВИЧ (1918–1995),
письменник, літературний критик, громадський діяч

У 1938 р. О. Гончар вступив на філологічний факультет Харківського державного університету, але, як тільки розпочалася війна, добровольцем пішов на фронт у складі студентського батальйону. Про долю цього батальйону письменник написав у романі «Людина і зброя», за який був удостоєний державної премії ім. Т. Шевченка. Навчання закінчив пізніше в Дніпропетровському університеті (1946).

Пережитий під час війни життєвий досвід став основою трилогії «Прапроносці». На сторінках журналу «Вітчизна», а згодом і окремим виданням з'явилися всі три її частини («Альпи», 1946; «Голубий Дунай», 1947; «Злата Прага», 1948). Героїка війни також знайшла своє відображення в низці новел («Весна за Моравою», «Ілонка», «Гори співають», «Усман та Марта»). В повісті «Земля гуде» (1947) О. Гончар відобразив героїчну боротьбу полтавських юнаків-підпільників на чолі з Л. Убийвовк проти німецьких загарбників; в оповіданні «Соняшники» (1950), повісті «Микита Братусь» (1951) письменник опоетизував творчу працю колгоспників, їхню душевну красу, великий оптимізм.

Видані протягом 50-х рр. книги новел «Південь» (1951), «Дорога за хмари» (1953), «Чари-комиші» (1958), повісті «Микита Братусь» (1951) і «Щоб світився вогник» (1955) присвячені мирному життю людей, важливим моральним аспектам їхніх взаємовідносин, а дилогія «Таврія» (1952) і «Перекоп»

(1957) – історико-революційній проблематиці. В основу оповідання «Людина в степу» (1959) автор поклав реальні життєві факти, в яких розкривається поведінка людей у годину життєвої небезпеки.

У 1960–1970-ті рр. створюються романи «Тронка» (1963), «Собор» (1968), «Берег любові» (1976), «Твоя зоря» (1980), повість «Бригантина» (1972), новели «Кресафт» (1963), «На косі» (1966), «Під далекими соснами» (1970), «Пізнє прозріння» (1974) та ін. Усі ці твори про складну долю особистості в сучасному світі; в них підіймаються проблеми добра і зла, честі і безчестя, любові і ненависті. Герої його творів – сильні духом, мужні, чесні, працьовиті люди. Творчість письменника відзначалася глибокою реалістичністю при зображенні дійсності.

Найбільш драматично склалася доля роману «Собор». Перші рецензії були схвальні, але невдовзі його було піддано нищівній критиці: і твір було вилучено з літературного процесу на два десятиліття. Критика 1990-х рр. зв'язала образ собору в романі з знаменитим собором у центрі Новомосковська. В ньому чи не вперше у вітчизняній літературі прозвучав заклик до духовного очищення й соборності, осуд національного безпам'ятства, кар'єризму і браконьєрства. На противагу цьому утверджувались загальнолюдські, гуманістичні цінності. «Собор» – поєднання добре розробленого сюжету та інновацій у композиції, характерах, мові та стилістиці. Основну увагу автор приділив життєвій позиції героїв, їх внутрішньому світові. Але головний персонаж роману – сам собор. Навколо нього розгортаються всі події, у романі він символізує єдність поколінь, уособлює духовне багатство й велич людини-творця. Порушуючи проблему історичної пам'яті, О. Гончар звертається до славетних часів козаччини. «Собор душ» стає втіленням духовної і моральної краси, прагнення до суспільної гармонії і взаємоповаги. Ставляться в романі і екологічні проблеми.

У 1959–1971 рр. Гончар – голова правління Спілки письменників України, у 1959–1986 рр. – секретар правління Спілки письменників СРСР. Від 1973 р. він – голова Українського республіканського комітету захисту миру, член Всесвітньої Ради Миру, академік НАН України.

Власне художню творчість О. Гончар поєднував з літературно-критичною творчістю. Написані ним десятки статей були опубліковані в книгах: «Про наше письменство» (1972), «О тех, кто дорог» (1978), «Письменницькі роздуми» (1980). У с. Сухе Полтавської області відкрито Державний літературно-меморіальний музей-садибу О. Гончара.

141. ДАНЬКЕВИЧ КОСТЯНТИН ФЕДОРОВИЧ (1905–1984),

композитор, піаніст, педагог

Народився в Одесі. 1929 р. з відзнакою закінчив Одеський музично-драматичний інститут по класу фортепіано (у М. Рибіцької) та композиції (у В. Золотарьова, П. Молчанова, М. Вілінського). З 1929 р. Данькевич – викладач, а з 1935 р. – доцент Одеської консерваторії. Під час Другої світової війни був евакуйований у Тбілісі, де керував ансамблем пісні й танцю військ НКВС Закавказького військового округу (1942–1943). На посаді ректора Одеської консерваторії (1944–1951) зробив значний внесок у повоєнне відновлення навчального закладу, був завідувачем кафедри композиції. Від 1953 р. – професор Київської консерваторії. Народний артист СРСР (з 1954). У 1941 та 1956–1967 рр. – голова Спілки композиторів України.

У творчому доробку Данькевича – опери «Трагедійна ніч» (1934), «Богдан Хмельницький» (1950), «Назар Стодоля» (за Т. Шевченком, 1959); балет «Лілея» (за Т. Шевченком, 1940), фільм-балет «Лілея» (1958), оперета «Золоті ключі» (1943), ораторія «Жовтень» (1958); симфонічні твори – «Урочиста увертюра» (1928), «Урочистий марш» (1928), поеми «Отелло» (1937) і «Тарас Шевченко» (1938); Перша (1937) і Друга (1945) симфонії; сюїти «Українська народна сюїта» (1929), «No pasaran!» (1938); камерно-інструментальні ансамблі, твори для фортепіано та скрипки, романси; обробки українських і російських народних пісень тощо.

Багато уваги К. Данькевич приділяв музиці до театральних вистав. Серед них: «Слуга двох панів» (1934), «Отелло» (1935), «Багато галасу даремно» (1940), «Гамлет» (1956), «Борис Годунов» (1937), «Загибель ескадри» (1951). У творчій спадщині композитора музика до фільмів «Педро» (1938), «Ескадрилья № 5» (1939), «300 років тому...» (1956), «Правда» (1957), «Народжені бурєю» (1958), «Дума про Україну» (1960).

Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка 1978 р. за оперу «Богдан Хмельницький» (нова редакція).

142. ДЕРЕШ ЛЮБКО (ЛЮБОМИР АНДРІЙОВИЧ, народ. 1984),

письменник

Любко Дереш написав свій перший роман «Поклоніння ящірці» у віці 15 років, наступний, «Культ», коли йому було вісімнадцять. Потім були романи «Архе» (2005), «Намір!» (2006), «Трохи п'їтьми» (2007). Як і у інших представників молодіжного постмодернізму, дорослі майже відсутні в художньому

просторі творів Дереша; він зображує світосприйняття, емоційний та містичний досвід підлітків. Але завдяки таланту автора та провокаційним сюжетам романи Дереша виявилися цікавими для різних поколінь та здобули міжнародне визнання, вони перекладені на декілька європейських мов, видані у Німеччині, Польщі, Італії, Франції, Румунії.

Автобіографічність прози Л. Дереша обумовлена присутністю слідів авторського досвіду в його текстах. Так, у «Культі» «виписано своєрідну ідеальну буттєву матрицю галицького підлітка-неформала». Художній світ твору сконструйовано за його інтересами, бажаннями, симпатіями та антипатіями. Дереш презентує світогляд тинейджерів із провінційного містечка поблизу Карпат через їх специфічну мову, багату на молодіжний сленг та нецензурну лексику, почуття та емоції, через їх намагання зазирнути по той бік реальності, що обертається небезпечною грою зі світом тіней та жахів. В цілому героїв-підлітків у Дереша можна поділити на формалів та неформалів, і симпатія автора саме на боці останніх. В романі «Архе» Дереш класифікує та каталогізує, грає шрифтами та ідеями, відкриває в історії про Вінні-Пуха теологічну тему, а в особі Карлсона – апологію кібер-панка. Хоча послідовний сюжет тут відсутній, пізнання істини відбувається через текст, автора та слова.

У прозі Л. Дереша багато літературних і культурологічних натяків, алюзій, відсилок до творів К. Воннегута, С. Кінга, Ф. Кафки, Ю. Андруховича, Ю. Іздрика.

143. ДЗЮБА ІВАН МИХАЙЛОВИЧ (народ. 1932), *літературознавець, громадський діяч*

Автор низки публікацій про видатні постаті діячів української культури, як сучасників (В. Стус), так і класиків (М. Хвильовий), про культури інших народів, що входили до радянського культурного простору. В 2005 р. вийшла його 700-сторинчна книжка про Т. Шевченка. Поза цим І. Дзюба досліджував зв'язки творчості Шевченка з західноєвропейською культурою (В. Гюго, Ф. Шиллер та ін.); світовий контекст творчості О. Довженка; діалектику взаємодії культур, в тому числі української та російської. Автор та співавтор сценаріїв фільмів «Василь Симоненко» (1988), «Українці. Надія» (1992), «Тарас Шевченко. Заповіт» тощо.

Найвідоміша праця Дзюби – книжка «Націоналізм чи русифікація», написана під впливом арештів української інтелігенції 1965 р. У цьому творі він виклав свої погляди на національне питання, відстоював його важливість та

цінність української культури. В книзі зазначено: «Найважливіший обов'язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ». Сміливою виглядала критика автором практики приписування росіянам того, що створене всіма народами СРСР. Дзюба розрізняв націоналізм, з одного боку, та російський державний месіанізм і шовінізм, з іншого. Останній визначений як національний нігілізм, псевдоінтернаціоналізм, псевдобратерство. Книжка розійшлася в самвидаві, а згодом була надрукована в Лондоні, що викликало велике незадоволення радянського керівництва.

Відомий також виступ Дзюби проти антисемітизму під час відзначення 25-ї річниці масового вбивства євреїв у Бабиному яру. Не менш резонансний вчинок Дзюби, коли він разом з В. Стусом та В. Чорноволом вийшов на сцену під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» в 1965 р. з публічним протестом проти репресивної політики радянської влади по відношенню до української інтелігенції. В 1973 р. був засуджений на п'ять років ув'язнення та п'ять років заслання за свою дисидентську діяльність: безпосереднім приводом цього стала «антирадянська» праця «Націоналізм чи русифікація». Звільнений у 1973 р., він виступив із листом у «Літературній Україні», в якому дистанціювався від дисидентського руху. У 1974–1982 рр. працював коректором, літературним кореспондентом газети Київського авіаційного заводу. У 1980 р. був поновлений в Спілці письменників України. З 1982 р. знаходився на творчій роботі.

У 1992–1994 рр. – Міністр культури України. Старший науковий працівник відділу шевченкознавства Інституту літератури імені Т. Шевченка, потім академік НАН України. Член державних комітетів та комісій з питань гуманітарної політики. Міністр культури України в 1992–1994 рр., голова Комітету з Національної премії України ім. Т. Шевченка в 1991–2001 рр. Лауреат літературних та державних премій. З 2001 р. – Герой України. І. Дзюба продовжує творчу діяльність, відгукується і на актуальні події українського літературного життя.

144. ДОВЖЕНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (1894–1956),

кінорежисер, кінодраматург, письменник, художник

Народився у багатодітній незаможній селянській сім'ї на Чернігівщині. Після початкової школи (1911) та Глухівського вчительського інституту (1914) вчителював у Житомирі. У 1917 р. він переїздить до Києва, де теж учи-

телює та вчиться у Київському комерційному інституті, водночас відвідує Українську академію мистецтв. У 1918–1919 рр. воює у лавах армії УНР. У серпні 1919 р. у Житомирі був заарештований ЧК, звідки його вивільнив В. Еллан-Блакитний. За його порадою на початку 1920 р. Довженко вступив до партії боротьбистів, але під час її злиття з КП(б)У «втратив партквиток» і залишився до кінця життя безпартійним.

Довженко займав різні посади в культурно-освітніх установах Києва, а з 1921 р. – на дипломатичній роботі у Польщі та Німеччині, де близько року навчався у приватній мистецькій школі німецького експресіоніста В. Геккеля.

По поверненню у 1923 р., Довженко оселяється у Харкові, працює художником у газеті «Вісті ВУЦВК», тісно спілкується з літературним об'єднанням «Гарт», пізніше ВАПЛІТЕ. Згодом Довженко зближується з Всеукраїнським фотокіноуправлінням (ВУФКУ).

Вперше у кіно О. Довженко з'являється у 1925 р. стажистом у агітфільмі «Червона Армія». Перші режисерські спроби – «Вася-реформатор» та «Ягідка кохання» (1926) – він не зараховував до свого творчого доробку, а першим своїм фільмом вважав «Сумку дипкур'єра» (1927). Серйозний успіх у 1929 р. мав фільм «Звенигора». Містична епопея складена з легенд від часів скіфів і варягів до більшовиків та білогвардійців. Ця робота здобула визнання за кордоном. Наступний фільм «Арсенал» – поступка владі, приниження й засудження визвольних змагань українського народу.

У 1929 р. Довженко знімає свій геніальний твір «Земля», гімн хліборобству та людині, яка працює на землі. Довженка було звинувачено у нехтуванні висвітленням класової боротьби, пантеїзмі та біологізмі, у захисті куркулів та оспівуванні журби за минулим. Після купюр 1930 р. «Земля» на декілька днів виходить на київські екрани, але потім її було знято з показу. Фільм мав грандіозний успіх у Європі та заборонений в Україні. У 1958 р. міжнародний референдум у Брюсселі назвав його серед 12 найкращих фільмів історії кіно. У 1930 р. Довженко перебував у Чехословаччині, Німеччині, Англії та Франції. По поверненні йому відмовляють у постановці власного сценарію й заради можливості працювати далі він знімає агітаційний фільм про будівництво греблі Дніпрогесу – «Іван» (перший звуковий). Зарахований до націоналістів-реакціонерів, Довженко робив фільм швидкоруч, до жовтневих свят 1932 р. Вихід фільму не послабив тиску на митця та його родину й він був змушений шукати захисту і підтримки особисто у Сталіна.

У 1934 р. він опиняється у Москві, знімає стрічку «Аероград» (1935)

про нове місто, що виростає серед тундри, про прекрасне та світле майбутнє чукчів. На вимогу Сталіна був знятий й «український Чапаєв» – «Щорс». Зйомки тривали у 1937–1939 рр. під його особистим контролем. Довженку вдалося поставити більшовицький фільм на суто українському тлі. Успіх «Щорса» дав режисеру підстави вважати себе реабілітованим: він став депутатом, керівником Київської кіностудії. У 1940 р. Довженко закінчив сценарій «Тараса Бульби». Але війна назавжди поклала край мрії, яку він плекав більше 10 років.

З початком воєнних дій Довженко був евакуйований до Ашхабаду, звідки за його проханням був відправлений на фронт військовим кореспондентом. Стаття «Україна в огні» (1942) та уривки однойменного сценарію (1943) викликали звинувачення у відкрито проголошених сумнівах щодо колективної вини за покинуте на окупованій території населення та боєздатність Червоної армії. Його переводять до Центральної студії кінохроніки, де режисер створив документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережжі» (1945) та фільм про Вірменію «Рідна країна» (1946). Останній свій повнометражний художній фільм «Мічурін» (1949) Довженко зняв за власним сценарієм та знов на замовлення Сталіна. У той же час без пояснень було припинено виробництво фільму «Прощай, Америко!», у 1951 р. заблоковано зйомки «Відкриття Антарктиди». Ще одну картину – «Поєму про море» – Довженко планував відзняти в Україні, у ході будівництва Каховської ГЕС. У 1954–1955 рр. він зробив начерки сценарію «У глибинах космосу», закінчив роботу над кіноповістю «Зачарована Десна», де згадує своє дитинство. «Поєму про море» (1956), «Повість полум'яних літ» (1961) і «Зачаровану Десну» (1964) поставить вже Ю. Солнцева.

145. ДРАЧ ІВАН ФЕДОРОВИЧ (народ. 1936),
поет, перекладач, драматург, громадський діяч

Був виключений з Київського університету за політичні погляди; у вересні 1961 р. перейшов на заочне відділення і став працювати в редакції газети «Літературна Україна». Тоді ж І. Драч зблизився з українськими дисидентами, однак після їх арештів написав у 1966 р. відкритий лист, у якому відмовлявся від своїх зв'язків з ними. Після початку «перебудови» відновив контакти в дисидентських колах і навіть був обраний головою Народного руху на І з'їзді організації (1989). Пізніше він був співголовою НРУ разом з В. Чорноволом і М. Горинем. Герой України (2006).

Творчий шлях Драч розпочав у період «хрущовської відлиги». Дебютував в українській літературі поемою-трагедією «Ніж у сонці» (1961). З наступного року член Спілки письменників України. Автор численних поетичних книжок, в тому числі «Соняшник» (1962), «Протуберанці серця» (1965), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976), «Шабля і хустина» (1981), «Драматичні поеми» (1982), «Чорнобильська мадонна» (1987), «Храм серця» (1988), збірок кіноповістей, а також кіносценаріїв до фільмів «Камінний хрест» (1968), «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1983). Написав спогади про С. Параджанова «Трагічна квітка».

У своїй поезії Драч активно використовує метафоричні образи, як соняшник, який укорінений в землі, але тягнеться до сонця, що має нагадувати про місію поета: прагнути викосості у своїй творчості, але не залишати рідний ґрунт, тобто національну творчість. В творчості Драча сонце стає морально-етичною категорією, символом світлих начал в людині. Про відповідальність людини перед іншими та перед всією планетою також неодноразово йдеться в його творах.

Часто поет переходить від піднесеної емоційності до побутової «заземленості», від художньої умовності до реалістичності. Новатором Драч є і у використанні поетичних розмірів, жанрових форм, розкритті обраних тем. Так, жанрова природа «Смерті Шевченка» визначається як поема-симфонія, «Чорнобильської мадонни» як поема-мозаїка. Вона розкриває події на перехресті людської долі та катастрофи світового масштабу. Традиційний образ Матері-Мадонни набуває тут нової величі, емоційної та моральної багатовимірності. Відомі драматичні поеми Драча «Дума про Вчителя», «Соловейко-Сольвейг», «Зоря і смерть Пабло Неруди», що звеличують людину-творця, розкриваючи цей мотив через тему митця як учителя, як скульптора і як поета відповідно. Неодноразово І. Драч звертався до жанру балади («Балада про соняшник», «Балада роду», «Крила», «Балада ДНК»).

І. Драч активно залучає значний арсенал мовних експресивних засобів, відтворюючи національну картину світу через призму власного «я». Дослідники відзначають створення ним неологізмів («сморідномузейний», «повновітний», «сонячно-гіркий»), також як внутрішню та зовнішню полемічність, драматизм поетики.

У 1976 р. Драч отримав Державну премію УРСР ім. Т. Шевченка за свої поезії, а у 1983 р. йому було присуджено Державну премію СРСР з літератури за збірку російською мовою «Зеленые врата». Працював у газетах «Літерату-

рна Україна» і «Батьківщина», а також на кіностудії ім. О. Довженка.

Творчість І. Драча набула широкої популярності, його поезії відомі в перекладах на різні мови світу.

146. ЕКСТЕР ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА (1882–1949),

художниця, сценограф, педагог

О. Грігоровіч народилася у Білостоці (сучасна Польща) в чиновницькій родині. За три роки батьки оселяються у Києві, де вона здобуває освіту в гімназії Св. Ольги, а у 1901–1903 рр. навчається у Київському художньому училищі. У 1904 р. вона побралася з заможним адвокатом М. Екстером та взяла його прізвище, з яким й залишилася в історії культури.

У своєму будинку О. Екстер влаштувала студію, що скоро перетворилася на центр авангардного мистецтва. У 1907 р. виїхала до Парижу, де навчалася у академії «Ля Гранд-шомер», але нові враження отримала від знайомства з представниками модерністського мистецтва – поетом Г. Аполлінером, художниками Ж. Браком, П. Пікассо, з італійськими футуристами. «В її паризькій господі, так само, як у ній самій, впадало в очі своєрідне сполучення європейської культури з українським побутом. На стінах серед малюнків Пікассо і Брака можна було побачити українські вишивки, на підлозі – український килим, до столу подавали глиняні горшечки, яскраві майолікові тарілки з варениками», – згадувала актриса А. Коонен.

У 1908–1914 рр. Екстер жила в Києві, Москві, Петербурзі, Парижі, подорожувала Італією та Швейцарією. Вона брала участь у багатьох авангардних виставках: Салони В. Іздебського в Одесі (1909–1911), «Венок-стефанос» і «Трикутник» в Петербурзі (1910), «Кільце» (1914) в Києві, виставки об'єднань «Бубновий валет» (з 1910) та «Союзу молоді» (з 1913). Роботи Екстер експонувалися й за кордоном: у паризькому Салоні Незалежних і на Інтернаціональній вільній футуристичній виставці (1914).

Вже ранні її роботи демонструють не властиві європейським кубістам та футуристам яскравість кольорів. Ця особливість живопису Екстер посилюється з середини 1910-х рр. під впливом українських народних художників. Відкриваючи виставку селянки Г. Собачко в Києві 1918 р., за часів УНР, Екстер промовила: «Молоді слов'янські народи віддають перевагу радісним яскравим кольорам». У свою чергу, творчість Екстер та інших митців з України та Росії сприяли розкріпаченню палітри європейських живописців. Екстер пішла ще далі, вона стала абстракціоністкою, на що не зважилися її паризькі друзі

Брак, Пікассо та Леже.

Дуже плідною була співпраця Екстер з Московським Камерним театром О. Таїрова. Їй належать розписи вестибюля театру і завіси, оформлення драм «Фаміра Кифаред» І. Анненського (1916), «Соломія» О. Уайльда (1917), «Ромео і Джульєтта» У. Шекспіра (1921). У сценографії вистав був задіяним увесь куб сцени, а не лише підлога-планшет, костюми і декорації вражали тривимірністю, пластикою та барвистістю. Після революції Екстер викладала в Одеській дитячій художній школі, а потім у власній студії в Києві (1918) та в 1921–1922 рр. у московському ВХУТЕМАСі (Вищі художньо-технічні майстерні).

Екстер зверталася до прикладних мистецтв, використовуючи кубістські форми для створення побутових речей. У 1920-х рр. вона брала участь в оформленні I Всеросійської сільськогосподарської виставки (1923), вигадувала малюнки для тканин, співпрацювала з Московським ательє мод, де розробляла проекти жіночого одягу, брала участь в створенні строю для Червоної Армії. За її ескізами були виконані химерні костюми для кінострічки Я. Протазанова «Аеліта» (1924). Того ж року художниці було доручено оформлення радянського павільйону на XIV Міжнародній виставці у Венеції, де демонструвалися і її роботи. Після Венеції Екстер виїхала до Парижа для роботи над експозицією радянського відділу Всесвітньої виставки декоративних мистецтв. Представлені на ній театральні роботи отримали золоту медаль. До СРСР Екстер вже не повернулася, хоча й надалі виставляла свої роботи у радянських павільйонах. Вона залишилася в Парижі, а з 1929 р. оселилася у Фонтене-о-Роз. За кордоном Екстер займалася театральними і прикладними роботами, створювала костюми до балетних постановок. У 1925–1930 рр. викладала в Академії сучасного мистецтва в Парижі та давала приватні уроки. В кінці життя О. Екстер захопилася створенням рукописних книг.

147. ЕЛЛАН-БЛАКИТНИЙ (ЕЛЛАНСЬКИЙ)

ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (1894–1925),

поет, публіцист, громадський діяч

Народився в с. Козел на Чернігівщині в родині священика. В 1903 р. переїхав до Чернігова, а у 1914 р. – до Києва. Спочатку навчався у Чернігівській духовній семінарії, яку з легким серцем покинув по закінченні четвертого класу (1914), вступивши на економічне відділення Київського комерційного інституту, який також не закінчив: у 1917 р. недавній студент з головою пір-

нув у революційну роботу. Він став активістом Української партії соціалістів-революціонерів (з 1918 р. – Українська комуністична партія (боротьбистів), а згодом головою її Чернігівського губернського комітету та головою УКП(б). Вів неухильну боротьбу проти шовіністичних та націонал-нігілістичних тенденцій у партії й державі, кинув всі свої сили й енергію на організацію культурного відродження в УРСР. Був першим і незмінним редактором урядової газети «Вісті ВУЦВК» та щотижневого додатка до неї – «Література. Наука. Мистецтво» (пізніше «Культура і побут»), заснував і редагував журнали «Всесвіт», «Червоний перець», деякий час був головою колегії Державного видавництва України. Організатор і керівник спілки пролетарських письменників «Гарт» та головний редактор однойменного альманаху.

Своєрідним «визнанням» Еллан-Блакитного з боку більшовицької влади стало його посмертне проголошення «буржуазним націоналістом», «бандитом» та засудження до вищої міри покарання. 1934 р. було демонтовано надгробок Еллан-Блакитного, встановлений його друзями в Харкові, його твори були заборонені. Реабілітований Еллан-Блакитний після XX з'їзду КПРС.

Перші його вірші (1912) були доброзичливо сприйняті на славетних «суботах» у М. Коцюбинського. Вірш «Вперед» (1917) позначив вступ автора у період творчої зрілості. Лірика Еллан-Блакитного написана переважно у 1917–1920 рр., складала збірку «Удари молота і серця», сповнену високого революційного пафосу. Образний світ його поезії – це світ революціонера, який поставив собі за мету боротьбу за щастя «мільйонів». «Хай зникне Минуле в ім'я Будучини!» – із юнацьким запалом проголошує він. Після 1921–1922 рр. ліричний голос Еллан-Блакитного поволі стихав. Можливо, розчарований непом, він «заморозив» (М. Зеров) чи навіть «повісив» (М. Хвильовий) у собі лірика. На ситуацію в країні і міжнародне життя він реагував переважно сатиричною поезією. Протягом 1924–1925 рр. письменник видав три книги віршованої газетної сатири.

В його доробку понад 100 публіцистичних статей політичної та загальнокультурної тематики з питань мистецтва, проблем національної мови, деяких аспектів сучасної української літератури та журналістики.

В. Еллан-Блакитний відстоював ідею самостійності культури України, втім, не ставив питання про відмежування її від культур інших народів. Федеративний устрій політичного об'єднання різних націй він вважав за спосіб збереження рівних прав всіх її частин, а фундаментом створення федератив-

ної держави має стати «самостійна зовнішня та внутрішня політична незалежність», а також «окремішене культурно-освітнє життя УРСР». Важко сказати, чи відчував Еллан-Блакитний примарність таких сподівань, але одного разу зауважив: «Поет разом із незаможним селянином, з батраком проходить крізь трагедію сутички національного моменту з соціальним в українській революції».

148. ЖАДАН СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ (народ. 1974),
поет, письменник, перекладач, громадський діяч

С. Жадан – найбільш відомий представник молодшої генерації українського постмодернізму. Живе та працює в Харкові. Закінчив факультет українсько-німецької філології Харківського педагогічного університету, захистив дисертацію, присвячену українському футуризму. В 2000–2004 рр. викладав на кафедрі української та світової культури. Але все ж таки обрав шлях незалежного письменника. Автор поетичних збірок («Цитатник», «Пепсі», «Марадона» та ін.), прозових творів, в тому числі романів «Депеш Мод» (2004) та «Ворошиловград» (2010), оповідань, есеїв, перекладів, учасник низки мультимедійних та інших мистецьких проєктів, зокрема, у співпраці з ним в 2010 р. відбулась прем'єра вистави театру-студії «Арабески» «Червоний Елвіс (соціалістичні настрої серед домогосподарок)». Жадан співпрацює з музичним гуртом «Собаки», з яким записав два альбоми і розпочали роботу над третім.

Письменник віддає перевагу культурній моделі дитячості перед правилами гри у дорослому суспільстві. Жадан правдиво, саркастично і поетично відтворює естетичні цінності саме молодих людей, які свідомо обирають життя, працю, гру, відчують від цього насолоду або, навпаки, незадоволення від власної маргінальності. В його творчості важливе місце займає мотив мандрювання, подорожі, пошуку шляхів, а також епатаж та «лівизна». За визначенням критиків, роман «Ворошиловград» є «жорстким, меланхолійним та реалістичним».

В 2014 р. в Харкові вийшла збірка «Месопотамія», що складається з дев'яти оповідань і тридцяти віршів і поєднує в собі «абсурд і надію, смерть і життя, любов і зраду, сміх і сльози, горілку й цигарки, філософські відступи, фантастичні образи, перемогу добра над злом, вишукані метафори й специфічний гумор».

С. Жадан – упорядник низки збірок та антологій. Лауреат багатьох сти-

пендій та нагород. Його твори перекладені багатьма європейськими мовами.

149. ЖОЛДАК АНДРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ (народ. 1962),
театральний режисер

А. Жолдак походить з відомих мистецьких династій: він є праправнуком драматурга І. Карпенко-Карого та Н. Тарковської. Афіші він підписує як Жолдак-Тобілевич IV, вважаючи себе наступником трьох славетних братів – І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського і М. Садовського.

Жолдак – один з найцікавіших європейських режисерів нашого часу, театральний радикал, котрий пропонує власні інтерпретації відомих драматичних творів. Разом з тим він щиро вірить, що мистецтво може змінити життя. Для цього в арсеналі його прийомів парадоксальні та іронічні провокації, створення шокуючих образів та емоцій, що «зашкалюють». «Глядач вимушений думати, він має мислити, щоб зрозуміти те, що бачить» – так позиціонує свій погляд на театр Жолдак. Він – режисер-авангардист, чиї постановки викликають суперечки, скандали, розбрід думок – від фантастичного захвату до повного неприйняття. Його завжди впізнають за оригінальним стилем. «Мій театр існує для дуже невеликої кількості людей» – визнає режисер.

А. Жолдак навчався у Національній художній школі ім. Т. Шевченка (Київ) та в 1989 р. закінчив Державний інститут театального мистецтва (Росія). Цікавиться кінематографом (Ф. Фелліні, І. Бергман, А. Тарковський, С. Параджанов) і живописом. Саме ці мистецтва істотно вплинули на його режисерський стиль.

У 2002–2005 рр. А. Жолдак був художнім керівником Харківського драматичного театру ім. Т. Шевченка. У 2005 р. після заборони вистави «Ромео і Джульєтта. Фрагмент» (за вільне трактування постановки та оголених акторів на сцені) пішов з театру. Відтоді постійно живе в Німеччині, працює в провідних театрах, Росії, Румунії, Фінляндії, Швейцарії. Регулярно дає майстер-класи в різних європейських країнах. Сайт режисера має назву Svoboda Zholdak Theatre, адже ідея свободи, ідея вільної творчості є для нього найважливішою.

Жолдак – номінант премії «Київська Пектораль» в категорії «Найкраща режисерська робота» (за спектакль «Ідіот», 2000), у 2001 р. отримав нагороду М. Окопінського «Кращий експериментальний спектакль», у 2003 р. став кращим режисером Міжнародного театального фестивалю Сібіу (Румунія) тощо. Серед його найвизначніших вистав: «Гамлет. Сні», «Один день з життя

Івана Денисовича», «Три сестри», «Мадам Боварі», «Євгеній Онєгін», «Вишневий сад», «Дядя Ваня», «Ідіот», «Анна Карєніна» та ін.

А. Жолдак займається і педагогічною діяльністю. Своє відношення до професії актора та бачення театру він демонструє в серії його майстер класів «Як вбити поганого артиста» та в програмному тексті «Письмо до ще не народжених режисерів та артистів» (2013).

150. ЖОЛДАК БОГДАН ОЛЕКСІЙОВИЧ (народ. 1948),
письменник, сценарист, драматург

Народився в сім'ї письменників. Батько – відомий український поет, сатирик, сценарист О. Жолдак.

Закінчив філологічний факультет Київського університету (1972). Вчителював. Був ведучим кількох телевізійних програм на УТ-1 та каналі «1+1» і щотижневої радіопередачі на першому каналі Національного радіо. 2004 р. взяв участь у виданні антології «Страйк ілюзій». Працює на кіностудії «Рось» при АТ «Компанія «Рось».

Уперше в Україні створив майстер-клас із кінодраматургії в Київському державному інституті театального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Автор сценаріїв фільмів «Відьма» (1991), «Козаки йдуть!» (1991), «Іван та кобила» (1992), «Дорога на Січ» (1994). рекламних, телевізійних, короткометражних ігрових, анімаційних, документальних стрічок.

Разом з тим Жолдак – автор прозових книг «Спокуси» (1991), «Яловичина» (1991), «Як собака під танк» (1994), «Бог буває: ОПІУЄ Зіогієз» (1999), «Антиклімакс» (2001), низки повістей «Лицарська здобич» (1996), пригодницької повісті «Той, хто» (1995), кіноповісті «Усмішка тріумфатора» (1995), вісімнадцяти оповідань у журналі «Березіль» (1994).

Дослідники відносять прозову творчість Б. Жолдака до іронічної прози, яка компенсує брак діалогічного мислення в українській літературі після М. Хвильового, і відзначають властиві його творам динамічність сюжету, кінцевий оптимізм, схильність до абсурдизації.

Б. Жолдак є експериментатор в театрі, особливо в жанрі інсценізацій «за мотивами». Так, гопак-опера «Конотопська відьма» за одним із найвизначніших творів Г. Квітки-Основ'яненка йшла з великим успіхом в Національному академічному театрі ім. І. Франка. В п'єсі в бурлескно-реалістичному дусі показані життя та побут в Україні XVIII ст. Особливістю інтерпретації відомого сюжету є, зокрема, насиченість вистави великою кількістю музикальних но-

мерів. Сатиричний же ефект досягається завдяки гіперболізації та карикатурному загостренню образів. Сам Жолдак назвав п'єсу «пародією на шароварщину». Інші п'єси – «Хто зрадить Брута?», «Закоханий чорт», «Глина».

Б. Жолдак виступає у пресі з карикатурами, фотографіями, критичними й культурологічними статтями та політичними памфлетами. Має й чималий добробок у специфічному жанрі «мистецтвознавстві-через-пародію», де предмет дослідження аналізується за допомогою гротескової пародії на нього.

Свої твори друкував у багатьох часописах та газетах України, увійшовши до течії «Нова хвиля». Публікувався в прозових перекладних альманахах США, Канади та Німеччини. Б. Жолдак – Член національних спілок письменників та кінематографістів України.

151. ЗАБУЖКО ОКСАНА СТЕФАНІВНА (народ. 1960),

письменница, літературознавець, публіцист

О. Забужко є представницею феміністського постмодернізму в Україні. Відомість письменниці приніс роман «Польові дослідження з українського сексу» (1994), названий критиками «Біблією українського фемінізму». Центральний характер роману – донька дисидента, чие дитинство було проведено у бідності та постійному побоюванні, що її батько може бути знову арештований. Трагічна історія України спроектована на історію любові до національно свідомого українця, який виявляється вочевидь нездатним зрозуміти жіночу душу. Розповідач тут – *alter ego* автора, що балансує між сприйняттям життя і оточуючого середовища в США і на Вітчизні. Перу письменниці належать інші прозаїчні та поетичні твори, з яких найбільший резонанс викликав «Музей Покинутих Секретів» (2009), події якого розгортаються у період від 1940-х рр. до 2004-го і репрезентують «велику літературу і жорстоку правду – про владу минулого над майбутнім, про кохання і смерть, про споконвічну війну людини за право бути собою».

Інтерес Забужко до проблем української ідентичності спочатку проявився в культурологічних дослідженнях («Дві культури», 1990; «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період», 1992), а потім був також подовжений одночасно з літературною творчістю, насамперед у висвітленні життєвої та творчої долі найбільш видатних постатей в українській культурі XIX ст. – Т. Шевченка та Л. Українки («Шевченків міф України», 1997; «Notre Dame d'Ukraine: Українка в світі міфологій», 2007). Забужко дала характеристику національному авторському міфу, визначивши його при-

роду в європейському культурному контексті. Подібні міфи, на погляд письменниці, виникають внаслідок розпаду середньовічного світогляду, з одного боку, та нагальної потреби в осмисленні життєвого світу національних спільнот, як це і відбулось у випадку Шевченка та української культури. На погляд Забужко, внутрішня структура міфологічної інтерпретації Шевченком української історії розкривається насамперед через опозицію «Україна-Імперія», як на рівні архаїчного побуту, так і державницької ідеології. Власне життя Кобзаря перетворюється на універсальний національно-культурний міф.

О. Забужко відома також як літературний критик, перекладач і вчений. Вона плідно працює в жанрі публіцистики та перекладу. Твори письменниці перекладені на інші мови. Вони отримують міжнародне визнання і досить часто нагороджуються літературними преміями та відзнаками.

152. ЗЕРОВ МИКОЛА КОСТЯНТИНОВИЧ (1890–1937), *поет, літературознавець, критик, полеміст, перекладач*

Народився в місті Зінькові на Полтавщині в багатодітній сім'ї вчителя місцевої двокласної школи. Навчався у Зіньківській школі, в Охтирській та Першій київській гімназіях (1903–1908). У 1908–1914 рр. – студент історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира. З 1914 р. починається його педагогічна робота: викладає історію, латину у гімназіях Златопілля та Києва (1917), українознавство в Архітектурному інституті, українську літературу та історію у Баришівській соціально-економічній школі (1920–1923). працює редактором бібліографічного журналу «Книгарь».

Перші статті та рецензії Зеров друкує 1912 р. в журналі «Світло», газеті «Рада». 1920 р. вийшли підготовлені ним «Антологія римської поезії» та «Нова українська поезія». У 1923 р. він став професором української літератури Київського інституту народної освіти, а також викладав у різних закладах: в кооперативному технікумі, Другій торгово-промисловій школі, Київському археологічному інституті, залізничному технікумі, інституті лінгвістичної освіти, вечірньому освітянському університеті. 1923 р. у Києві у рамках Асоціації письменників (АСПИС) Зеров став одним з лідерів групи, яку стали називати неокласиками. У 1923 р. відбулася перша зустріч М. Зерова з М. Хвильовим.

Його прагнення до консолідації літературних сил на базі спільної платформи було сприйнято офіційною владою як посягання на ідеологічну монополію панфутуристів та гартованців. Доповідь Зерова 1924 р. на культкомісії

ВУАН відкрила бурхливу дискусію. Лідер «неокласиків» оцінював 1923-й як «рік літературного оживлення», ознакою чого були поява нових яскравих імен, книг і журналів. Такий висновок суперечив провладному курсу на уніфікацію та сувору регламентацію як вибору ідеї твору, так і художніх засобів її вираження. 1924 р. було надруковано «Камену» – першу збірку віршів Зерова з перекладним розділом. Усі вірші збірки написано ще у Баришівці. Поезії митця вражали заглибленням у сутність буття, вишуканою мовою, майстерним наслідуванням класичним прийомам версифікації. Втім, вірші та історико-літературний нарис «Нове українське письменство» та брошура «Леся Українка» (1924) викликала звинувачення у несучасності, нехтуванні актуальними проблемами.

У літературній дискусії 1925–1928 рр. він став на бік Хвильового. Зеров закликав до осмислення й засвоєння української національної традиції, що дозволить більш зважено оцінити багатьох сучасних літературних авторитетів, перенести на український ґрунт кращі зразки європейської класики й сучасної літератури, що піднесе «планку художності» і, таким чином, встановить атмосферу здорової літературної конкуренції. «Ми хочемо, – наголошував Зеров, – такої літературної обстановки, в якій будуть цінуватися не маніфест, а робота письменника; і не убога суперечка на теоретичні теми..., а жива й серйозна студія літературна; не письменницький кар'єризм «человека из организации», а художня вибагливість автора перш за все до самого себе».

Від 1926 р. Зеров виступав лише як літературний критик, зосередивши основні зусилля на перекладах та історико-літературних студіях. Влада звинуватила неокласиків в антипролетарських настроях, пленум ЦК КП(б)У 1926 р. фактично заборонив літературну діяльність Зерова. Він писав передмови до творів українських письменників-класиків, які друкувалися у видавництвах «Книгоспілка» та «Сяйво». З цих статей склалася книжка «Від Куліша до Винниченка» (1929). Процес СВУ на початку 1930 р. поклав край навіть такій творчості.

В умовах загального погіршення становища національної інтелігенції, арештів однодумців, в атмосфері погроз і цькування, після звільнення з університету наприкінці 1934 р. Зеров був змушений переїхати до Москви. У квітні 1935 р. його було заарештовано та доправлено до Києва. Митця звинуватили в керівництві контрреволюційною терористичною націоналістичною організацією. У лютому 1936 р. його було засуджено до 10 років таборів з конфіскацією майна. У жовтні 1937 р. вирок було змінено, 3 листопада Зеров

був розстріляний в селищі Сандармох у Карелії. У 1958 р. вирок скасовано, справу припинено «за відсутністю складу злочину».

153. ІЗДРИК ЮРІЙ РОМАНОВИЧ (народ. 1962),

поет, прозаїк, музикант, культуролог

Ю. Іздрик – один із представників «станіславського феномену», автор прозових творів, ілюстрацій до книжок та журналів, інших живописних та графічних творів, статей з культурології та літературознавства, навіть музичних записів, бере активну участь у художніх виставках.

Він отримав інженерну освіту, але зі студентської доби захоплювався мистецтвом, рок-музикою, театральною самодіяльністю. Наприкінці 80-х рр. письменник активно включився у художнє життя. У 1990 р. на одному з мистецьких заходів в Івано-Франківську Іздрик познайомився з Ю. Андруховичем, і це стало початком плідних творчих і дружніх стосунків. Кілька років митці разом працювали над відомим журналом «Четвер».

На початку 1990-х рр. Іздрик успішно займався образотворчим мистецтвом, але вже у 1994 р. остаточно повернувся до літературної діяльності. Тоді ж вийшла з друку повість «Острів Крк». Згодом з'явилися романи «Воцтек» (1998) та «Подвійний Леон» (2000), інші твори дещо експериментальної жанрової природи, як роман у новелах «АМтм», збірка есеїв «Флешка 2GB». Книга «Underwor(l)d» («Підземелля») складається з поезії, есеїв та колажів. В той же час він продовжив займатися редакційною справою і музичною діяльністю. Саме в музиці останнім часом діяльність Іздрика найбільш активна. У 2008 р. приєднався до відомої українського музичного гурту «Перкалаба» (назва походить від однойменного гуцульського села), який виконує етнічну музику. В теперішній час Іздрик займається спільним проектом з поетом та музикантом Г. Семенчуком «DrumТІатр».

Твори Ю. Іздрика перекладені на російську, литовську, польську, німецьку мови.

154. ІЛЛЄНКО ЮРІЙ ГЕРАСИМОВИЧ (1936–2010),

кінорежисер, кінооператор, сценарист

Народився в Черкасах. В результаті повоєнних поневірянь родина опинилась спочатку в Сибіру, а потім у Москві. Закінчив операторський факультет Всесоюзного державного інституту кінематографії. В 1960 р. зняв дипломну роботу «Прощайте, голуби» (перший в історії цього закладу повномет-

ражний фільм) і отримав нагороди на світових кінофестивалях за найкращу операторську роботу. Важливим етапом був фільм «Тіні забутих предків» С. Параджанова, що не тільки став лауреатом багатьох міжнародних кінофестивалів, але й збудником української ідеї в тогочасному суспільстві, одним із символів дисидентського руху. Саме під час презентації цього фільму у київському кінотеатрі «Україна» у 1965 р. І. Дзюба, В. Стус і В. Чорновіл виступили з протестом проти арештів інтелігенції.

В якості режисера дебютував фільмом «Криниця для спраглих» (1966) за сценарієм І. Драча. Це була метафорична, алегорична, символічна оповідь з багатьма темами, головною з яких видається драматичне життя літнього Л. Сердюка, селянина-філософа. Разом з «Тінями забутих предків», «Камінним хрестом» Л. Осики та іншими кінострічками українських режисерів-шістдесятників «Криниця для спраглих» знаменувала добу українського поетичного кіно. С. Параджанов по відношенню до цього феномену вживав ще такі ознаки, як «живописне» й «асоціативне». Адже цим фільмам були властиві естетизація, візуальне перетворення навколишнього світу (природи, предметів) засобами кіно. Пейзаж постає як середовище, де діють герої. При його зображенні Іллєнко використовує широкий спектр художніх засобів, у тому числі витончені кольорові рішення.

«Криниця для спраглих» була заборонена партійним керівництвом України на двадцять два роки. Не легша доля очікувала на наступний фільм «Вечір на Івана Купала», що містив в собі алегоричну історію України. Його було знято з екранів і також покладено на полицю на довгі роки. В 1967 р. Ю. Іллєнка було запрошено на Венеціанський фестиваль з цією кінострічкою з гарантією головного призу, але радянське керівництво взагалі заперечувало існування фільму. Нарешті режисер добився, щоб фільм було відправлено на міжнародний фестиваль у Празі, але в день відкриття фестивалю в Чехословаччину увійшли радянські танки для придушення «Празької весни».

1971 р. було заборонено третій фільм Іллєнка-режисера «Білий птах з чорною ознакою», як «найбільш шкідливий фільм, що колись було зроблено в Україні, особливо шкідливий для молоді». Він тріумфально виборює Гран Прі Московського міжнародного кінофестивалю, але також опиняється в опалі до кінця 1980-х рр. Не був допущений в Україні і наступний фільм Іллєнка, знятий в Чорногорії, – «Жівію заінат» («Живу наперекір всьому»). Наступний фільм «Мріяти і жити» за сценарієм І. Миколайчука і Ю. Іллєнка, було десятки разів зупинено у виробництві на різних етапах. Після цього Іллєнко переб-

рався до Москви і розпочав на Мосфільмі на експериментальній студії Г. Чухрая знімати фільм про К. Білокур «Очі землі», однак і він був закритий. Багато інших проектів Ілленка були закриті вже на стадії сценарію, в тому числі трилогія про Київську Русь, екранізація «Лісової пісні», два сценарії за Шевченком – «Великий льох» і «Варнак», сценарій про Мазепу. Тим не менш в 1970–80-ті рр. Ілленку вдалося зняти декілька фільмів, в тому числі «Легенду про княгиню Ольгу» (1982).

Вже в умовах незалежної України Ю. Ілленко створив кіностудію, на якій зняв перший в Україні фільм (за приватні кошти) на основі оповідання С. Параджанова «Лебедине озеро. Зона». Твір отримав два призи на Канському кінофестивалі, але в українському прокаті так і не був показаний. Пізніше російська телекомпанія ГРТ придбала його з ексклюзивними правами щодо показу і навіки поклала на полицю.

Наступні десять років Ю. Ілленко був без роботи як кінематографіст. Написав за цей час сценарій про друге пришествя Христа «Агн», перший в Україні підручник з кінорежисури «Парадигма кіно». Зробив три персональні виставки своїх живописних і графічних творів, нарешті реалізував свій проект «Молитва за гетьмана Мазепу». Світова прем'єра «Молитви..» відбулася у 2002 р. на Берлінському міжнародному кінофестивалі у позаконкурсній програмі. Це був перший повнометражний і великобюджетний фільм в незалежній Україні. В головній ролі знявся відомий український актор Б. Ступка. Проте фільм було заборонено в Росії і знято з кінопоказів вдома, навіть не продано за кордон попри надходження багатьох вигідних пропозицій. Саме після цього Ю. Ілленко зробив заяву про те, що назавжди іде з кіно. Його серце зупинилося у 2010 р. в с. Прохорівці на Черкащині.

155. КОСТЕНКО ЛІНА ВАСИЛІВНА (народ. 1930),

поетеса, письменниця

Народилась у родині вчителів. Закінчила Московський літературний інститут ім. М. Горького (1956). Стала однією з найяскравіших представниць покоління шістдесятників. Заявила про себе поетичними збірками «Проміння землі» (1957), «Вітрила», «Мандрівки серця» (1961). Але саме в 1961 р. піддана критиці за аполітичність, був знятий з плану фільм за її сценарієм «Дорогою вітрів». В 1963 р. радянськими ідеологами була звинувачена у формалістичних експериментах зі словом. Тоді ж зняли з друку збірку віршів «Зоряний інтеграл», а з верстки – «Княжу гору». Вірші Л. Костенко починають

виходити в самвидаві, в Чехословаччині та Польщі. У 1965–1966 рр. неодноразово виступала на захист українських письменників, які зазнавали арештів та притисків, намагалась залучити до цих протестів своїх колег з письменницьких кіл. В 1968 р. виступила на підтримку В. Чорновола.

Лише в 1977 р. вийшла збірка «Над берегами вічної ріки», а в 1979 р. історичний роман у віршах «Маруся Чурай», який до того пролежав шість років. За нього поетеса була удостоєна Державної премії імені Т. Шевченка. Твір складений про напівлегендарну народну співачку та поетесу часів Хмельниччини, яка вважається авторкою популярних у народі пісень, найвідоміша з яких «Ой, не ходи, Грицю». Любов та зрада розкриваються тут на суспільному та особистісному рівнях.

У 1980-ті рр. були опубліковані збірки «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987). Вони знов підтвердили, що в поезії Л. Костенко співіснують інтуїтивний та раціональний шляхи пізнання світу та досягнення істини. В поемі «Скіфська Одисея» (1983–1986) постає широка панорама історичного минулого скіфської доби: релігійні вірування, поховальні звичаї, ювелірне оздоблення, лікарські засоби, відносини з греками. Авторка твору задається питаннями: «І хто вони? А ми хто? Хто ми? Хто ми? Хто наші предки? Прийшли? Автохтонні?» В драматичній поемі «Сніг у Флоренції» ставиться питання мистецького вибору, ролі художника у суспільному житті.

Після тривалого мовчання в 2010 р. вийшла поема «Берестечко» про одну з найбільш драматичних подій в українській історії – битву під Берестечком 1651 р. Трагедія, що відбувається, показана очима Б. Хмельницького. В тому ж році з'явився і перший прозовий роман письменниці – «Записки українського самасшедшего», який відразу здобув величезну популярність. В романі описується період президентства Л. Кучми та події Помаранчевої революції через призму сприйняття пересічного українця – 35-річного програміста та його родинного оточення – людей різних за віком, фахом та сприйняттям світу. По суті, йдеться про особистісну нереалізованість, не бажання діяти та хоча б рефлексувати творчо та плідно. Це сприйняття фіксується у так званих «Записках», тон яких поступово стає все більш емоційно напруженим та позитивним.

Для творів Л. Костенко характерно поєднання конкретно-історичного і загальнолюдського. Її герої творять історію свого народу. У творчості письменниці знайшли своє відображення кращі традиції українського фольклору і класичної літератури. Так, в поемі «Дума про братів Неазовських» розробля-

ються фольклорні мотиви, зокрема зображення народного співця, кобзаря. Образ дороги стає композиційним стержнем твору, допомагає розкрити проблему вірності та зради, життя та смерті. В поезіях Л. Костенко, незважаючи на трагічність сюжетів, присутні почуття історичної перспективи і оптимізм. М. Ільницький окреслює процес ускладнення внутрішнього освіту та її ліричного героя як «шлях від парадоксу до драматизму». Поетесі належить також збірка віршів для дітей «Бузиновий цар» (1987).

Л. Костенко – почесний професор декількох університетів, лауреат низки премій та відзнак. Від звання Героя України письменниця відмовилась. Її твори перекладені різними мовами.

156. КУЛІШ МИКОЛА ГУРОВИЧ (1892–1937),

письменник, драматург, редактор, педагог, громадський діяч

Народився у с. Чаплинка (Херсонщина) в бідній селянській родині. По закінченню початкової школи за сприяння чаплинських інтелігентів продовжив освіту в Олешках: з 1905 р. у міському училищі, а потім – у протогінназії. У Олешках він починає писати. Перші твори – сатиричні вірші, фейлетони, епіграми – з'являються на сторінках учнівських рукописних журналів. 1913 р. він пише п'єсу «На рыбной ловле» російською мовою.

У 1914 р. його зараховано до історико-філологічного факультету Новоросійського університету, але у серпні мобілізовано до війська; після школи прапорщиків він вирушає на фронт. 1915–1917 рр. проводить на передовій, де продовжує писати вірші й невеличкі драматичні сцени. Деякі поезії друкувалися у армійській газеті, а одноактні п'єси розігрували солдати. У 1917 р. офіцер Куліш стає на бік Лютневої революції. З початку 1918 р. він – голова Олешківської ради робітничих і селянських депутатів. У 1919 р., у Херсоні, Куліш формує Дніпровський селянський полк Червоної Армії, яким командував у боях з денікінцями. Згодом стає начальником штабу групи військ Херсонського та Дніпровського повітових військкоматів. Після демобілізації керує органами народної освіти в Олешківському повіті, редагує газету «Червоний Шлях» у Зінов'євську (тепер Кропивницький). В цей період він складає першу українську абетку для дорослих – «Первинка». У шкільних справах Куліш багато подорожує південною Україною під час голоду 1921–1922 рр. Події цього періоду відображені у документальній повісті російською мовою «По весям и селам» та п'єсі «97» (1924). У 1922 р. працює у губернському відділі народної освіти в Одесі.

Постановки п'єс «97» та «Комуна в степах» (1925) принесли Кулішу загальне визнання. В Одесі він стає членом спілки «Гарт». У 1925 р. переїжджає до Харкова, де входить до ВАПЛІТЕ, а від листопада 1926 до січня 1928 р. займає посаду її президента.

Знайомство з Л. Курбасом у 1925 р. породжує багаторічну дружбу між ними та тісну співпрацю с театром «Березіль». У 1926–1928 рр. Куліш входив до складу редакційної колегії журналу «Червоний Шлях», друкувався у альманасі «Літературний ярмарок», пише статтю «Критика чи прокурорський допит», де захищає право митця на самобутність на внутрішню незалежність. З кінця 1929 р. – член президії літературного об'єднання «Пролітфронт».

П'єси Куліша найчастіше ставилися у театрі «Березіль». Л. Курбас відзначав, що драматична манера Куліша «романтична в реалістичному». Перші п'єси «97» і «Комуна в степах» переважно реалістично-побутового характеру; комедія-фарс «Хулій Хурина» (1926) має експресіоністичні риси; «Зона» (1926) – гостра сатира на партійних кар'єристів, комедія «Отак загинув Гуска» (1925) має елементи символізму. Творчою вершиною стали п'єси «Народний Малахій» (1927) і «Мина Мазайло» (1929). Тема цих п'єс – облудність ідеалів комуністичної революції, національне пристосуванство і фальш міщанського середовища. «Патетична соната» (1929) показує боротьбу трьох сил – комуністичної, білогвардійської і національно-патріотичної у 1917–1918 рр. У п'єсі використано засоби тогочасної експериментальної драми у поєднанні з традиційним українським театром (вертепом).

На початку 1930-х рр. більшість його творів зазнають великої політичної та естетичної критики, творчість Куліша подається як одна з негативних тенденцій у тогочасній українській літературі. Публіка та вищі ешелони влади категорично не сприйняли драму «Маклена Граса».

Після подорожі Херсонщиною під час голодомору 1933 р., Куліш починає зневірятися у революційних ідеях. У ході розгорнутої проти нього ідеологічної кампанії стверджується, що його останні п'єси мають у основі ворожі комуністичному режиму погляди. На I всесоюзному з'їзді радянських письменників 1934 р. Куліша прямо оголосили буржуазно-націоналістичним драматургом. У грудні 1934 р. Куліш був заарештований і звинувачений у приналежності до націоналістичної терористичної організації та зв'язках з ОУН, в березні 1935 р. засуджений до 10 років Соловецьких таборів; 3 листопада 1937 р. розстріляний в урочищі Сандармох, Карелія. Реабілітований 1956 р.

157. МАЛЕВИЧ КАЗИМИР СЕВЕРИНОВИЧ (1878-1935),

художник

К. Малевич – один з найяскравіших представників абстракціонізму. Його картина «Чорний квадрат» по сьогодні вважається іконою мистецтва XX ст.

Народився в Києві, де його батьки-поляки працювали на цукровому заводі промисловця М. Терещенка. Серйозно займатися малюванням почав у 17 років, відвідуючи Київську малювальну школу. В 1904 р. Малевич відправляється до Москви, де відвідує заняття в школі-студії Ф. Рерберга, який був одним із засновників Московського товариства художників. У 1910 р. разом з М. Ларіоновим, Н. Гончаровою, В. Кандинським – першими російськими художниками-авангардистами – стає членом творчого об'єднання «Бубновий валет». У 1912 р. бере участь у відомій виставці «Ослиный хвост», де демонструє свої перші кубофутуристичні роботи. Займається активною творчою діяльністю – ілюструє книги, читає лекції, береться за режисуру, проектує костюми та декорації для футуристичної опери «Перемога над сонцем» (1913).

У 1915 р. в Петербурзі відкривається експозиція «0,10» (нуль-десять), на якій К. Малевич представляє 39 своїх абстракцій, серед яких і його «Чорний квадрат», що поклав початок новому напрямку безпредметного мистецтва – супрематизму. Суть напрямку викладено Малевичем в роботі «Від кубізму та футуризму до супрематизму. Новий живописний реалізм». Супрематизм (supremus) – від латин. «перевага», «домінування») – це набір геометричних фігур, написаних локальними кольорами і скомпонованих на білому тлі за законами динаміки і статичності. Це створення власної мови живопису.

Супрематизм поділявся на три етапи: чорний, кольоровий і білий. Чорний квадрат – це базисний елемент світу і буття, намальований на білому тлі, бо білий – це безкрайній космічний простір. Білий – це всі кольори разом, це чистота і прозорість. Чорний квадрат – першоформа, білий фон – першопростір. Кольоровий період пов'язаний з червоним кольором, бо він – символ кольоровості взагалі. Картини кольорового періоду відрізнялися багатофігурністю, химерною організацією, складними геометричними елементами. В останній стадії – білий – із супрематизму уходить колір, а в 1918 р. з'являються полотна «біле на білому».

1919 р. в Москві пройшла персональна виставка Малевича, на якій було представлено 153 полотна майстра. Але жити в столиці фінансово було все складніше, і художник їде до Вітебська викладати в Народній художній школі

М. Шагала. Тут його супрематизм викликав справжній бум – в місті почали виготовляти навіть супрематичні тканини та посуд. У 1922 р. Малевич приїздить до Петрограду, де організовує Державний інститут художньої культури.

Авангардне мистецтво було зайвим соціалістичному реалізму і підлягало жорсткій цензурі з боку радянської влади. В 1925 р. Малевич від'їжджає до Німеччини, де був прийнятий шанувальниками з захопленням. Далі свої картини художник планував виставити у Парижі, але раптово його відкликали до СРСР. Радянська влада звинуватила майстра в шпionaжі, виїхати за кордон йому більше не вдалося. З 1929 р. він викладає в Київському художньому інституті.

У 1935 р. Казимир Малевич помирає від тяжкої хвороби. По Невському проспекті в Ленінграді пройшла траурна процесія: на відкритій платформі вантажівки з чорним квадратом на капоті було встановлено супрематичний саркофаг, створений за проектом самого Малевича. Так власний похорон він перетворив у творчу маніфестацію, направлену проти тоталітарного режиму. Картини художника було знято з публічного показу аж до 1960-х рр., коли вони стали джерелом для натхнення митців концептуального мистецтва, мінімалізму, монохроматизму.

158. МАРЧУК ІВАН СТЕПАНОВИЧ (народ. 1938),

художник

Навчався у Львівському училищі прикладного мистецтва ім. І. Труша, після служби в армії – на відділі кераміки Львівського інституту прикладного мистецтва (закінчив у 1965). Працював в Інституті надтвердих матеріалів НАН України, на Київському комбінаті монументально-декоративного мистецтва. Протягом 1989–2001 рр. мешкав у Австралії, Канаді, США. Тепер живе та працює в Києві.

Автор більш ніж 4 тис. творів і понад ста персональних виставок.

До 1988 р. Спілка художників України офіційно не визнавала творчість І. Марчука, лише 1988 р. його було прийнято у члени Спілки, що призвело до зростання популярності майстра, в тому числі на Заході.

Митець ділить свою творчість на періоди, кожний з яких відрізняється за стилем та малярською манерою. Розпочав мистецький шлях з циклу «Голос моєї душі». Потім були «Цвітіння», «Пейзажі», «Портрет», «Абстрактні композиції», «Виходять мрії з берегів» та ін. За його словами, у 2008 р. розпочався десятий період циклом «Погляд у безмежність». Постаті великого Кобзаря

та його творчості присвячений цикл «Шевченкіани». Картини з цього циклу відбивають сум та тягу до краси, добра і правди, властиві і поезіям Шевченка, й поглядам самого Марчука.

І. Марчук є засновником стилю, який сам художник визначив як «пльонтанізм» (від «плести», «пльонтати»: картини ніби створені з клубочків чудернацьких ниток). За визнанням митця, джерело його натхнення – анатомія дерева, його складна структура. На картинах майстра з малих мазків сплітаються цілісінькі «черви» чи «змії», з яких формуються черепи у коней та людей і абстрактні форми, які не завжди схвально сприймаються художніми критиками. Тим не менш рідкісний талант та працьовитість митця ніким не піддаються сумніву.

Дослідники творчості І. Марчука відзначають, що в його мистецькій спадщині розкрилися можливості автохтонної етнічної народної традиції. При цьому митець художніми засобами вибудував власну світоглядну систему. Роботи циклів «Голос моєї душі» та «За горизонтом горизонт» дають формулу світобудови і ключ до її розв'язання, окреслюють вихід у простори Мультиверсуму. З його картин постає образ сучасного світу.

За словами мистецтвознавця О. Доріченко, «Іван Марчук уміє перетворити звичайне буденне життя – у сцену, в театр, а в своїх картинах – показати сокровенні глибини буття. Але при цьому Марчук – таємничий, він нікому до кінця не відкриває своєї душі, та й сама його творчість – якась насторожена тиша, перехідний стан – ніби перед великим вибухом. Це – Велика Тайна, яка є не простим спогляданням, а викликає зворотні шалені емоції». Сам художник так говорить про власну творчість: «Наперед не знаю, що малюватиму. У мене виникає один образ, другий. Рука мене сама веде. Можу сказати: мало яку картину я писав головою, розумом. Вони мені ніби являються».

І. Марчук – народний художник України, лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка. У 2007 р. був включений до рейтингу 100 найвизначніших геніїв сучасності за версією британської газети «The Daily Telegraph». Картини І. Марчука зберігаються в багатьох колекціях у різних країнах світу.

159. МИКОЛАЙЧУК ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ (1941–1987),

кіноактор, кінорежисер, сценарист

Народився у багатодітній селянській родині, з 12 років грав у сільському самодіяльному театрі. Закінчив Чернівецьке музичне училище (1957), потім театр-студію при Чернівецькому музично-драматичному театрі ім.

О. Кобилянської (1961). В 1963–1965 рр. навчався на кіноакторському факультеті Київського інституту театального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

В кіно дебютував ще студентом – у картині Л. Осики «Двоє». Також студентом знімався в ролі молодого Т. Шевченка у фільмі «Сон» та І. Палійчука у «Тінях забутих предків», завдяки чому став відомим. І. Миколайчук втілював образ людини, охопленої безмежною любов'ю до коханої та до рідної природи. Помітним явищем в українському кінематографі став і фільм «Комісари» (1970) з Миколайчуком у ролі комісара Громова.

Починаючи з фільму «Білий птах з чорною ознакою» (1971) Миколайчук, крім актора, став ще й сценаристом. У фільмі Б. Івченка «Пропала грамота» (1972) він не лише виконав колоритну роль козака Василя, а був фактичним співрежисером, ще й працював над музичним оформленням фільму. Адже Миколайчук і сам грав на декількох музичних інструментах.

З 1968 р., під час зйомок фільму «Анничка», почались обвинувачення Миколайчука у націоналізмі. «Тіні забутих предків» на тривалий час фактично заборонили до показу. «Пропала грамота» вийшла на екрани лише наприкінці 1980-х. Самого І. Миколайчука поступово майже відлучили від творчого процесу. Лише в 1979 р. йому вдалося отримати дозвіл на зйомки фільму «Вавилон ХХ» за романом В. Земляка «Лебедина зграя», в якому Миколайчук виступив сценаристом, режисером, актором і навіть композитором. Жанр означений самими авторами стрічки як «народно-романтична небилиця». За словами Миколайчука, «жанр картини сягає джерел народних фольклорних сказань, до традицій романтико-поетичної народної бувальщини, яка поєднує в собі абсолютну психологічну реалістичність народних характерів і вільну умовність форм». Фільм отримав світове визнання, на відміну від наступного – «Така пізня, така тепла осінь» (1981) – про поневіряння буковинського селянина в сучасних реаліях, який режисеру не дозволили реалізувати відповідно зі своїм задумом, а вимушували постійно перезнімати сцени з ідеологічних міркувань.

В 1983 р. підготував сценарій до картини «Небилиці про Івана» комедійно-пригодницького характеру про перипетії життєвого шляху мандрівного актора і філософа, авантюриста І. Калити. Через важку хворобу Миколайчук так і не почав зйомки. Вже після його смерті фільм зняв 1989 р. Б. Івченко.

Як актор Миколайчук також знімався в фільмах «Гадюка» (1965), «Помилка Оноре де Бальзака», «Камінний хрест» (1968), «Захар Беркут» (1971), «Тривожний місяць вересень» (1976), «Лісова пісня. Мавка» (1980), «Повер-

нення Батерфляй» (1982), «Легенда про княгиню Ольгу» (1983), «Миргород та його мешканці» (1983), «На вістрі меча» (1986) тощо. Лауреат Шевченківської премії 1988 р. (помертено).

160. МУРАТОВА КІРА ГЕОРГІЇВНА (народ. 1934),

кінорежисер та сценарист

К. Муратова (Короткова) народилася в м. Сороки в Румунії. У 1950 р. – емігрує до СРСР, отримує радянське громадянство.

У 1959 р. закінчила режисерський факультет Всесоюзного державного інституту кінематографії. Дебют Муратової-режисера стався на Одеській кіностудії. Свій перший фільм «Короткі зустрічі» (1967) вона зняла з чоловіком О. Муратовим. Разом з Л. Жуховицьким написала сценарій і сама зіграла головну роль. Наступний її фільм «Довгі проводи» (1971) було заборонено більш ніж на півтора десятиліття (за формалізм та наслідування західних режисерів). Лише в 1987 р. цей фільм було показано, і він отримав премію на Міжнародному кінофестивалі в Локарно (Швейцарія).

Після непорозумінь з керівництвом Одеської кіностудії Муратова виїжджає до Ленінграду і вже на «Ленфільмі» виходить її картина «Пізнаючи білий світ» (1979). Там же вона знайомиться з художником Є. Голубенком, що став її другим чоловіком та співавтором сценаріїв. Наступна картина – «Серед сірих каменів» (1983) вийшла лише в одній копії, адже фільм спіткала жорстка критика, його було декілька раз перемонтовано без згоди Муратової, через що вона була змушена зняти своє прізвище з титрів взагалі. Фільм так і вийшов з ім'ям вигаданого автора І. Сидорова. Волелюбна творчість Муратової зневажала будь-яку ангажованість творчості. Р. Балаян говорив про неї: «Всі знімають, як можуть, Муратова – як хоче».

Періодом реабілітації та відродження режисерки став час «перебудови» в СРСР. Велику увагу суспільства викликали її роботи «Зміна участі» (1987) та «Астенічний синдром» (1989). В 90-ті рр. участь в її фільмах бере Р. Літвінова («Захоплення» 1994, «Три історії» 1997). В фільмах Муратової знімалися також актори В. Висоцький, Г. Делієв, О. Табаков, Н. Бузько, А. Демідова та ін. Справжньою подією кількох міжнародних кінофестивалів став фільм «Настроювач» (2004).

К. Муратова – лауреат багатьох міжнародних премій. Дійсний член Національної академії Мистецтв України (з 1997). Її цікавить людина в різних ситуаціях, вона досліджує всі сторони людські душі, моралі. Герої фільмів

Муратової – нестандартні, з неоднозначними характерами. Особливо цікавими є жіночі образи, які вона лишає стереотипності (за що творчість К. Муратової часто позначають як «жіночий кінематограф»).

Режисер К. Муратова має унікальну впізнавальну манеру, її мистецтво – це висока кінематографічна культура. Доказом особливого статусу Муратової у вітчизняному кінематографі є наявність ряду досліджень про неї: «Кіра Муратова. Творчий портрет» (В. Божович, 1988), «Кіра Муратова: мистецтво кіно» (З. Абдуллаєва, 2008), «Муратова: досвід кіноантропології» (М. Ямпольський, 2009).

161. ОЛІЙНИК БОРИС ІЛЛІЧ (1935–2017),

поет, перекладач, громадський діяч

У 1958 р. закінчив факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Очолював на протязі 11 років парторганізацію Союзу письменників України і за цей час ніхто з його колег не був виключений з цієї творчої спілки. Вів репортажі з Чорнобиля, побував і в інших «гарячих точках» колишнього СРСР і за його межами, зокрема, в Югославії під час драматичних подій 1990-х рр. З цього приводу Б. Олійник написав декілька есе.

Автор понад сорока книг, що складаються з віршів, статей, есе. Перша лірична збірка «Б'ють у крицю ковалі» (1962) – про повоєнні роки, пережиті через власний досвід. Потім побачили світ такі книжки, як «Вибір» (1965), «Коло» (1968), «Стою на землі» (1973), «Заклинання вогню» (1978), «Сива ластівка» (1979), «У дзеркалі слова» (1981), «Поворотний круг» (1989), «Таємна вечеря» (2000) та ін. Найбільш відомі поеми Б. Олійника – «Сиве сонце моє», «Дорога», «Рух», «Доля», «Урок», «У дзеркалі слова», «Дума про місто».

Вірші Олійника різноманітні за своєю тематикою, але завжди зворушливі, емоційно-насичені. Вони можуть мати задушевно-ліричний, філософський, публіцистичний вимір, сповнені драматизму, але завжди це поезія високого гатунку. В своїй творчості поет використовує елементи притчі, казки, фантастики, алегоричної та символічної образності. Часто його вірші сповнені близькою до фольклору музикальністю.

Поетика Б. Олійника людиновимірна та гуманістична. В ній митець відстоює конкретність, предметність слова, принцип «тяжіння серця», яке «не дано збороть». Своєю лірико-філософською спрямованістю виділяється цикл

«Сиве серце моє».

Особливої популярності здобули твори, в яких постають морально-етичні проблеми. Неодноразово виникає тема материнської любові; тема хліба, адже «у нім народна світиться душа»; теми величі щоденної чесно́ї і сумлінної праці, призначення поезії.

З 2010 р. Б. Олійник – голова Комітету з Національної премії України ім. Т. Шевченка. Лауреат низки державних та міжнародних премій.

162. ПАВЛИЧКО ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ (народ. 1929),

поет, перекладач, критик, громадський діяч

Народився в селянській родині. У 1953 р. закінчив філологічний факультет Львівського університету. В тому ж році дебютував поетичною збіркою «Любов та ненависть». Пізніше побачили світ поетичні книги «Моя земля» (1955), «Чорна нитка» (1958), «Правда кличе» (1958). Тираж останньої було знищено за вказівкою партійних цензорів. Пізніше вийшли збірки «Сонети подільської осені» (1973), «Спіраль» (1984), «Поеми й притчі» (1986), «Покаянні псалми» (1994). Український поет радянської доби А. Малишко так написав про свого молодшого колегу: «В поезії Дмитра Павличка розвинувся, задзвенів, зацвів у слові вічний катран прикарпатського Покуття, з смереками і дубами, з мозолистими, шкарубкими долонями батька, з ріллею, що пахне плугом і посіяним зерном».

Він зображує свого героя в різних психологічних станах, які трансформують конкретно-буттєвий досвід в енергію філософського знання. Також Павличко – автор сценаріїв до фільмів «Сон» (у співавторстві з В. Денисенком, 1964), «Захар Беркут» (1971), автор текстів пісень у фільмі «Роман і Франческа» (1960). Д. Павличко завідував відділом поезії редакції журналу «Жовтень» (нині «Дзвін»), після переїзду до Києва працював у секретаріаті Союзу письменників України; протягом 1971–1978 рр. редагував журнал «Всесвіт».

Д. Павличко – один з найвідоміших українських перекладачів. Завдяки його зусиллям вперше українською мовою з'явилося повне зібрання творів В. Шекспіра; були відкриті для українського читача твори Ш. Бодлера, Л. де Камюенса; запропоновані нові прочитання творів Данте, Ф. Петрарки, Г. Лорки, Й.В. Гете, р. М. Рільке, Г. Ібсена та багатьох інших. Створена ним велика антологія творів європейських поетів в українському перекладі була опублікована в 1983 р. під назвою «Світовий сонет». В розширеному вигляді,

з доданням оригінальних сонетів самого Павличка, ця збірка вийшла у 2004 р.

В своїх поезіях Павличко звертався до тем національної свідомості («Вірші з Монголії»), рідної мови («Київські сонети»), любові. Багато віршів Павличко стали піснями, в тому числі популярна «Два кольори» (муз. О. Білаша). Відгукувався поет і на актуальні події свого часу. Так, збірка «Правда кличе!», що вийшла невдовзі після XX з'їзду КПРС, на якому був розвінчаний культ особистості Й. Сталіна, стала одним із симптомів народження нового покоління творчої молоді – шістдесятників. Її тираж було знищено, а поета піддано жорсткій критиці, але голос громадянської совісті, покликаний до життя «відлигою», що розпочиналася в країні, вже було не заглушити. У відомому сонеті «Коли помер кривавий Торквемада», який входив до цієї збірки, Павличко осмислив інквізиторську суть Й. Сталіна та живучість створеної ним тоталітарної моделі. Окремий цикл поет присвятив подіям першої чеченської війни (1994–1996), в якій вбачав боротьбу з невмирущою жадобою імперії до влади над підкореними народами.

В збірках «Магістралями слова» (1977), «Над глибинами» (1983) та «Біля мужнього світла» (1988) представлено літературно-критичні розвідки, статті, доповіді та виступи автора з проблем української та світової літератури, а також матеріали про окремі персоналії та літературні явища і події.

Д. Павличко – один з організаторів Народного Руху України, перший голова Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Неодноразово обирався народним депутатом України. На IV Всесвітньому Форумі Українців, що відбувся в 2006 р., Павличка було обрано Головою Української Всесвітньої Координаційної Ради. Перебував поет і на дипломатичній роботі; був послом України в Словаччині та Польщі. В 2004 р. отримав звання Герой України «за визначний особистий внесок у розвиток української літератури, створення вершинних зразків поетичного слова, плідну державну і політичну діяльність».

163. ПАРАДЖАНОВ СЕРГІЙ ЙОСИПОВИЧ
(ПАРАДЖАНИН САРКІС ГОВСЕПІ, 1924–1990),
кінорежисер

Народився у Тбілісі в родині антиквара та, хоча й не продовжив родинну справу, навчився любити й цінувати красиві речі. Після середньої школи він провчився один рік у Інституті залізничного транспорту. У 1941–1943 рр. працював художником-технологом на тбіліській фабриці «Радянська іграшка». У 1942–1945 рр. вчився на вокальному відділенні Тбіліської консервато-

рії. У складі концертної трупи провів близько 600 концертів у шпиталях. В 1945 р. Параджанов перевівся до Московської консерваторії, а 1946 р. вступив на режисерський факультет Всесоюзного державного інституту кінематографії (у майстерню І. Савченка), по закінченню якого 1951 р. був направлений на Київську студію художніх фільмів. Дипломну роботу – фрагмент фільму «Андрієш» за мотивами молдавських казок – у 1955 р. Параджанов разом із режисером Я. Базеляном відзняв на кіностудії ім. Довженка у повнометражному варіанті.

В Україні Параджанов створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961) «Квітка на камені» (1962, у співавторстві з А. Слісаренком).

Славу й визнання принесла Параджанову екранізація в 1964 р. повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Фільм було нагороджено призом Всесоюзного кінофестивалю в Києві (1966), та все ж за кордоном (під назвою «Вогняні коні») інтерес до нього був значно більшим. Фільм отримав 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях (24 гран-прі) у 21 країні. Журнал «Екран» (Польща) 1966 р. писав: «Поетична повість на межі реальності й казки, дійсності й уяви, достовірності й фантазії <...> Уяві Параджанова, здається, немає меж <...> Параджанов відкриває у фольклорі, звичаях, обрядах самотній культурний ритуал в рамках якого дійсність реагує на турботу і трагедію особи».

У 1967–1969 рр. на Єреванській кіностудії Параджанов працює над фільмом «Колір гранату» («Саят-Нова»). Картину складено з декількох мініатюр, що відображують не так події біографії великого вірменського поета Саят-Нови, як життя духу, історію його любові, його ставлення до релігії, влади, народу. Мова стрічки метафорична. Параджанов використав метод «живих картин»: майже статичні кадри, старовинні предмети, що працюють нарівні з акторами, багатозначна, хоча й лаконічна, мова кольору. Кожен кадр насичено максимумом смислів і їх осягнення потребує від глядача чималої культури. Але новаторські ідеї режисера були вельми скептично сприйняті керівниками Держкіно. Лише в 1973 р. фільм випустили в прокат, проте Параджанов відмовився монтувати стрічку, це зробив С. Юткевич. Відтак існують дві версії фільму: авторський, в запасниках «Арменфільму», і фільм Юткевича, з якого вийшли у прокат лише 143 копії.

У 1965–1968 рр. Параджанов брав активну участь у правозахисному русі, відтак сам став об'єктом переслідувань й, намагаючись уникнути арешту,

був змушений виїхати у Вірменію. У 1971 р. повернувся до Києва, 1973 р. був заарештований і засуджений до п'ятирічного ув'язнення. Тільки завдяки міжнародній кампанії протесту він був звільнений 1977 р. Втім й надалі зазнавав переслідувань, ще двічі був ув'язнений, а після 1982 р. через заборону мешкати в Україні, оселився у Тбілісі.

У Грузії за сприянням місцевої інтелігенції Параджанов відзняв стрічку «Легенда про Сурамську фортецю» (1984) та документальний фільм, присвячений Піросмані (1986). Через ідеологічну цензуру не вийшли фільми «Intermezzo» (за М. Коцюбинським), «Київські фрески», «Ікар». Значно більше творчих задумів загинуло у зародку. «Лише під час арешту, – згадував Ю. Ілленко, – зникло сімнадцять сценаріїв, підготовлених до зйомок і відкинутих можновладцями. І ще близько сотні були винесені ним з ув'язнення, але вони існували лише <...> в його голові». Остання робота Параджанова, художня картина «Ашик-Керіб» (1988) за мотивами казки М. Лермонтова, отримала посвідчення про дозвіл вже після успіху на фестивалях в Голландії, Німеччині і Венеції. Роботу над автобіографічною картиною «Сповідь» перервала смерть. С. Параджанов також створив безліч малюнків та колажів.

Похований в Пантеоні геніїв вірменського духу. У 1990 р. йому були присуджені звання народного артиста Української та Вірменської РСР.

164. ПАШКОВСЬКИЙ ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ (народ. 1962),

письменник

Є. Пашковський належить до так званої «Житомирської літературної школи». Прозаїк, есеїст, автор романів «Свято» (1989), «Вовча зоря» (1991), «Бездоня» (1992), кількох есеїв.

Пашковський навчався в Київському індустріальному технікумі, працював на різних роботах. Пізніше поступив в Київський педагогічний інститут, але не закінчив навчання, подався у мандри на Ростовщину, Краснодарський край, Північний Кавказ, Урал. З 1992 р. оглядач газети «Так» університету «Києво-Могилянська академія», потім голова комісії з видавничих проєктів Національної Спілки письменників України. Тепер голова правління «Шевченківського фонду ХХІ ст.».

Є. Пашковський – лауреат декількох авторитетних літературних премій, в тому числі Національної премії ім. Т. Шевченка 2001 р. (за «Щоденний жезл»). Він став наймолодшим літератором – лауреатом цієї премії. Член Національної Спілки письменників України і ПЕН-клубу. Проза Пашковського

перекладена англійською, вірменською, німецькою мовами.

Дослідники відзначають присутній в творах Пашковського нюансований потік свідомості, в якому змішуються урбаністичні та пасторальні, язичницькі (наприклад, Лісовий Дух у «Вовчій зорі») та християнські образи та символи (Озеро-безодня, пророцький жезл), речі, люди, явища, процеси, переживання, що затягують немов в іншу реальність, тримають у напруженні, лишають волі і в той же час провокують і серце, і думку, і фантазію. В романі-есеї Пашковського «Щоденний жезл» (1997) втеча від культури представлена в манері старозавітного пророцтва. Творам Пашковського також властиві елементи карнавалізації, гри, навіть кітчю. Разом з тим його творчість далеко не у всьому відповідає постмодерністським принципам. Зокрема, до його прози не можна застосувати концепцію «смерті автора» або культ симпатії до всіляких маргінальних груп. Пашковський звертається до образу рідної землі та інших традиціоналістських мотивів, але не ідеалізує ані місто, що вироджується, ані село, що безлюдніє.

Чорнобиль став для письменника метафорою катастрофи екологічної, техногенної та гуманітарної, новою точкою відліку не тільки в суспільно-політичній та промисловій, але й культурній історії України. Так, герой Пашковського з роману «Щоденний жезл» «у чорнобильському безчассі опинився між покинутих і забутих». Взагалі категорія часу займає важливе місце в художньому просторі його творів, де теперішність, минуле та апокаліптичне майбутнє вступають у складні взаємини між собою.

В романах Пашковського «багатство образів постає як наслідок розвитку двох визначальних тенденцій: 1) широкого охоплення життєвих процесів, панорамної візії людського існування; 2) уважної деталізації окремого явища, завдяки якій воно представляється у багатьох нюансах. Пашковському притаманне вміння прозирати у суть явищ та розрізняти форми «живого» і «мертвого» життя, вбачати прекрасне в буденності. Його твори відзначені експресивністю та символізацією дійсності. В. Шевчук визначив основну тему першого роману Пашковського «Свято» як «шукування героєм місця в житті і у світі», і життєві блукання героїв залишаються в центрі уваги письменника і в подальших творах.

Є. Пашковський відомий також і як есеїст. Знаменитою стала його стаття «Література як злочин», виголошена як післяслово до премії доктора М. Дем'яніва «Свобода і мир для України» і опублікована у низці видань.

165. ПИЛИПЕНКО СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1891–1934),

прозаїк, байкар, літературний критик, громадський діяч

Народився в Києві в сім'ї народного вчителя. 1909 р. закінчив Першу київську гімназію. Навчаючись, брав активну участь у гуртках Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), членом якої вважав себе з 1908 р. По закінченні гімназії Пилипенко вступив на історичний факультет Київського університету (відділ славістики). 1912 р. за революційну діяльність його відрахували з університету та вислали з Києва без права в'їзду в університетські міста. До Першої світової війни Пилипенко вчителював у Броварах. У 1914 р. його було мобілізовано і відправлено на фронт. Там він пройшов шлях від рядового до капітана, здобув усі бойові офіцерські нагороди, був тричі поранений і двічі контужений. У військовому середовищі вів революційну пропаганду, 1917 р. редагував у Ризі фронтову газету «Український голос». 1918 р., після демобілізації, Пилипенко повернувся до Києва, примкнув до місцевої групи УПСР, що гуртувалася навколо газети «Народна воля», став її редактором. Брав участь в організації повстання проти гетьмана П. Скоропадського, за що три місяці відсидів у в'язниці.

На початку 1919 р., Пилипенко оголосив про вихід з УПСР і вступив у КП(б)У. Працював переважно як редактор партійних і радянських газет, в редакційних відділах Всевидаву, завідував видавництвом «Космос». У часи військових кампаній проти Денікіна і білополяків командував бригадою Червоної армії. Після війни редагував газету «Селянська правда», обіймав керівні посади у видавництвах «Книгоспілка» та Державному видавництві України.

У 1922 р. створив й очолив спілку селянських письменників «Плуг» і редагував її видання, зокрема часопис «Плужанин». Був одним із основних опонентів М. Хвильового у літературній дискусії 1925–1928 рр.

1923 р. виступив з ініціативою переведення української абетки на латиницю. Наприкінці 1920-х рр. був директором Інституту літератури ім. Т. Шевченка при Народному комісаріаті освіти і згуртував там коло себе групу молодих дослідників літератури, здебільшого членів «Плугу». У 1931–1932 рр. належав до редколегії «Літературної газети», був відповідальним секретарем Федерації об'єднань радянських письменників України (ФОРПУ). 1933 р. Пилипенко виключено з партії «як небільшовика за спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів». Того ж року його заарештували. У березні 1934 р. Колегія ОДПУ УРСР засудила його до розстрілу.

1957 р. С. Пилипенка реабілітовано посмертно. За життя письменника вийшло тридцять книжок байок та оповідань. Він був автором низки літературно-критичних статей, зокрема: «По бур'янах революції» – про Хвильового-новеліста, «Занепадництво у наших критиків». Редагував видання «Антология украинской поэзии в русских переводах» (1924) й твори І. Франка. Пилипенко є одним із фундаторів радянської байки в Україні. Він майстерно переспівував байки російських, білоруських та інших авторів, переклав збірку грузинських байок (невидано). В його байках традиційні, «езопівські», сюжети межують з цілком оригінальними, наповненими новим змістом, з сучасними персонажами.

Величезний досвід редактора та видавця дозволив С. Пилипенку в поетичних та прозових творах вдало втілити притаманні йому ширий гумор, лаконізм, соковитість і дотепність викладу. Зважаючи на особливості стилю Пилипенка називають «українським О. Генрі» та спадкоємцем «покутської трійці».

166. ПІДМОГИЛЬНИЙ ВАЛЕР'ЯН ПЕТРОВИЧ (1901–1937),

письменник і перекладач

Народився в с. Чаплі під Катеринославом в бідній селянській родині. У 1910–1918 рр. навчався в Першому катеринославському реальному училищі, потім з перервами на математичному та правничому факультетах Катеринославського університету, який так і не закінчив. У 1920–1921 рр. Підмогильний вчителював у Павлограді на Катеринославщині.

1921 р. він переїздить до Києва, де три місяці працює бібліографом Книжкової палати. У 1921–1923 рр. викладає українську мову та політосвіту в трудовій школі у Ворзелі, потім повернувся до Києва, де активно включився в літературно-мистецьке життя. Став членом щойно створеного «АСПИСу» (Асоціації письменників), з якого виокремилось літературне угруповання «Ланка» (1924–1926), з 1926 р. – «МАРС» (Майстерня революційного слова). Ця організація стала київською філією «ВАПЛІТЕ».

Ще у шкільні роки В. Підмогильний опублікував пригодницькі оповідання. У 1919 р. три його новели вийшли у катеринославському збірнику «Січ». До першої збірки з гучною назвою «Твори, том 1» (1920) увійшло 9 оповідань. У ті роки Підмогильний знаходиться під впливом С. Єфремова та Д. Яворницького, своїм духовним наставником у відчутті слова вважав М. Коцюбинського. У Ворзелі Підмогильний написав цикл «Повстанці», час-

тково надрукований в катеринославській газеті «Український пролетар». У 1922 р. виходить книжка оповідань «В епідемічному бараці» та повість «Остап Шептала». У 1923–1924 рр. новели Підмогильного друкуються в часописах «Нова Україна», що його видавав у Празі В. Винниченко, «Літературно-науковий вістник», у збірці «Військовий літун», а 1926 р. окремим виданням вийшла повість «Третя революція».

Разом з Є. Плужником у 1926–1927 рр. він підготував два видання словника «Фразеологія ділової мови», працював над сценарієм фільму «Коломба» за новелою П. Меріме. 1927 р. були видані збірка оповідань Підмогильного «Проблема хліба» та роман А. Франса «Таїс» у його перекладі.

1928 р. виходить друком роман «Місто», який вважається першим урбаністичним романом в українській літературі, з новими героями, проблематикою та манерою оповіді. Того ж року він відвідав Німеччину, Чехословаччину «для налагодження творчих зв'язків».

В. Підмогильний брав участь у літературній дискусії 1925–1928 рр. У Києві він працював редактором видавництва «Книгоспілка», співредактором журналу «Життя і революція», виступав у періодиці з літературознавчими статтями та рецензіями про творчість Т. Бордуляка, І. Нечуя-Левицького, М. Рильського. 1930 р. було видано другий роман Підмогильного «Невеличка драма», який є зразком не лише урбаністичної, а насамперед інтелектуальної прози. Роман привертає увагу психоаналітичними та екзистенціалістськими мотивами.

Того ж року в Москві в перекладі російською мовою виходить роман «Місто». Але загальна ситуація в країні дедалі погіршувалася. Підмогильного виводять зі складу редколегії журналу «Життя і революція», його твори майже не друкують. У 1931 р. він переїхав до Харкова, де працював у видавництві «ЛіМ» та отримав посаду консультанта з іноземної літератури при видавництві «Рух». Підмогильний зосередився на перекладах з французької, яку він опанував від часів навчання в реальному училищі: опублікував двотомник творів Д. Дідро, трактат Гельвеція «Про людину», був одним з організаторів, редакторів і перекладачів багатотомних видань Г. де Мопассана (10 томів), О. де Бальзака (15 томів) та А. Франса (25 томів). За своєю стилістичною точністю та мовною віртуозністю його переклади французьких авторів досі вважаються неперевершеними.

У 1934 р. В. Підмогильного було заарештовано за звинуваченням в «участі у роботі терористичної організації», а у 1935 р. засуджено на термін

«десять років з конфіскацією особистого майна». Навіть у ізоляторі соловецького табору Підмогильний продовжував писати. У його листах згадується невелика повість про життя одного будинку, оповідання та роман «Осінь 1929» про початок колективізації в Україні. 3 листопада 1937 р. В. Підмогильного було розстріляно, реабілітовано – 1956 р.

167. ПІНЧУК ОЛЕГ СТЕПАНОВИЧ (народ. 1960), **скульптор**

Навчався на факультеті скульптури Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури та у Вищій школі візуальних мистецтв в Женеві.

О. Пінчук працює переважно з бронзою. Основні твори: «Покаяння космополітів» (1988), «Риба-талісман» (1989), «Подорож за слонами» (1999), «Переможець» (2000), «Птаха, яка несе золоті яйця» (2000). Є автором скульптурного символу загальнонаціональної програми «Людина року» – «Прометей-престиж», пам'ятника мікрофону, що співає, якого О. Пінчук разом з колегами вигадав до фіналу «Євробачення–2005» у Києві. Біля Палацу спорту було встановлено три восьмитонні колони з чистого титану як символ зв'язку зі Всесвітом. Пам'ятник освітлювався знизу і мерехтів кольорами веселки.

О. Пінчук апелює до архетипів – універсальних знань про світ. Персонажі його скульптур – дивовижні істоти: бронзові птахобики, риби з людськими обличчями; бики з риб'ячими головами; носороги, що літають; фігури з витягнутими кінцівками, носами, гіпертрофованими дзьобами тощо. Футуристичні гігантські тварини тут поруч з крихітними істотами з блискучими крильцями. В одному з інтерв'ю Пінчук сказав так: «Через тварин я показую людський світ. Якщо придивитися, то люди нагадують тварин, а тварини нагадують людей, тож часто в моїх скульптурах глядачі впізнають самих себе».

Обіграє в своїх скульптурах О. Пінчук і власне людські образи, в тому числі добре відомі, як то Наполеон, Гоголь, казкова Шахерезада. В його «Подорожах за слонами» пошук слонів, які є символами мрій про «щастя», постає як метафора «пошуку себе». Використовує Пінчук і елементи інсталяцій, наприклад, підвісні елементи, що створюють відчуття вібрації; для створення художнього ефекту працює над об'ємом, світлом.

Дослідники відзначають зв'язок скульптур митця з народними традиціями, глибинними праісторичними джерелами. Так, в основу його «Євразії» покладений принцип праслов'янських протомів – напівфігур тварин, поєдна-

них разом. Його бестіарій дещо нагадує творчість видатної української художниці – М. Приймаченко.

Роботи О. Пінчука представлені в музеях України та приватних колекціях в Канаді, США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Швейцарії, Японії, Росії. Член Національної спілки художників України (з 1990). Заслужений художник України.

**168. ПОЯРКОВ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (народ. 1965),
*живописець, графік, скульптор, громадський діяч***

С. Поярков є одним з найбільш впізнаних та відомих сучасних українських митців. Його відрізняє особлива художня манера, філософська глибина творів, епатажність та скандальність. Поярков також активний громадський та політичний діяч. І обидва ці напрямки його діяльності заслуговують поваги – за наявність власної позиції, яку Поярков не змінює через зовнішні фактори.

Поярков народився в м. Остер Чернігівської області. У 1990 р. закінчив Львівський поліграфічний інститут, в 1995 р. – Українську Академію мистецтв. Працював в пресі, журналах, ілюстрував книги в київських видавництвах. У 1990 р. Поярков отримує Головний приз на Міжнародному конкурсі «Ілюстратори майбутнього» в Лос-Анджелесі. Саме ця перемога стала для нього визначальною, бо цей конкурс вважається найпрестижнішим в області ілюстрації наукової фантастики.

У 90-х рр. С. Поярков працював у США як ілюстратор книг, в Києві – в області реклами та дизайну. Мав ряд персональних та групових виставок у США, країнах Європи, Росії, Україні. В 2005 р. отримав приз як кращий художник року на «Еуро Соп» в Глазго.

Поярков особливий художник не лише через творчу манеру (його роботи вражають фантазійністю), а й через подання до них власних інтерпретацій та роздумів. Кожну його картину можна довго розглядати та знаходити все нові деталі. У 2001 р. вийшов альбом «Баланс противоречий», а у 2003 р. – «Безукоризненное несовершенство». Це художньо-філософські альбоми, що мають чимало глибоких думок. Вони побудовані таким чином, що сам автор пропонує власні роздуми стосовно малюнка, його назви та змісту.

С. Поярков бере активну участь у різноманітних телевізійних програмах; в пресі та Інтернеті його визначають як «вільного політичного коментатора». Він підтримував свого часу Помаранчеву революцію, був одним з лідерів Автомайдану під час Революції Гідності. Без страху і з іронією він критикує

владу, олігархів, корупціонерів.

Дуже цікавими є його роздуми про мистецтво: «Искусство давным-давно разделилось на два противоположных друг другу направления. Одно направление происходит от слова «искусный», другое – от слова «искусственный». Позиція Пояркова чітка: є мистецтво малювання, а є мистецтво маркетингу. «Я считаю, что художник от нехудожника отличается умением рисовать». «Модернизм начинался как пикантный сыр с плесенью <...> Но сыр очень быстро исчез, и осталась одна плесень» – таким є його вердикт для сучасного мистецтва.

С. Поярков – це особистість з яскравим стилем життя, мисленням, творчістю, тонким та специфічним гумором, яким він приправляє всю свою діяльність, запрошуючи глядачів поглянути на те чи інше питання під різним кутом. Окрім власне графіки та живопису, Поярков займається скульптурою та розписами на фарфорі і, маючи в собі задатки справжнього маркетолога, успішно реалізує свої роботи. Та невпинно коментує та аналізує події в своїй країні, виступаючи за створення дійсно незалежної та розвинутої України XXI ст.

169. ПРИЙМАЧЕНКО (ПРИМАЧЕНКО) МАРІЯ ОКСЕНТІЇВНА (1908–1997), художниця

Лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка, народна художниця України. За словами самої майстрині, її прізвище Приймаченко, а Примаченко є зросійщеним його варіантом. Проте свої картини вона підписувала лише Примаченко або скорочено М. П.

Народилася художниця в с. Болотня на Київщині, де і провела все життя. «Починалося все це так, – згадувала вона. – Яюсь біля хати, над річкою, на завітчаному лузі пасла я гусей. На піску малювала всякі квіти, побачені мною. А потім помітила синюватий глей. Набрала його в пелену і розмалювала нашу хату». Сусіди, подивившись на цю дивину, просили прикрасити й їхні хати. З 1936 р. її запрошують до експериментальних майстерень при Київському музеї українського мистецтва. Закономірно, її творчість стає різноманітнішою – майстриня малює, вишиває, захоплюється керамікою. На жаль, у жанрі керамічної скульптури зберігся лише один твір – «Крокодил».

Джерелом натхнення для художниці стала рідна поліська природа. Проте вона залучає й найдавніші архетипи праслов'янської свідомості, або навіть

первісної доби. В результаті з'являються небувалі, часом химерні образи, фантастичні чудовиська і птахи.

Світ її образів казковий, фантастичний і чарівний. За типологією роботи М. Примаченко можна умовно поділити на сюжетні (фігурні), знакові, ритміко-орнаментальні. Особливий розквіт її творчості припадає на початок 1970-х рр.: «Весілля», «Катерина співає пісню», «Роман і Оксана», «Галя на весілля запрошує», «Сватання», «Після весілля хрещеного батька та матку хрещену везуть до магазину». Заворожують створені М. Примаченко квіти (найчастіше соняшник), композиції з квітів – декоративні і монументальні, що нагадують стінопис. Ритмічно довершені квітково-пташині композиції: «Веснянки-роговички – веселі птички», «Чайка над полем пролітала». Всі елементи утворюють своєрідний ансамбль зі своїм ритмом і формами. Колір – основний компонент композицій М. Примаченко. Художниця промовисто зіставляє чисті, інтенсивні червоні, сині, блакитні, зелені, жовті, рожеві фарби. Колір у композиціях Примаченко «організовує» площину, втілює настрій, є елементом ритму.

Провідною в творчості художниці є органічна взаємодія тваринного і рослинного світу в їхніх таємничо-глибинних стосунках. Створена нею «звірина серія» – унікальне явище, цілковитий витвір уяви художниці. Так, дикий чаплун – від слова «чапати» – таку назву вона вигадала одному зі звірів, акцентуючи увагу на його лапах, що здатні продиратися крізь вільхові зарості. Є звірі фіолетові, чорні, сині; сумні, веселі, усміхнені, здивовані. Є звірі з людськими обличчями. Примаченко проектує свою моральну філософію на образи тваринного світу, створюючи, з одного боку, образи «добрих» звірів і птахів, а з іншого химерні витвори народної уяви. Перші намальовані яскравими, сіяючими фарбами, другі – темними, ніби навмисно приглушеними. Добро у неї завжди перемагає. Тема радості буття («Людя на радість» – так і зветься одна з її найвідоміших серій) поєднується з темою смутку (у багатьох роботах бачимо зображення уквітчаної, увішаної рушниками могили). Її образи завжди пов'язані з естетичними і моральними настановами народу, з його мовним багатством, і це відчувається в приписах до її картин.

В узорах рушників М. Примаченко відбувається поетичне перетворення побутової теми, навіть тут бачимо злиття казковості і повсякденності. Виконала Примаченко й ілюстрації до дитячих книжок «Журавель» та «Чорногуз приймає душ» (у співавторстві), а також українських народних дитячих пісень. Вражаючою ілюстрацією до казки є її композиція «Лисиця і журавель».

За складністю і водночас гармонійністю особливе місце у її творчості посідають «багатосценові» картини. У них казка і бувальщина, вигадки і реальність сплавлені у такий єдиний організм, що навіть незвичайні на перший погляд речі здаються переконливими. Пливають величезні риби, летять величезні птахи, стоять уквітчані гарненькі хатки, на деревах досягають небувалого розміру яблука.

170. ПРОЦЮК СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ (народ. 1964),

прозаїк, поет, есеїст

С. Процюк – автор поетичних збірок, літературних есеїв, романів. Найбільш відомий роман письменника «Тотем» (2005) висвітлює теми смерті, страху, неврозів, фетишизації, в той же час використовуючи елементи натураналізму та фізіологізму. Разом з романами «Інфекція», «Жертвопринесення» і «Руйнування ляльки» він складає так звану «психологічну тетралогію». Світ постає тут як депресивна темрява, життя як сума помилок, а мова як суцільний діалог. Сюжет розпадається, а герої постійно рефлектують, обертаються у колі своїх думок.

Спроба створення українського психіатричного роману знайшла своє продовження у збірці есеїв «Шибениця для ніжності», вельми різноманітній у жанровому відношенні, – тут і «майже сентиментально-клінічна» *love story*, і «громадянські картинки», і «егоповість», і «повість-мозаїка», і «екзистенційна мелодрама», і «сповідь для сорокарічного», що дала назву всій книжці. Збірка повістей «Серафими і мізантропи» в найбільшій мірі відбила вплив модерністських та постмодерністських художніх практик.

Твори Процюка відрізняє сюжетна дискретність, уривчастість. Його художня мова також досить ексцентрична. Так, у романі «Інфекція» основний масив тексту пересипаний сміливими лексемами і парадоксальними словосполученнями. Гротескним постає і сам світ творів Процюка, особливо роману «Жертвопринесення», головний герой якого, М. Іщенко, і сам є, по суті, персонажем гротескним, хоча і доволі реальним образом сучасного українського поета з глухої провінції.

Зі сторінок творів Процюка постає характерний тип героя – рефлексуючого інтелігента з сильною потребою ідеалу, життєвий шлях якого стає приводом для розгортання психологічних, соціальних, мистецьких дискурсів, що віддзеркалюють реалії інститутського життя, радянської тоталітарної системи, західноукраїнського села тощо.

Невід'ємним елементом прози С. Процюка є часто екстравагантні та ексцентричні любовні історії. При цьому трагічна нездатність знайти любов, шлях до порозуміння та внутрішній спокій, невпевненість в собі та інших практично не залишають можливості оптимістичних сюжетних ліній в творах письменника. Любов стає синдромом нав'язливого стану чи фіктивної пристрасті.

Прощок зосереджується на межових станах героїв, що під пресингом безнадії часто опиняються на грані неврозів чи психічних розладів. Це психологічне поле створене буденністю та банальністю, а не надмірною романтичною ексцентричністю, в світі, де «усі слова знецінені, усе викликає глум, недовіру і підозру, попри дику богопокинутість як глузуючих, так і об'єктів глузування» («Тотем»). В повісті «Бийся головою до стіни» ставиться проблема непростих стосунків батька і сина.

В романі «Троянда ритуального болю» (2010) Прощок відтворює біографію відомого українського письменника В. Стефаника, але не в канонічному вигляді, а через призму психоаналітичних практик. Перед нами постають жінки, що займали значуще місце в житті митця, його колеги і сучасники. В подібному дусі Прощок розгортає перед нами біографію В. Винниченка в романі ««Маски опадають повільно». Ускладнений наратив, глибинна метафорика і символіка поєднані з документалізмом і показом внутрішнього світу відомого українського культурного і політичного діяча. Останньою книгою «психофізіологічної трилогії» стала книга «Чорне яблуко», присвячена наймолодшому класику української літератури А. Тесленку. Роман написаний у формі спогадів головного героя, що переплітаються з картинами сновидінь та авторськими відступами.

Відомі також збірки есеїв С. Процюка «Канатоходьці», «Аналіз крові» і «Тіні з'являються на світанку», трилогія «Марійка і Костик», «Залюблені в сонце», «Аргонавти» та інші твори для дітей та підлітків.

171. РИЛЬСЬКИЙ МАКСИМ ТАДЕЙОВИЧ (1895–1964),
поет, перекладач, публіцист, , мовознавець, літературознавець,
громадський діяч

Народився у Києві, у родині видатного етнографа та громадського діяча Т. Рильського. 1902 р. батько помер й родина переїхала до с. Романівки (Житомирщина). Середню освіту Рильський здобув у приватній гімназії В. Науменка в Києві. Змалку познайомився з композитором М. Лисенком, етногра-

фом, дослідником і збирачем українських народних дум та пісень Д. Ревуцьким, актором і режисером П. Саксаганським, етнографом та фольклористом О. Русовим. Деякий час він жив і виховувався в родині Лисенка та Русова. Духовна атмосфера прихильності до всього українського вплинула на формування майбутнього поета.

У 1915 р. Рильський вступив до медичного факультету Київського університету, а за два роки перейшов на історико-філологічний факультет Українського народного університету в Києві, заснованого за гетьмана П. Скоропадського, але громадянська війна завадила здобути повну університетську освіту, яку він компенсував самоосвітою, вивченням мов, музикою. 1919 рр. Рильський залишив Київ і вчителював по селах Вчорайше та Романівка до 1923 р. Потім, до 1929 р., викладав у київській залізничній школі, на робітфаци Київського університету та в Українському інституті лінгвістичної освіти.

Перший вірш Рильського надруковано 1907 р.; юнацька збірка поезій «На білих островах» (1910) була позначена певним впливом символізму. Зрілою роботою була збірка «Під осінніми зорями» (1918). Протягом десятиріччя вийшло десять книжок поезій та декілька книжок поетичних перекладів, зокрема – поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш» (1927). У 1920-х рр. Рильський належав до угруповання «неокласиків». Як і решта з них, він безпосередньо своєю творчістю не реагував на політичні події й відсторонювався від радянської дійсності, лише подеколи в одвертій формі чи у вигляді іронічних «відступів» виявляв обурення проти ідейно-політичної літературної атмосфери. Це викликало гострі напади офіційної критики, звинувачення у відході від життя та нехтуванні революційними ідеалами, що врешті закінчилося арештом у 1931 р. у справі так званої Спілки визволення України. Його було звільнено «за відсутністю достатніх даних для обвинувачення й суду», але півроку перебування у Лук'янівській в'язниці призвели до зламу, свідченням якого стали збірка «Знак терезів» (1932) та віршована повість «Марина» (1933).

Книгу «Знак терезів» відкривала «Декларація обов'язків поета і громадянина»: «Мусиш ти знати, з ким виступаєш у лаві, Мусиш віддати їм образи й тони яскраві». Цей внутрішній примус породив у наступні роки різні оди, величання й заклики, теми яких підказувала офіційна політика та ідеологія. Разом з П. Тичиною та В. Сосюрою він склав «канонічну трійцю» офіційної української літератури, 1943 р. його було обрано членом АН України, від 1944 р. він очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії;

був лауреатом Сталінських (1943, 1950) та Ленінської (1960) премій. Втім це не захищало від показових «нагадувань» з боку влади: у жовтні 1947 р. «Радянська Україна» друкує статтю «Про націоналістичні помилки М. Рильського» та й надалі в офіційнім радянським літературознавстві неокласичній період творчості Рильського розглядався як час хибного блукання несталого митця на шляху до соціалістичного реалізму.

Під час нетривалої «хрущовської відлиги» Рильський пережив своєрідне поетичне «відродження». Були написані збірки, позначені тематичною свіжістю та нешаблонним ліризмом. Образом поезії «Третє цвітіння» дослідники характеризували творчість поета на схилі літ. У радянську добу Рильський написав 35 книжок поезій, 4 збірки ліро-епічних поем, наукові праці з мовознавства та літературознавства. Він багато перекладав зі слов'янських та західноєвропейських літератур, вважаючи, що переклад – «прекрасний спосіб вигострити свою мовну зброю, піднести українську мовну культуру на вищий щабель розвитку» (1938). По смерті митця було видано книжку його ранньої новелістики «Бабине літо» (1967).

М. Рильський збагатив українську поезію новими мотивами й образами, оновив давні форми вірша – терцини, октави, сонета, різні метричні засоби – від гекзаметра до верлібру.

172. САМОКИШ МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ (1860–1944),

художник, педагог

Народився у Ніжині на Чернігівщині. Син листоноші, М. Самокиш з дитинства, захоплювався малюванням. В дитячі роки заслуховувався розповідями діда про подвиги запорозьких козаків, в гімназії зачитувався віршами великого Кобзаря, на канікулах писав етюди на теми з життя українських селян та пейзажи, в студентському гуртку вивчав історію України.

В 1898 р. М. Самокиш та С. Васильківський задумали видати альбом «З української старовини», який повинен був стати продовженням «Живописної України» Т. Шевченка. Альбом був виданий у 1900 р. Портрети, що виконав аквареллю С. Васильківський, доповнюються і ніби коментуються батальними, побутовими та пейзажними рисунками М. Самокиша. Пояснювальний текст був складений Д. Яворницьким.

Багато часу та праці витратив майстер на збирання та вивчення матеріалів для цього альбому. Біля сотні зображених предметів військового спорядження, одягу, побуту є результатом замальовок зі старовинних речей в музе-

ях та приватних зібраннях України, Петербурга, Кракова та Парижа. В цьому проявилось притаманне Самокишу протягом всього творчого життя виключне сумління в добиранні та вивченні оригінальних матеріалів для своїх творів.

Після видання альбому Васильківський запросив на початку 90-х рр. Самокиша до участі в оформленні будинку Полтавського губернського земства. Майстер виконав фрески в стилі українського народного орнаменту. Вдвох вони написали панно «Козак Голота».

Збираючи матеріали, Самокиш робив багато замальовок українського орнаменту, особливо вишивок. Виставка народного українського мистецтва у Харкові в 1902 р. стала для нього стимулом до систематичного збирання орнаментів. В результаті Самокиш невдовзі видав дуже цікавий альбом кольорових репродукцій «Мотиви українського орнаменту», котрий складався з 40 таблиць – замальовок з оригінальних старовинних вишивок та тканин, найдавніші з яких належать до XVII ст.

З 1928 р. М. Самокиш щороку приїжджав в Харків для роботи. В цей період він створив цикл історичних творів. Першими з цього циклу були картини «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ у 1648 році» та «Битва козацьких повстанців з польськими гусарами при Жовтих Водах в 1648 році». Темі боротьби українського народу проти панського ярма присвячені картини «Бій Богуна з Чернецьким під Монастирищем у 1653 році», «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким».

Зображення окремих подій з історії боротьби Запорозької Січі з ворогами України, походів, битв та побуту січовиків виконувалось зі скрупульозною історичною достовірністю, яка була результатом колосальної праці – вивчення архівних, музейних матеріалів, збирання предметів української етнографії. Цією попередньою, суто дослідницькою роботою пояснюється те, що картини Самокиша, окрім притаманної їм живописності, справляють таке сильне враження своєю правдивістю. Дуже типовим в цьому відношенні є полотно «Похід запорожців в Крим» (1934). Велика робота «Морська битва запорожців з турецьким військовим кораблем» написана в незвичному для Самокиша морському жанрі.

До українського циклу належать також твори, присвячені Т. Шевченку. Самокиш з дитинства гаряче любив його поезію і схилявся перед його особистістю.

В останні роки творчого життя (1936–1941) Самокиш не тільки поглибив свою тематику, але й розширив творчий діапазон. Він пише картини про

визволення Криму Червоною Армією та боротьбу українського народу за свободу. Останнім завершеним батальним твором митця була велика картина «Полтавський бій» (1940).

Віддаючи стільки сил та часу живопису, Самокиш не залишав роботу в галузі графіки і заслужено став одним з найпопулярніших майстрів вітчизняної журнальної та книжкової ілюстрації. Його графічні роботи до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», до оповідань Марка Вовчка, роману Нечуя-Левицького «Микола Джеря» вирізняються глибоким знанням типів літературних героїв.

173. СЕМЕНКО МИХАЙЛЬ (МИХАЙЛО) ВАСИЛЬОВИЧ (1892–1937), ***поет і літературознавець***

Народився в с. Кобинці на Полтавщині. Після Хорольських гімназії та реального училища 1911 р. він вступає до Петербурзького психоневрологічного інституту.

Любов до літератури ще в дитинстві прищепила мати-письменниця. Перша поетичним збірка Семенка «Prelude» (1913) складалась з віршів-елегій. У вирі нових творчих напрямків літератури поч. ХХ ст. він відкидає модернізм як безперспективний й поступово схиляється до авангарду. 1914 р. у Києві Семенко видає збірки «Дерзання» і «Кверофутуризм», котрі започаткували кверофутуризм (лат. *quero* – шукаю та *futurus* – майбутнє). Семенко заперечує попередній художній досвід, проголошує деканонізацію будь-якого авторитету в літературі. Найбільшу критику зустріли його епатажні випадки проти Т. Шевченка, а також проти хуторянського, провінційного мистецтва, загалом проти всього, що базується на традиційному національному ґрунті.

Під час Першої світової війни його було мобілізовано до царської армії, у 1916–1917 рр. він служить телеграфістом у Владивостоці. У 1915 р. Семенко пише поетичні цикли «Крапки і плями», «Осіння рана», «П'єро кохає» позначені відчутним впливом імпресіонізму. У поезіях переважає інтелектуальне бачення навколишнього світу, а також тонкий психологічний аналіз, орієнтований у чуттєву сферу людських переживань. Повернувшись до Києва наприкінці 1917 р., поринає в літературний процес, публікує плідний доробок попередніх років і нові твори – збірки «П'єро здається» (1918), «Дев'ять поем» (1918), «Дві поезофільми» (1919). Трилогію ліричного героя П'єро завершує збірка «П'єро мертвопетлює» (1919), що знаменує повернення до поезики футуризму.

М. Семенко бере активну участь у літературному житті: видає «Універсальний журнал» (Київ, 1918), журнал «Фламінго» (1919), «Альманах трьох» (Київ, 1920), одне число «Катафалка искусства» тощо. Організовує «Ударну групу поетів-футуристів» (1921), «Аспанфут» (Асоціацію панфутуристів, 1922–1924). Перейшовши на позиції «лівого фронту» («УкрЛЕФ»), перетворив її на «Комункульт» (1924), одночасно працює (1924–1927) як головний редактор Одеської кінофабрики. Заради літератури він навіть нехтує партійною посадою та й взагалі вийшов з партії, до якої вступив ще у Владивостоці. 1927 р. заснував нове об'єднання футуристів «Нова генерація» з журналом цієї ж назви (1927–1930).

Домінуючою темою футуристичної поезії Семенка стає тема стихії міста. Своєрідність урбаністичної тематики полягає у введенні до тексту твору науково-технічної термінології, розмовно-побутової лексики, а також у майстерному переході від узагальненого до конкретних образів-елементів міста. 1922 р. він проголошує панфутуристичну теорію, за якою класичне «академічне» мистецтво, досягнувши вершини розвитку, починає агонізувати. А тому не треба чекати, поки воно відіме, треба деструктувати його, аби з уламків сконструювати нове – метамистецтво (надмистецтво). 1924 р. виходить збірка «Кобзар», з творами 1910–1922 рр., що протистоїть Шевченковому. У книгах – «Степ» (1927), «Маруся Богуславка» (1927), «Малий Кобзар і нові вірші» (1928) – поет і далі вперто дратує колег-опонентів, знову і знову презентуючи свої супре-, футуро- і кубо-поези.

Під зростаючим тиском комуністичної системи поет був змушений звернутися до соціальної тематики, до створення функціональної поезії (збірка «З радянського щоденника»), що по суті є схематичним переказом газетного тексту, віршованими лозунгами та агітками: «Писать про активність я мушу, забувши про людську душу».

Футуризм як літературний напрямок зникає. Його ідейно-естетичні засади були вичерпані й проголошені пролетарською літературою шкідливими та антирадянськими. Семенко майже відходить від літературного процесу. Він звертається до жанру памфлету та віршів гострого соціального звучання. У 1930 р. виходить збірка памфлетів та віршів «Європа і ми», в якій іронія автора межує з сарказмом, а у 1933 р. – збірка публіцистичних віршів «Міжнародні діла», що прославляють СРСР та викривають націоналістичний світ. У поемі «Німеччина» (1936) автор у гостро сатиричній формі піднімає проблему загрози фашизму. Мешкаючи у Харкові, Семенко часто навідувався до Києва,

де його було заарештовано у квітні 1937 р. за звинуваченням в «активній контрреволюційній діяльності». 23 жовтня 1937 р. було винесено вирок – розстріл. Того самого дня вирок було виконано.

174. СЕМЧИШИН МИРОСЛАВ (1910–1999),

філолог, педагог, журналіст, дослідник української культури

Славетний вчений-українознавець народився в с. Почепи на Львівщині. Результатом його плідного навчання у гімназії в Золочеві став вступ до Львівського університету у віці 18 років. Успішно захистивши роботу «Дослідження козацьких прізвищ XVII ст.», 1933 р. він отримує ступінь магістра слов'янської філології. Наступні п'ять років свого життя М. Семчишин присвячує вчителюванню, зокрема викладає українську мову у львівській Українській академічній гімназії. Водночас активно проявляє себе і на науковій ниві. Він стає членом і бібліотекарем заснованого у 1936 р. Українського товариства бібліофілів, з наступного року долучається до діяльності славетного Наукового Товариства ім. Шевченка, публікує статті в його «Записках», літературні огляди і критику, просвітницькі брошури, працює над дисертацією.

Однак початок Другої світової війни вносить зміни у життя вченого, стає на заваді захисту дисертації. Він викладає українську мову та літературу у Львівському університеті, а згодом у Педагогічному інституті, працює науковим співробітником відділу мовознавства Львівської філії Академії наук УРСР. Із початком німецької окупації Львова послідовно працює журналістом та членом редакції львівської радіостанції, агентства «Телепрес», щоденника «Львівські вісті». А з 1944 р. і до кінця свого життя М. Семчишин опиняється на еміграції, розділивши долю багатьох українських науковців, публіцистів, митців повоєнного часу.

Упродовж двох років живе в Австрії, де організує культурно-освітні заходи, працює вчителем рідної мови в Українській гімназії в Зальцбурзі. А наступне десятиліття Семчишин перебуває у Великій Британії. Тут він стає активним учасником Союзу українців цієї країни, розгортає масштабну культурно-освітню, журналістську й організаційну діяльність як редактор часописів та член низки журналістських і наукових спілок. У 1955 р. переїздить до США. У Чикаго він засновує і редагує тижневик «Українське життя». А з 1959 р. зосереджується на педагогічній діяльності та наукових пошуках як викладач польської, російської, української мови та літератури в коледжах. М. Семчишин – засновник і очільник Вищих освітніх курсів ім. П. Могили

для вчителів шкіл українознавства у США. Саме зусиллями цього культурного діяча українознавчі предмети було включено до програми навчання Іллінойського університету. У 1978–1982 рр. викладав українську культуру й педагогічні предмети у філії Українського католицького університету в Чикаго. Видання 1985 року монографії «Тисяча років української культури» стало гідним підсумком багатолітньої наукової та педагогічної праці М. Семчишина на цій ниві.

У концепції вченого українська культура виступає як самодостатнє органічне ціле, інтегруючий принцип в житті людей. Водночас дослідник розміщує цю автономну цілісність у контекст світової культури та показує зв'язки національної культури зі Сходом та Заходом. На сторінках своєї фундаментальної монографії Семчишин зосереджується на тих людях, ідеях та подіях, які зробили внесок у розвиток вітчизняної культури. Українська культура постає динамічною системою ідей та цінностей тих людей, котрим довелося впродовж усієї історії вести складну й криваву боротьбу за власну національну ідентичність під загрозою фізичного та духовного знищення. Вчений досліджує розвиток української культури як циклічний, виділяючи етапи зародження, зростання, руйнування і відродження. М. Семчишин підкреслює роль духовного начала, релігії та любові до рідної землі в житті українців, які допомагають народу пережити найскрутніші часи та позитивно впливають на його культуру.

175. СТУС ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ (1938–1985),

письменник, літературознавець, правозахисник

Майбутній представник культурного руху шістдесятників і Герой України. В. Стус у 1954–1959 рр. навчався в Сталінському педагогічному інституті за спеціальністю «Українська мова та література». Після закінчення працював учителем, літературним редактором. В 1959 р. у «Літературній Україні» Стус опублікував свої перші вірші з напутнім словом поета А. Малишка. У 1963 р. став аспірантом Інституту літератури АН УРСР і переїхав до Києва.

4 вересня 1965 р. поет разом з І. Дзюбою, В. Чорноволом, Ю. Бадзьом під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» виступив в київському кінотеатрі «Україна» з протестом проти серпневих арештів української інтелігенції, внаслідок чого був відрахований з аспірантури. Довелося заробляти на життя на шахті, залізниці, на будівництві, в котельні, в метро. У 1966–1972 рр. – старший інженер у конструкторському бюро Міністерства

промисловості будматеріалів УРСР. Деякий час Стус працював науковим співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР. З 1966 р. і до арешту він – старший інженер відділу технічної інформації проектно-конструкторського бюро Міністерства промисловості будівельних матеріалів Києва.

Збірки віршів Стуса «Круговерть» і «Зимові дерева» були відхилені видавництвом. Проте друга з них вийшла в самвидаві, а у 1970 р. була видана в Брюсселі. 1970 р. В. Стус видав у самвидаві свою третю експериментальну книгу віршів – «Веселий цвинтар», а вже через два роки поета було вперше заарештовано. Згідно з вироком суду Стуса засудили до п'яти років ув'язнення та трьох років заслання. У 1972 р., перебуваючи в камері попереднього ув'язнення Київського КДБ, поет створює свою четверту книгу – «Час творчості / Dichtenszeit», що складена з оригінальної поезії та перекладів віршів Гете.

Поет помер уніч з 3 на 4 вересня 1985 р., у карцері під час голодування; поховали його в безіменній могилі на табірному цвинтарі. Чотири роки потім, 1989 р., прах В. Стуса перевезений до Києва й перепохований на Байковому цвинтарі.

Перша в Україні збірка вибраних поезій митця – «Дорога болю» вийшла у 1990 р. Наступного року за цю збірку В. Стусові присуджено Державну премію України ім. Т. Шевченка (посмертно).

Поетичне слово В. Стуса дуже виразне, новаторське в своїй лексиці та філософській ускладненості. Вершинний доробок його творчості – збірка «Палімпсести». Назвою цією (палімпсестами в давнину називали пергаменти, на яких стирали первісний текст, щоб написати по ньому новий), об'єднано все створене поетом у неволі, зі вкрапленнями деяких ранніх поезій.

176. ТИЧИНА ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ (1891–1967),

поет, перекладач, публіцист, громадський діяч

П. Тичина народився у с. Піски на Чернігівщині. Походив зі старовинного козацького роду (його пращур, за родинним переказом, був полковником у Б. Хмельницького). Батько майбутнього поета був сільським дяком – вчителем «школи грамоти». Сім'я була багатодітна, жили впроголодь, зате усі гарно співали. Змалку майбутній митець виявив хист до музики, малювання і віршування.

У 1900–1907 рр. навчався в Чернігівському духовному училищі (бурсі),

в 1907–1913 – в Чернігівській духовній семінарії. Вступив до Київського комерційного інституту і одночасно працював у газеті «Рада». На цей час припало його ознайомлення з новітнім українським мистецтвом, особисте знайомство з найвідомішими його представниками. У 1913–1914 рр. працює в редакції ліберального україномовного журналу «Світло», а після його закриття – в Чернігівському статистичному бюро. У 1916–1917 рр. – помічник хормейстера в українському театрі М. Садовського. 1920 р. подорожував із капелю К. Стеценка «Думка» Правобережною Україною від Києва до Одеси. Того ж року організував хор (з 1921 р. – капела-студія імені М. Леонтовича), з яким виступав до 1923 р.

У 1923–1934 рр. Тичина – співредактор журналу «Червоний шлях» (Харків). Входить до заснованої 1923 р. Спілки пролетарських письменників України «Гарт». 1926 р. взяв активну участь у створенні ВАПЛІТЕ, куди увійшли й колишні члени «Гарту».

З 1929 р. – дійсний член Академії наук Української РСР, у 1936–1939 рр. і в 1940–1943 рр. очолює Інститут літератури АН УРСР. З 1947 р. – член-кореспондент Болгарської АН, доктор філології. 1943–1948 рр. – міністр освіти УРСР. У 1953–1959 рр. – голова Верховної Ради УРСР, заступник голови Ради Національностей Верховної Ради УРСР, член багатьох товариств, комітетів, президій, кавалер орденів і медалей. Лауреат Державної премії СРСР (1941), Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1962). 1967 р. отримав звання Герой Соціалістичної Праці.

Як поет П. Тичина починав у 1906–1910 рр. з наслідування народних пісень та поезій Шевченка. Перші друковані твори молодого поета з'явилися 1912 р.

Подією величезної ваги в новітній українській літературі став вихід у світ першої збірки віршів «Сонячні кларнети» (1918), пройнятої сонячною вірою в життя, людину, в рідний знедолений народ. Ця книга одразу поставила 27-річного поета поруч із першорядними митцями новочасного українського відродження. Рання символістська система Тичини побудована на злитті традиційного, народного й неповторного, індивідуального, на коливанні між реальністю і мрією (Г. Грабович). Тичина рано утвердився в думці про поезію як синтетичний вид мистецтва. На практиці це обернулося перенесенням у площину поезії засобів суміжних мистецтв: у «Сонячних кларнетах» звук подається «забарвленим», колір – «озвученим», зорові образи чергуються зі слуховими.

У поезіях цього періоду можна знайти перегуки з Р. Тагором, В. Вітменом, Е. Верхарном, однак при цьому ці вірші залишаються самотніми і самодостатніми. Великий вплив на П. Тичину справили М. Коцюбинський (вони часто зустрічалися і спілкувалися) та М. Горький. За трагічною напруженістю, емоційністю й філософічністю поезію Тичини зіставляють із творчістю реформатора англійської поетичної мови Т. С. Еліота, лауреата Нобелівської премії (1948). Серед композиторів і художників йому були духовно близькими Ф. Ліст, Г. Берліоз, М. Чурльоніс, М. Сар'ян. Протягом життя П. Тичини існував постійний і надзвичайний тиск на нього, на його творчу активність. Імпресіонізм і особливий композиційний характер його творів, починаючи зі збірок «Плуг» (1920) і «Вітер з України» (1924), дедалі більше пом'якшується і замінюється спершу риторичними, а далі й абстрактними формулюваннями.

Переломною у житті поета вважається збірка «Чернігів» (1931), яка означила його перехід в число «офіційних» авторів. Однак творчість П. Тичини й після цього не вписується у прокрустове ложе простих схем: його приховане протистояння з тоталітаризмом на цьому не припиняється. Це засвідчують окремі поетичні, літературознавчі, публіцистичні твори пізнішого часу: «Григорій Сковорода» (1939), «Похорон друга» (1942), «Творча сила народу», «Геть брудні руки від України» (1943) та деякі інші.

У галузі поезії, прози, публіцистики, а також у науково-критичних працях Тичина виявив себе одним із найосвіченіших радянських письменників, чия ерудиція охоплювала суміжні з літературою види мистецтва – музику і живопис. Він чудово грав на кларнеті, та й у словах вловлював особливе, музичне звучання. Можливо, тому так легко давалося йому вивчення іноземних мов (він вільно володів п'ятнадцятьма).

177. УЛЬЯНЕНКО ОЛЕСЬ

(УЛЬЯНОВ ОЛЕКСАНДР СТАНІСЛАВОВИЧ, 1962–2010),

письменник

За часів життя плідний і популярний письменник, який використовував майже виключно романну форму в своїй творчості, хоча також був автором декількох повістей та кіносценаріїв. В 1997 р. за перший із своїх романів – «Сталінка» – Ульяненко отримав малу Шевченківську премію. Проте реакція на деякі його твори була не однозначною. Так, за висновком Національної експертної комісії з питань моралі, роман «Жінка його мрії» (2008) було визна-

но порнографічним, і автору довелось відстоювати свою правоту в суді, а за роман «Знак Саваофа» письменник був засуджений православною церквою. Сам О. Ульяненко називає цей твір містично-релігійним опусом і спробою схрестити легкий жанр з жорстким. У прозі Ульяненка світ постає доволі ірраціоналістичним та безжалісним до людини, героями оволодіває екзистенційна нудьга, хоча одночасно вони перебувають у пошуку віри та любові, й іноді знаходять принаймні щось одне. Від постмодерну тут іронічна гра з іменами та ідеями із різних релігійно-філософських джерел; моторошний карнавал, який нагадує естетизацію зла та насильства у фільмах К. Тарантіно, але неможливий без концепції М. Бахтіна та його послідовників; інтерес до маргінальних постатей, дій та ситуацій. В творчості Ульяненка також наявна тема прагнення до різноманітних класифікацій – жіночих сутностей і паралельно отруйних рослин в «Серафімі», колекції божків маніяка І. Білозуба в «Дофіні Сатани».

З творів письменника перед нами постає світ, позбавлений цінностей, сповнений очікуванням смерті, з атмосферою хвороби, божевілля та страждань, нездійснених прагнень та нескінченної мандрівки, за якою майорить віра в духовне переродження людини.

Загалом О. Ульяненко є автором більш двадцяти романів. В 2012 р. був посмертно надрукований його твір «Квіти Содому». Як слідує з назви, автор відсилає нас до двох інших відомих творів європейської літератури – «Квіти зла» Ш. Бодлера та «Сто двадцять днів Содому» маркіза де Сада. «За яких обставин людина може опинитися на самому дні і чи може вона, навіть маючи бажання, вирватися звідти і повернутися до нормального життя? Чи можна змінити свою долю, якщо ти з дитинства приречений жити серед покидьків?» Саме на ці питання, як слідує з анотації на сайті книгарні, прагне відповісти автор твору.

178. ХВИЛЬОВИЙ (ФІТІЛЬОВ) МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1893–1933), *прозаїк, поет, публіцист*

Народився в с. Тростянець (нині Сумщина) в родині вчителів. Учився в початковій школі в с. Калантаєві, згодом у Богодухівській гімназії. Підлітком у пошуках заробітку мандрував Донбасом і півднем України. Пізніше працював слюсарем у ремісничій школі, у канцелярії волосної управи с. Рублівки, брав участь у роботі місцевої «Просвіти». Перша світова та громадянська війни привели його до лав КП(б)У (1919).

У 1921 р. Хвильовий їде до Харкова, де працює слюсарем на заводі. Тоді ж починає друкуватися в газетах і журналах, в альманахах «Штабель», «На сполох». Впроваджував у життя політику «українізації». Проявив себе, як один з найактивніших організаторів літературно-художнього життя, став членом-засновником багатьох літературних угруповань – «Гарт» (1923), «Урбіно» (1924), ВАПЛІТЕ (1926), ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) (1927), «Пролітфронт» (1930). У 1925 р. стаття Хвильового «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян» фактично зініціювала літературну дискусію 1925–1928 рр. Протягом 1925–1926 рр. він публікує цикли памфлетів «Камо грядеши?», «Думки проти течії», «Апологети писаризму». Ідеї цих памфлетів розвивала стаття «Україна чи Малоросія?», яка за життя автора не друкувалася.

Хвильовий закликав нову українську літературу припинити наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу». Він вважав, що нова українська культура має змінити Європу у її провідній ролі. Головні питання дискусії підхопили персонажі роману «Вальдшнепи», перша частина якого з'явилася у 1926 р. Незважаючи на нищівну критику, Хвильовий пристрасно заперечував так званий масовізм, профанацію мистецтва, перевагу політичної та ідеологічної витриманості над художньою цінністю. Він намагався пояснити опонентам, що зміст його закликів і гасел – «Геть від Москви!», «До психологічної Європи», «Азіатський ренесанс» – не тотожний закликам до розриву політичного і економічного союзу з Радянською Росією. Але Сталін вказав на виступи Хвильового як прояви поширення антиросійських настроїв в Україні, після чого дискусія перейшла в політичну площину. Сподіваючись врятувати ВАПЛІТЕ від розпуску, письменник в 1926–1928 рр. публічно засудив свої погляди та відмовився від них. Наприкінці 1927 – початку 1928 рр. Хвильовий перебував у Берліні та Відні на лікуванні й активно знайомився з досягненнями європейської культури та популяризував українську літературу. Після повернення продовжував втілювати лінію ВАПЛІТЕ у створених ним часописах «Літературний ярмарок» (1928–1930) та «Пролітфронт» (1930–1931). У 1933 р. на Полтавщині Хвильовий на власні очі побачив трагедію голодомору. В атмосфері шаленого цькування, майже цілком ізольований від літературного життя радянським режимом, передчуваючи наближення тотального терору, після арешту свого приятеля М. Ялового Хвильовий в Харкові покінчив життя самогубством.

Перший його вірш був надрукований у 1919 р. У 1921 р. побачили світ

поема «В електричний вік» та поетична збірка «Молодість», наступного року – «Досвітні симфонії». Проте якнайповніше талант Хвильового розкрився в жанрі новели. Збірка «Сині етюди» (1923) відкрила для української літератури нові естетичні обрії. Новели письменника відрізняла не лише тематична злободенність, а й стильова самобутність, нова манера письма. Виразальність у його ранніх творах відчутно переважала над зображальністю, це була проза музична, ритмізована. Роль сюжету тут дуже незначна, композиція досить хаотична.

Загалом творчу еволюцію Хвильового можна поділити на два етапи. Перший – це романтична, лірико-імпресіоністична, в основному безсюжетна проза. Другий, приблизно від 1926–1927 рр., – період поступового переходу до конкретно-реалістичної манери письма, опанування майстерністю сюжетобудови у великих прозових формах і, водночас, посилення іронічних, сатиричних інтонацій. Хвильовий поступово рухався від оспівування революції до тверезого аналізу дійсності, романтичний пафос змінювався на викривально-сатиричні мотиви.

Крізь всю творчість М. Хвильового проходить проблема розбіжності мрії та дійсності. Композиційним принципом багатьох новел є бінарне протиставлення реального і вимріяного, романтичних злетів та реальних приземлень. Його герої найчастіше вступають у гострий конфлікт із своїм часом, його одновимірною буденністю.

179. ЯБЛОНСЬКА ТЕТЯНА НИЛІВНА (1917–2005),

художниця

Народилася у Смоленську в родині вчителів. У 1928 р. родина переїхала в Україну, спочатку до Одеси, потім до Кам'янця-Подільського. 1941 р. закінчила Київський художній інститут.

Велику популярність й офіційне визнання здобула її тематична картина «Хліб» (1949). Працю селян на відвойованій мирній землі зображено у ній з пафосом і в той же час з емоційним проникненням і глибоким реалізмом. Працюючи над цим твором, художниця найбільше намагалася «передати захоплення від самого життя, передати правду життя». Яблонська отримала за «Хліб» першу Державну Премію СРСР, а незабаром, в 1951 р., за картину «Весна» (1950) – другу. Але художниця відчула, що за періодом гучної слави настає творча криза. Від створення великих полотен вона перейшла до камерних, інтимних зображень своїх дітей. Її картини «Застудилися» (1953), «Ра-

нок» (1954), «Дівчинка з сачком» (1954) отримали загальнонародну любов і визнання.

У період «відлиги» Т. Яблонська подорожувала Закарпаттям та Вірменією, де познайомила з самобутньою творчістю місцевих художників. Захоплення народним мистецтвом надихнуло її на створення серії монументально-декоративних полотен. Такі картини, як «Безіменні висоти» (1969), «Юність» (1969) наділені високим філософським змістом. Остання – одна з найзагадковіших в творчості Яблонської. Вона змушує замислитися над головним питанням всіх часів – в чому полягає місце і місія людини на Землі. Зображене на картині крихітне озерце сприймається як символ крихкості нашого світу. Глибоким філософським змістом пройнята і її картина «Життя триває» (1971).

Яблонська перебувала у постійних пошуках своєї художньої мови. В 60-і рр. художниця активно використовувала яскраві кольори, а в роботах декоративного напрямку навіть друкарську фарбу. В останній період вона спеціально обмежувала палітру, воліючи кольори, близькі до природних.

Враження від поїздки до Італії в 1972 р. привели до того, що Яблонська знову змінила манеру і створила чудові картини «Вечір. Стара Флоренція» (1973) і «Льон» (1977). За першу з них Яблонській була присуджена медаль Академії мистецтв, за другу – Державна премія СРСР. Нагорода Академії давала право знову побувати в Італії, де художниця написала цикл пейзажів. У 1980-і рр. Яблонська створила цикл портретів, за які отримала другу медаль Академії мистецтв СРСР (1987).

У багаторічний період боротьби з недугою, художниця створила ряд чудових і глибоких творів, про які сама писала: «Для мене в цих роботах головне – не сюжет або тема, а почуття, яке я прагнула висловити». Пізніше вона з гумором назве цей період своєї творчості «постінфарктізмом». Її продовжувала надихати думка: «Життя настільки важке, що винести його без краси людині неможливо». Пейзажі останніх років наповнені мудрістю та надзвичайною ліричністю. Основна риса творчості Т. Яблонської – максимальна відвертість та відданість своїй праці. У циклі «З глибини душі» (1991–1993) образи-обереги стали квінтесенцією метафоричного світу Яблонської. Всю палітру почуттів їй вдалося висловити в декількох колосках.

Полотна й пастелі Яблонської останніх років стали художніми одкровеннями, а останні прижиттєві виставки подіями в сучасній українській культурі. Після падіння «залізної завіси» картини та графічні роботи Т. Яблонської розійшлися по приватних колекціях по всьому світу.

180. ЯНОВСЬКИЙ ЯРОСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ (народ. 1965),

художник

Навчався в художній школі Івано-Франківська (1977–1981) та Львівському державному коледжі декоративного і ужиткового мистецтва ім. І. Труша (1982–1988).

Учасник багатьох основних акцій і програм сучасного мистецтва в Україні з 1989 р. Бере участь в міжнародних мистецьких програмах, в основному перформансах. Не вважає за необхідне розмежовувати свою творчість в жанровому відношенні. Так, виставка «Шевченко і ландшафти» поєднує портрет Кобзаря з гіпсу з намальованими лініями, фотокопії гірських ландшафтів з доданими до них текстами на латині, а елементи карпатської культури з ідеєю становлення України. Інший проект – «Старі скоморохи» – присвячено темі пам'яті у найширшому аспекті. Автор запропонував глядачеві виставки взяти участь у нескінченій артистичній грі блазнів-художників, які, подібно професіональним скоморохам, тішать нас почуттями гумору та радістю буття, своїми витівками та творчістю. Роботи серії «Старі скоморохи» присвячені жителям однойменного села в Івано-Франківській області або напівміфічним персонажам галицької історії, в яких можна вбачати символічні портрети сучасних артистів. Знаходиться місце в цьому циклі і елементам урбаністичного пейзажу. Візуальні новели відеопроєкту «Парк Станіславського періоду», присвячені місту, його мешканцям та кліпам на музику місцевих композиторів.

У своїй творчості Я. Яновський поєднує абстрактні і фігуративні роботи, залучає різноманітні стилістики, але надає перевагу постмодерністським художнім стратегіям, зокрема використовує елементи кітчевої декоративності, імітацію масового тиражування, інкрустування-інсталювання та ін. В більшості творів художник прагне екстраполювати назовні межовий суб'єктивний метафоризм з певним гуцульським присмаком. Подовженість та відстороненість облич на його портретах надає їм сакрального, іконописного звучання. Серед наскрізних тем його творчості – Батьківщина, циклічність і подорожі, мотив самоті, мінливості природи та нашого життя, взаємостосунків людини і природи.

Майже щороку оприлюднює новий проект. Плідно працює не тільки в живописі, але й у фотографії, відеоінсталяціях, мультимедіа. Проект «Donumenta» в Німеччині був організований як кількаденна акція різних за форматом програм. Яновський – учасник всіх «Імпрез» в Івано-Франківську і

супутніх їй програмах в різних країнах.

Я. Яновський вважається фундатором «станіславського візуального феномену». Концептуалізує свої мистецькі декларації та ідеї в літературних творах і мистецтвознавчих розвідках. Власну творчість називає творіннями ландшафтів. Зазначає, що його творчість інтуїтивна, тобто продукується не розумом, а натхненням. Ґрунтуючись на цьому, Яновський відтворює складний комплекс емоційних переживань сучасної людини.

РОЗДІЛ VIII КУЛЬТУРНІ ПОСТАТІ СЛОБОЖАНЩИНИ

181. АЛЧЕВСЬКА ХРИСТИНА ДАНИЛІВНА (1841–1920), *визначна просвітниця*

Педагог, організатор народної освіти Х. Алчевська народилася у м. Борзна (Чернігівщина). Освіту здобула самотужки. У Курську, куди переїхала родина, вона відвідує молодіжні народницькі гуртки і пробує себе на освітянській ниві – вчить грамоті селянських дітей. У 1860-ті рр. під псевдонімом «Українка» листувалася з О. Герценом, один з її листів надруковано в його часописі «Колокол».

Вийшовши 1862 р. заміж за О. Алчевського і переїхавши з ним до Харкова, вона присвячує себе педагогічній роботі – засновує приватну жіночу недільну школу, яку вона утримувала власним коштом до 1919 р.

Після заборони царським урядом руху «недільників» 1862 р. Х. Алчевська запросила своїх учениць продовжити навчання в неї вдома. Майже вісім років її жіноча недільна школа перебувала на нелегальному становищі. Офіційному відкриттю школи перешкоджала відсутність приміщення і вчительського диплома у її засновниці. Та завдяки постійній самоосвіті Алчевська мала глибокі й ґрунтовні знання з багатьох дисциплін, прекрасно знала вітчизняну й зарубіжну літератури, добре розумілася на мистецтві, тому й успішно витримала іспит на право керувати жіночою недільною школою і викладати в ній.

У 1870 р. в будинку міського парафіяльного училища відбулось офіційне відкриття Харківської приватної недільної школи. В цій школі здобули освіту 17 тисяч неграмотних людей. Навчання було безкоштовним і вчителі працювали без будь-якої винагороди. У школі, крім викладання офіційно визначених предметів, широко подавалися відомості з української історії, геог-

рафії, фізики, хімії, природознавства, літератури, гігієни, правознавства. Вчителі на чолі з Алчевською у своїй практичній роботі користувалися передовими на той час освітніми методиками. У Харківській приватній жіночій недільній школі застосовувався розроблений видатним педагогом К. Ушинським звуковий метод навчання, також Алчевська широко популяризувала наочне навчання, започаткувала метод бесіди, пояснювального та позакласного читання, центром якого була шкільна бібліотека, а також запровадила педагогічні щоденники, куди записувалися спостереження за розвитком психіки учнів.

Харківська приватна школа Х. Алчевської прославилася в Україні і далеко за її межами цілою низкою спеціально підготовлених і виданих посібників для навчання дорослих. Одним з найпомітніших є тритомне видання «Книга взрослых» (1899–1900) – перший у історії вітчизняної народної освіти посібник для читання, складений із урахуванням специфіки навчання дорослих. Посібник протягом 1899–1917 рр. витримав 40 видань. Дуже цікавим був тритомний критичний покажчик книг для народного і дитячого читання «Что читать народу?» (1884–1906), в якому проаналізовано 4183 видань з різних галузей знань та художньої літератури (зокрема української). Тут наводяться відгуки і професури, і вчителів, і «людей з народу». Сама Алчевська написала 1150 анотацій. Цей покажчик був високо оцінений Л. Толстим, А. Чеховим, І. Франком, М. Горьким, Лесею Українкою та іншими відомими письменниками.

Разом з колегами Алчевська уклала також «Каталог книг» для недільних шкіл. У 1885 р. разом із педагогами школи вона розробила першу систематичну навчальну програму під назвою: «Программы по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся».

1879 р. Алчевська влаштовує недільну школу в с. Олексіївка на Катеринославщині, в якій учителював і Б. Грінченко. Вона домоглася відкриття на Харківщині жіночих безкоштовних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т. Шевченка.

Алчевська неодноразово виступала в ролі ініціатора та співорганізатора освітянських виставок, як російських (у Москві та Нижньому Новгороді, 1895–1896), так і міжнародних. Першою з них була Паризька всесвітня виставка 1889 р., на якій журі педагогічної секції присудило покажчику «Что читать народу?» найвищу нагороду та удостоїло вчителів Харківської недільної школи двох золотих і двох срібних медалей, а Алчевську було обрано віце-

президентом Міжнародної ліги освіти. Харківська приватна жіноча недільна школа також брала участь у Антверпенській, Брюсельській, Чиказькій та другій Паризькій міжнародних виставках.

Харківська просвітителька – авторка низки цінних посібників, брошур і статей з проблем освіти, надзвичайно цінних мемуарів «Передуманное и пережитое» (1912). У 1896 р. за проектом О. Бекетова, зятя Алчевської, на кошти чоловіка, промисловця і банкіра (на честь його назване місто Алчевськ), був збудований для школи будинок. Зараз це – Виставкова зала Харківського художнього музею, фасад якої прикрашає меморіальна дошка, присвячена просвітительці.

Алчевська популяризувала українську мову, народну пісню, творчість Т. Шевченка. Будинок Алчевських був центром, де збиралася українська інтелігенція. На своїй садибі (харків'яни знають цей будинок як Палац культури міліції) у 1899 р. ця родина меценатів встановила перший у Європі пам'ятник Кобзарю – погруддя роботи скульптора В. Беклемішева, що зберігається у Київському музеї Т. Шевченка.

182. БЕКЕТОВ ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1862–1941),

архітектор, художник

О. Бекетов народився у Харкові у родині видатного вченого-хіміка академіка М. Бекетова – одного із творців сучасної фізичної хімії. У Харкові пройшли його дитячі роки. Тут він закінчив Перше реальне училище, де малюнок і живопис викладав учень К. Брюллова – Д. Безперчий. Крім того, О. Бекетов навчався у приватній художній школі М. Раєвської-Іванової. Вирішальну роль у формуванні поглядів майбутнього архітектора відіграли найбільш близькі люди: батько, М. Бекетов, і дядько, А. Бекетов, вчений-ботанік, один з основоположників морфології та географії рослин, ректор Петербурзького університету. Перебуваючи під впливом академічного середовища, вивчаючи книги з багатой домашньої бібліотеки, О. Бекетов отримав прекрасну освіту, що стала фундаментом його професійних знань.

Архітектурну освіту О. Бекетов отримав у Санкт-Петербурзі в Академії мистецтв (1882–1888). Основними принципами, успадкованими Бекетовим від своїх учителів, були прихильність до композиційної строгості, логічності в проектуванні як планів, так і фасадів, повага до класичної традиції. Його дипломна робота, виконана на тему «Вокзал при приморських купальнях на Чорному морі» (1888), була відзначена Золотою медаллю. Після закінчення

Академії мистецтв 1889 р. О. Бекетов повернувся до Харкова. «Я стояв біля казкових палаців і згадував вузькі провулки рідного міста, тісні й брудні, забудовані глиняними будиночками вулиці, – згадував зодчий, – і мене з нестримною силою потягнуло до Харкова, захотілося віддати йому всі свої здібності».

Першою творчою удачею молодого архітектора була перемога в закритому конкурсі на проект нової будівлі Комерційного училища (1889–1901), організованому Купецьким зібранням міста. Проект вирізнявся раціональністю, зручним плануванням, класичними пропорціями, строгістю й вишуканістю деталей. 1894 р. О. Бекетов виконав проект на звання академіка архітектури на тему «Бібліотека на 1,5 млн. томів з галереєю великих людей і нумізматичним музеєм». За відмінні успіхи в архітектурі, доведені програмним проектом, Академія мистецтв присвоїла майстру звання академіка архітектури й обрала його своїм дійсним членом.

За проектами Бекетова у Харкові було побудовано понад двох десятків будівель, більшість із яких розташовані на центральних площах і вулицях. Виконані у різних стилях, позначені масштабністю та ефектністю, ці споруди до сьогодення визначають характер забудови центральних ансамблів міста.

Архітектор проектував і навчальні заклади: жіноче Єпархіальне училище в Лубнах (1907), Вище гірниче училище в Катеринославі (1912), навчальні заклади у Белгороді. Проекти найважливіших будівель, що служили справі народної освіти для Харкова, було виконано О. Бекетовим безкоштовно. Це проект Громадської бібліотеки (1899–1901, нині ХДНБ ім. В. Короленка) і проект будівлі Харківської жіночої недільної школи Х. Алчевської (1896).

Ім'я О. Бекетова пов'язане з найбільшим ансамблем центру Харкова – Миколаївською площею (нині пл. Конституції). Тут було споруджено будівлі банків: Земельного (1896–1897), Торговельного (1899), Волзько-Камського (1906–1907). У цей час тесть архітектора О. Алчевський заснував Донецько-Юр'ївське металургійне товариство. О. Бекетов спроектував виробничі корпуси й робітниче селище металургійного заводу, що поклало початок м. Алчевську.

За проектами Бекетова було споруджено будівлі Харківського медичного товариства і Пастерівського інституту (1911–1913, нині НДІ мікробіології та імунології ім. І. Мечникова), Комерційний інститут (1914–1916, нині ХНТУСГ ім. П. Василенка), будівля Судових установ (1899–1902, у співавто-

рстві, нині Апеляційний суд Харківської обл.), притулок для дворянських сиріт (1913–1915, нині корпус НЮУ ім. Ярослава Мудрого).

О. Бекетов виявив себе і у проектуванні особняків. Серед них – особняки родини Алчевських (1891–1893), родини Бекетових (1897, нині Харківський Будинок учених), І. Ігнатіщева (1912–1914, нині Харківський художній музей), Д. Алчевського (1895–1896), П. Маркова (1899–1901), Ф. Піснячевського (1902–1903) та інші.

На початку XX ст. Бекетову довелося працювати у великих центрах півдня Росії й України: Катеринославі, Ростові-на-Дону й Новочеркаську. Архітектору випало відповідальне завдання з формування їх центральних ансамблів.

Курортне будівництво, що розгорнулося після 1917 р., стало одним із пріоритетних напрямків у творчості Бекетова. У 1926–1933 рр. за його проектами в Одесі було збудовано селянський санаторій на Хаджибеевському лимані, 1933–1939 рр. в Алушті – будинок відпочинку для працівників тресту «Главспирт», 1936 р. – готель «Ріца» у Гаграх.

О. Бекетов працював і в області типового проектування, зокрема – над будинками для робітників Донбасу. У 1936 р. для м. Баку архітектор створює типовий проект житлової забудови селища Монтіна.

У 1921–1929 рр. за проектом О. Бекетова побудовано Електротехнічний корпус Харківського технологічного інституту, з чудовою акустикою у лекційних залах, житловий будинок працівників Південної залізниці (1925–1936), виконано конкурсні проекти будівлі Держпрому (1925), Палацу техніки ПЗД (Перша премія, 1933), зроблено надбудову й оформлення фасаду Держбанку (1929–1932), споруджено житловий будинок співробітників ЦК КП(б)У в Києві (1935) та інші.

Свої знання й досвід О. Бекетов передав декільком поколінням архітекторів, присвятивши викладацькій діяльності більшу частину свого життя. У якості викладача архітектурного профілю та будівельного мистецтва він працював з 1889 р. у Харківському технологічному інституті. У 1898 р. йому присвоєно звання професора. Бекетов викладав і в інших навчальних закладах Харкова: художньому училищі, художньому інституті, інженерно-будівельному інституті та інституті комунального будівництва.

1939 р. О. Бекетова затверджено дійсним членом Академії архітектури СРСР, йому присвоєно вчений ступінь доктора архітектури. 1939 р., відзначаючи 50-річчя своєї творчої діяльності, академік назвав три стимули в робо-

ті, які дають йому сили в літньому віці: «Любов до Батьківщини, любов до молоді, любов до природи, до зображення краси якої я прагнув із найраніших своїх років». Вірний своєму принципу «Архітектор повинен розмовляти тільки з пером і логарифмічною лінійкою в руках», Бекетов завзято й плідно працював до кінця життя.

183. БЕРКОС МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1861–1919),

художник, педагог

М. Беркос народився в Одесі. Живопис вивчав спочатку в Одеській художній школі, яку закінчив у 1877 р. Потім продовжив свою освіту у Петербурзькій Академії мистецтв, де навчався у 1878–1889 рр. у майстерні М. Клодта та В. Орловського. Отримав малі і великі срібні медалі (1884–1886), малу золоту медаль за картину «Вид на один із найстаріших парків Санкт-Петербурга» (1887), велику золоту медаль за полотно «Пейзаж. Ліс на болоті» (1888). Під час канікул разом із друзями-художниками приїжджав у Харків, малював пейзажі, зокрема етюд «Повні маки» (1885). У 1889 р. закінчив Академію із званням «класного художника першого ступеня» і правом на закордонну подорож.

У 1890–1893 рр. як пенсіонер Академії Беркос подорожував Європою, вивчаючи живопис музеїв Франції, Німеччини, Іспанії, Італії, Швейцарії. Багато писав, удосконалювався у техніці малювання, зазнав впливу імпресіонізму та пленерного живопису. Після закінчення пенсіонерського строку Беркос деякий час жив у Санкт-Петербурзі, представляв свої картини на виставках товариств художників.

У другій половині 1890-х рр. переїхав до Харкова. Жив у передмісті Мала Данилівка із удовою генерала М. Рейніке. Там він писав етюди, з яких збереглися «Парники» (1895) і «Пейзаж із церквою» (1897). З 1904 р. викладав у харківській школі малювання й живопису. З ініціативи Беркоса у 1912 р. було відкрито Харківське художнє училище, де до 1917 р. він був одним із провідних викладачів. Багато зусиль доклав Беркос до збагачення колекції першого в Україні Харківського художньо-промислового музею. На початку 1900-х працював у Харківському літературно-художньому гуртку. Як голова Товариства харківських художників з 1906 р. проводив велику роботу з популяризації українського живопису. У 1907 р. брав участь в оформленні інтер'єрів будинку Полтавського губернського земства у стилі українського модерну.

У 1900 р. роботи майстра експонувалися на Всесвітній виставці у Парижі. У 1906 і 1908 рр. у Харкові відбулися персональні виставки Беркоса, а в 1911-му у Києві пройшла виставка творів харківських художників С. Васильківського і М. Беркоса. Помер художник від тифу у Харкові.

Майже вся творча спадщина (350 полотен і етюдів) Беркоса, що зберігалася у нього вдома, після його смерті була спалена його дружиною. На щастя, деякі його роботи збереглися у музейних фондах та приватних колекціях в Україні, Німеччині, Франції та Швейцарії. Беркос працював переважно у жанрі пейзажу, зазнавши помітного впливу європейського імпресіонізму. У своїх роботах часто звертався до теми української природи, майстерно відтворював специфічні особливості різної місцевості, характер рослинності, любив писати буйне цвітіння. Сільські вулички з білими будинками і пишними деревами, квітучі поля льону та гречки – його улюблені мотиви. Шанувальники мистецтва добре знають полотна Беркоса «Льон цвіте» (1893), «Гречка цвіте» (1894), «Липень. Маки розквітають» (1913), «Яблуня цвіте» (1919). Його етюди «Повні маки» (1885), «Долина», «Льон» (1893) відзначені завершеністю, продуманістю композиції, свіжістю колориту, особливою вишуканістю.

Створені художником пейзажі «Рим», «Сорренто» (1899) набувають романтичного забарвлення минулих часів завдяки відтворенню чистої синяви неба, яскравого сонячного світла, багатой кольоровими відтінками зелені високих дерев, плавного емалеподібного живопису. Етюд «Гавань. Амальфі» (1899) створено у легкій імпровізаційній манері, це нарядний живопис, просочений динамічним рухом.

Колірний лад пейзажу «Зима» (1907), написаного на Полтавщині, витриманий у біло-блакитній гамі з рожевими відблисками з підкресленою декоративністю. У його пейзажах показ звичайного куточка, насамперед Слобожанщини, перетворюється в узагальнюючий образ України. У творі «Вулиця в Умані» (1895) з великою достовірністю відображена картина провінційного українського містечка, його курні дороги, криві вулички, похилі будинки і куполи церков.

184. ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (1790–1865),

поет, перекладач, педагог, ректор Харківського університету

Народився на хуторі Гулаківщина на Київщині в сім'ї священика. У 1801 р. вступив до Київської академії – єдиного тоді в Україні навчального закладу, учні якого отримували не лише середню, а й вищу освіту. Не закін-

чивши повного курсу навчання, займався педагогічною роботою: викладав у приватному пансіоні в Бердичеві, пізніше працював домашнім учителем у сім'ях польських поміщиків.

У 1817 р. переїхав до Харкова і вступив до університету вільним слухачем словесного факультету, і тоді ж, завдяки покровительству попечителя Харківського навчального округу графа Потоцького, був затверджений Радою університету лектором польської мови. З 1820 р. йому було доручено викладання також російської історії, географії та статистики. У 1821 р. Гулак-Артемовський здав кандидатський і магістерський іспити, захистив дисертацію на тему «О пользе истории вообще и преимущественно отечественной и о способе преподавания последней» і отримав ступінь магістра. Через два роки був обраний ад'юнктом російської історії та статистики, у 1825 р. – екстраординарним, 1828 р. – ординарним професором, з 1838 р. – деканом факультету словесності, а у 1841–1849 рр. – ректором університету. Одночасно протягом 20 років працював у Харківському та Полтавському інститутах шляхетних дітей.

Розпочинає літературну діяльність вільними перекладами французьких і англійських класицистів Руссо, Мільтона, Деліля. Віддаючи данину панівним тоді в російській літературі традиціям класицизму, робить кроки до демократизації форми і змісту. Від вільних перекладів поет переходить до наслідувань: у цьому модному в ХІХ ст. жанрі написано «Недоверчивость». Перекладав також з латинської та давньоруської мов.

Одночасно з російськими перекладами починає займатися оригінальною творчістю українською мовою: у знижено-комічному бурлескному стилі пише 1817 р. оду «Справжня добрість (Писулька до Грицька Пронози)», що поряд із зображенням чесноти виконує призначення жартівливого послання до Квітки-Основ'яненка, в якому висміюється сентиментальне спрямування його прози.

На демонологічний сюжет «Пані Твардовська» А. Міцкевича про панагульвісу, який запродав душу чортові, пише баладу «Твардовський» (1827), поклавши початок баладного жанру в українській літературі.

З ім'ям Гулака-Артемовського пов'язане формування нових поетичних жанрів (байка, балада, філософський вірш, послання, віршові гуморески, що передують співомовкам С. Руданського). Балади «Твардовський» і «Рибалка» – принципово нове явище в історії української літератури: народна стихія у своїх найрізноманітніших художньо-образних і мовно-стильових виявах вхо-

дила в літературну творчість.

У 1818–1819 рр. почав друкуватися у першому українському громадсько-науковому й літературному журналі «Украинский вестник», що виходив у Харкові, пізніше його поезії з'являються у часописах «Украинский журнал», «Вестник Европы» та ін. У 1827 р. опублікував ще кілька віршів українською мовою, після чого поява друком його творів надовго припинилася. Нині відомо понад 70 його віршів: переважно українські оригінальні та кілька перекладних російською мовою. З них за життя письменника опубліковано 15 українських і 9 російською мовами.

Більшість творів Гулака-Артемовського побачила світ помертвено – лише у 80-90-х рр. ХІХ ст. та на початку ХХ ст. завдяки публікаціям Кониського («Світ», 1882), Потебні («Киевская старина», 1888), Комарова («Зоря», 1896), Багалія («Киевская старина», 1897), Романчука («Записки Наукового товариства імені Шевченка», 1904).

З його творчого доробку 1840–1850 рр. становлять інтерес поетичні послання «До Пархома», «До Любки», бурлескні переробки од Горація (цикл «Гараськові оди», розпочатий у 1830-х), характерні змістовими і стилістичними зрушеннями оригіналів, прагненням «українізувати» і демократизувати класичні зразки завдяки народнопісенній інтонаційній модифікації та насиченню їх реаліями народного побуту.

Шевченко згадував Гулака-Артемовського у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 р. та в повісті «Близнецы». Гулак-Артемовський шанував Шевченка і цікавився його творчістю.

Український поет харківської школи романтизму, що започаткував українську літературну баладу, завершувач відгалуження низового бароко у класицизмі, зруйнував класицистичні межі «високих» і «низьких» жанрів, іноді надуживав бурлескною манерою, що призводило до просторікувань в одах, баладах, байках, ліричних поезіях. У першій оригінальній поемі «Справжня добрість», яка залишилась незавершеною, показав застарілість естетики класицизму і мимоволі виявив штучність наскрізних образів барокової поезії. Народнопоетичну метафору-евфемізм могили, домовини в образі дівчини-обраниці письменник наповнив християнською естетикою благочестя доби бароко: добра людина завжди готова спокійно зустріти смерть і не боїться її. Сухій книжній мові барокових творів автор «Справжньої доброті» протиставив живу українську мову, пересипану дотепами, образними висловами, порівняннями, приказками, значно розширивши словник української літератури.

Визнання сучасників і подальшу літературну славу принесла йому байка «Пан та Собака (Казка)», в якій саркастично гостро висміюється мораль панства, висловлена устами Рябка: «Той дурень, хто дурним панам іде служити,/ А більший дурень, хто їм дума угодити!». Байка написана за мотивом коротенького твору цього самого жанру «Пан і Пес» польського письменника І. Красіцького. Але український колорит і соціальна актуальність підкреслені Гулаком-Артемівським багатьма сюжетними деталями. «Пан та Собака» – перший блискучий зразок сатиричної антикріпосницької байки в українській літературі.

185. ЄРМІЛОВ ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ (1894–1968),

художник, дизайнер, педагог

Народився в Харкові у родині кравця. Навчався в Харківській навчально-ремісничій майстерні декоративного живопису (1905–1909) у Л. Тракала, у Харківській художній школі у М. Федорова, приватній студії Є. Штейнберга та О. Грота (1913–1914), Московському училищі живопису, ліплення та зодчества, студії І. Машкова та П. Кончаловського (1912–1913; Москва).

У 1913 р. В. Єрмілов повертається до Харкова та отримує у Харківській художній школі диплом майстра декоративного живопису. У 1915–1918 рр. воював на фронтах Першої світової війни, був поранений, нагороджений орденом Св. Георгія. З 1918 р. знов живе у Харкові і займається художньою творчістю. Був учасником груп «Блакитна лілія», «Будяк», «Трійка». Бере участь у виданні збірника «Семь плюс три» та журналу «Пути творчества».

Єрмілов став одним із засновників Художнього технікуму, який пізніше був перетворений на Художньо-промисловий інститут у Харкові (тепер Харківська державна академія дизайну та мистецтв), викладав там у 1921–1935 та 1963–1967 рр.

У 20-ті рр. найбільш яскраво розкрився талант Єрмілова. Основою його творчості стало «конструювання». Він створює абсолютно нові форми, образи, а не займається простим зовнішнім прикрашанням. Художник експериментує з усіма традиційними жанрами: пейзажем, портретом, натюрмортом. Після захоплення кубізмом П.Пікассо та деякими іншими європейськими течіями Єрмілов став прибічником конструктивізму – стилю, якому притаманний лаконізм у засобах вираження і схематизація мови мистецтва. Новий напрям мав на меті створення нового виробничого мистецтва, в якому художник перетворювався із творця на виробника-конструктора. Для праці над творами

мистецтва стали потрібними навички ремісництва, правильні ідеологічні та технологічні інструкції: це надавало можливість «майструвати мистецтво» всім охочим. «Єрмілов – маляр виробничий. Його мають використовувати заводи, що виробляють речі. Він може зробити меблі, обробити стіни, надати приміщенню приємного та гігієнічно здорового вигляду, що є настільки необхідним і якого так бракує нашим робочим клубам, будинкам селян та житловим будинкам», – характеризував творчість митця В. Седляр.

Художник щиро прийняв революційну ідею. Він прагнув до оновлення мистецтва, віднайдення нових виражальних засобів, адже для справжнього митця політика завжди лишається другорядною. Одним із видів робіт Єрмілова стало творіння масового мистецтва, яке мало би вплив на широкий загал. Він намагався зробити художню творчість зрозумілішою і доступнішою, не знижуючи ідейного навантаження. Щиро захоплений творчістю художника-авангардиста, Валер'ян Поліщук писав: «Це був великий диктовий період нашого мистецтва. Всі вулиці й будинки кричали фарбами, лозунгами, квітами, щитами та арками роботи В. Єрмілова. Це був пафос революції у фарбах. Нічого подібного не було до цього часу і, на превеликий жаль, не залишилося у спадщину. Це був неповторний стиль доби...».

У 1922 р. за марку «В допомогу голодаючим» митець отримав Золоту медаль на виставці у Лейпцигу. Працює як живописець, графік, монументаліст, дизайнер. Автор багатьох проектів: кіосків, агітаційних і книжкових фургонів, трибун-реклам. Працював у промисловій графіці: розробляв ескізи оформлення упаковок, сірникових коробок, заводських і фабричних марок, створив новий шрифт. Також малював обкладинки для книг і журналів. Створив багато станкових робіт – жанрових портретів і особливо пейзажів. У 1928 р. Єрмілов оформлював українське відділення на Всесвітній виставці графічного мистецтва у Кьольні. Був членом АРМУ (Асоціації революційного мистецтва України) у 1927–1932 рр., Спілки художників України (з 1939 р.), звідки його було виключено у 1949 р. «за космополітизм», але пізніше поновлено. Перша персональна виставка майстра відбулася лише у 1962 р. і стала подією у художньому житті.

На честь митця найбільша харківська галерея, що пропагує сучасне авангардне мистецтво, називається «Єрмілов-Центром». Роботи художника знаходяться в музеях України, США, Німеччини і Франції, продаються на міжнародних аукціонах – Сотбіс та ін.

186. КАРАЗІН ВАСИЛЬ НАЗАРОВИЧ (1773–1842),
вчений, винахідник, громадський діяч, засновник Харківського
університету

Народився В. Каразін в с. Кручик (на Харківщині). До 10 років хлопець навчався в маєтку батька, потім родина переїхала до Вільшани, де в будинку вітчима він часто зустрічався з Г. Сковородою. Світогляд Каразіна формувався під впливом творів Сковороди та найкращих європейських культурних традицій, що панували в приватних пансіонах Кременчука та Харкова, де він навчався до 17 років. У 1791 р. він вступив на військову службу та одночасно був постійним слухачем лекцій у Гірничому корпусі у Санкт-Петербурзі. У 1795 р. Каразін залишив військову службу, щоб «вивчати Росію і займатися точними науками». Він оселився у своєму маєтку в с. Кручик і кілька років жив самотньо, ведучи наукову роботу і практично не виїжджаючи за межі повіту.

Переконалий «західник», В. Каразін подає прохання виїхати у Німеччину на лікування, однак цар йому відмовляє. Спроба втекти без дотримання законних документів закінчилася невдачею. Каразіна та його дружину схопили й запроторили на гауптвахту м. Ковно. Випереджаючи офіційне донесення, Каразін написав листа до імператора Павла з поясненням своїх намірів: «Я желал укрыться от твоего правления, страшась его жестокости... Я не знал за собой вины... Свободный образ моих мыслей мог быть уже преступлением». Сміливість вчинку дворянина і щире пояснення своїх намірів спонукало Павла I до несподіваного рішення: Каразін отримав посаду державного службовця.

У 1801 р. новий цар, Олександр I., робить декілька ліберальних кроків, які ідеаліст Каразін сприйняв за щирі наміри. Він анонімно подає Олександрові свій проект політичної та економічної перебудови імперії. Цар відшукує автора, пестить, робить його радником і дає певні повноваження. Саме в цей недовгий період Каразіну і вдалося заснувати і перше у світі Міністерство народної освіти, і, як крок практичної просвіти, – створити університет у Харкові у 1805 р. Саме Каразін розробив «Предначертания университетского устава», які стали основою для статутів Московського, Віленського, Дерптського, Казанського та Харківського університетів. Для останнього він пожертвував значні кошти, бібліотеку та прилади, домогся дозволу царя і державної підтримки цієї інституції, організував збирання пожертв серед дворянства та купецтва, займався кадровими питаннями, переплануванням та обладнанням

приміщень, купівлею наочних посібників та музейних колекцій. Але вороги невгамовного харківця пишуть на нього скарги, звинувачуючи у невиправданих витратах. Каразіну забороняють втручатися у справи Харківського університету.

Він подає у відставку, їде зі столиці. Каразін знову в селі, з Кручика пише листи до царя і міністрів з критикою та пропозиціями, подає ліберальні проекти реформування державного устрою і народного господарства. Йому забороняють жити в столицях, писати до царя і намагаються зробити з нього донощика.

З ініціативи Каразіна при Харківському університеті було створено Філотехнічне товариство (1811–1818) для поширення досягнень науки, техніки та розвитку промисловості. Не випадково вченого-енциклопедиста називали «українським Ломоносовим». Каразін був не тільки просвітником, а й автором важливих відкриттів у галузі техніки, хімії, агрономії тощо. Йому належать близько 60 наукових праць, 40 винаходів, серед яких – спосіб виготовлення штучних алмазів, спосіб консервування м'яса, риби, овочів, «чіпкий» цемент, барвники, спосіб масового виробництва добрив, а саме селітри, тощо. У Кручику він створив першу в Україні метеостанцію і вів спостереження за погодою багато років, першим запропонував створення мережі метеорологічних станцій по всій державі. Каразін одним із перших довів корисність лісозахисних смуг навколо полів і переконував у ній землевласників. Цінними були й соціально-економічні міркування Каразіна, його історичні дослідження, публіцистичні твори, політичні трактати (зокрема, надзвичайно актуальний і зараз трактат «О невмешательстве в дела Европы», де Росії пропонується стати нейтральною державою і зосередитися на вирішенні внутрішніх соціально-економічних питань). Ще у петербурзький період свого життя Каразін разом із членами Комісії училищ розробив загальний «План народного виховання». Для селян Кручика він відкрив школу і турбувався не тільки про освіту дітей, а й дорослих.

У 1820–1821 рр. 6 місяців Каразін за наказом царя був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці: його звинувачували у написанні прокламації до Преображенського гвардійського полку із закликом звільнити з Петропавлівської фортеці заарештованих солдат-бунтівників Семенівського полку. Після звільнення він жив під наглядом поліції у своєму маєтку. Та діяльного ідеаліста ніщо не зломило і не притишило. У 1842 р. 69-літній Каразін поїхав до Криму для проведення дослідження перспектив розвитку виноградарства та

виноробства, але захворів і незабаром помер. Похований у м. Миколаєві.

Найкращу оцінку практичній та науковій діяльності просвітника дав О. Герцен в своєму «Колоколі», де писав: «Невтомна діяльність Каразіна і глибоке, наукова освіта його були вражаючими: він був астрономом, хіміком, агрономом, статистиком..., моторним чоловіком, який вносив у будь-яке питання зовсім новий погляд...».

187. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ (1778–1843),

письменник, громадський діяч

Г. Квітка-Основ'яненко – український прозаїк, драматург, журналіст, літературний критик і культурно-громадський діяч. Засновник художньої прози і жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі. Твори письменника утверджували високі морально-етичні якості людини з народу, відіграли помітну роль у розвитку української мови. Як письменник, видавець, літературний критик і публіцист виступав в оборону художніх можливостей української літературної мови.

Народився у с. Основі (тепер це Харків), звідки й псевдонім – Основ'яненко. Походив з козацько-старшинського роду. Здобув домашню освіту, згодом навчався в Курязькій монастирській школі. У родині панувала глибока шана до рідної мови, історії, фольклору, мистецтва. Звичаї в родині відзначалися простотою, тут багато читали, постійними були вистави самодіяльного театру, натхненником яких став юнак; він же виконував і головні ролі. Усе це формувало мистецькі смаки Квітки, його суспільні погляди, прищеплювало любов до народної поезії, виховувало повагу до простолюду. Родину Квіток відвідував Сковорода, а відомо, що він дружив лише з одностайцями.

Після нетривалої служби в армії Г. Квітка став послушником у Курязькому монастирі, але монахом не став – активно включився у громадське життя: був повітовим предводителем дворянства (1817–1828), згодом – головою Харківської палати кримінального суду. Обирався членом Товариства наук при Харківському університеті. Виступив одним із засновників Харківського професійного театру (у 1812 р. – його директор), Благодійного товариства (1812), Інституту шляхетних дівчат (1812), Харківської губернської бібліотеки (1838). Брав участь у виданні першого в Україні журналу «Украинский вестник» (1816–1817), сприяв виданню альманаху «Молодик» (1843–1844).

Квітка був прихильником ідеї вдосконалення суспільства шляхом ре-

форм та впливу на нього засобами літературного і театрального мистецтва. Головним творчим принципом вважав «писання з натури», орієнтацію на живу навколишню дійсність. Виступав з пропагандою народної теми в літературі, був переконаний в позастановій цінності особистості. Писав українською і російською мовами. Відомий в першу чергу як комедіограф.

Спираючись на літературну традицію, започатковану І. Котляревським, народну пісенність і гумор, Квітка-Основ'яненко написав українською мовою популярні й досі комедії «Сватання на Гончарівці» (1835), «Шельменко-денщик» (1835), «Бой-жінка» (1840). Українські прозові твори письменника поділяються на дві основні групи: бурлескно-реалістичні («Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «От тобі і скарб», «Пархімове снідання», «Підбрехач», повість «Конотопська відьма») та сентиментально-реалістичні повісті («Маруся», 1834; «Козир-дівка», 1838; «Сердешна Оксана», 1841; «Щира любов», 1839; «Добре роби – добре й буде», 1836; «Божі діти», 1840; «Перекотиполе», 1840). Серед найкращих творів російською мовою – роман «Пан Халявский» (1840), повісті «Жизнь и похождения Петра Степанова сына Столбикова» (1841), «Ганнуся», «Панна Сотниковна», історико-художні та етнографічні нариси «Головатый», «Украинцы», «История театра в Харькове», «1812 год в провинции», «Основание Харькова. Старинное предание», «Татарские набеги. Выдержки из памяти», так звані «фізіологічні нариси» – «Ярмарка» (1840), «Знахарь» (1841).

Найкращі твори Квітки-Основ'яненка одними з перших представляли українську літературу європейським читачам. У 1854 р. в Парижі опубліковано французькою мовою «Сердешну Оксану». Твори письменника перекладено польською, болгарською, чеською та іншими мовами. З Квіткою-Основ'яненком листувався Т. Шевченко. Поет високо цінував творчість Квітки, присвятив йому вірш «До Основ'яненка» («Б'ють пороги; місяць сходить»; 1839) та виконав ілюстрації до творів «Знахарь» і «Панна Сотниковна».

Квітка-Основ'яненко має почесне ім'я «батька української прози». Його повісті, з ідеально-побожними позитивними героями, є зразком українського сентименталізму. Творчість письменника справила значний вплив на подальший розвиток української літератури, зокрема так званої етнографічної школи.

За його творами знято фільми: «Сватання на Гончарівці» (1958), «Шельменко-денщик» (1910, 1911, 1957 і 1971), а за мотивами повісті «Конотоп-

ська відьма» – кінокартину «Відьма» (1990).

188. КРИЧЕВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (1872–1852),

архітектор, художник, дизайнер, педагог

В. Кричевський народився у м. Ворожба (на Сумщині). З дитячих років хлопчик почав малювати, а також захоплювався співом і музикою. Середню освіту здобув у Ворожбянській двокласній школі, згодом – у школі села Нижня Сироватка (у цей час тут вчителював Б. Грінченко). У 1885 р. Кричевський вступив до Залізнично-технічного училища в Харкові. Після його закінчення (1887 р.) він став «молодшим техніком» технічного відділу Міської управи, потім помічником архітектора міської управи. Працював також у інженера І. Загоскіна, був помічником міського архітектора Шпігеля, а через рік працював помічником Загоскіна (в будівельному відділі залізниці). Одночасно відвідував лекції професорів Д. Багалія, Є. Редіна, М. Сумцова в Харківському університеті.

Протягом 1893–1903 рр. молодий архітектор працював у майстерні академіка архітектури О. Бекетова, де пройшов хорошу практичну школу. В. Кричевський брав участь у спорудженні таких відомих будівель як Земельний банк, будинок О. Бекетова, особняк Д. Алчевського, Торговельний банк, Будинок судових установ, Громадська бібліотека та ін.

У 1897 р. в Харкові Кричевський вперше виставив власні акварельні етюди на художній виставці. У 1902 р. він узяв участь у конкурсі на проект Будинку Полтавського губернського земства. Його проект, виконаний в українському стилі, був визнаний найкращим. Зараз у цьому будинку, який вважається шедевром українського модерну, знаходиться Полтавський краєзнавчий музей.

У 1907 р. Кричевський переїхав до Києва, працював художником у театрі М. Садовського, вводячи в мистецтво театру те нове, що нищило рутину «малоросійщини». Одночасно митець завідував відділом декоративного мистецтва журналу «Искусство и печатное дело».

У 1912–1913 рр. Кричевський працював художнім керівником килимарської майстерні В. Ханенко у с. Оленівці на Київщині. На замовлення Б. Ханенка він виконав картони (ескізи) килимів на теми українського народного мистецтва. У 1914 р. художник жив у с. Опішному на Полтавщині, досліджуючи місцеву кераміку, працював за гончарним кругом, займався випалом кераміки – багато експериментував із поливами, шукав у глині виразу

свого бачення керамічних форм.

За української влади у 1917 р. він був обраний першим ректором і професором Української Академії Мистецтв. У 1918 р. Центральна Рада затвердила проекти Кричевського – Великий і Малий герби УНР, державну печатку, розроблені ним на основі Володимирового Тризуба, як і проекти перших українських грошей.

Протягом довгих років майстер збирав предмети української народної творчості і, будучи тонким знавцем української етнографії, зумів скомплектувати одну з найбагатших колекцій в Україні.

У 1918–1919 рр. художник мешкав у м. Миргороді на Полтавщині, де працював директором Миргородського керамічного інституту. У жовтні 1919 р. Українська Академія мистецтв відновила діяльність у м. Києві. Кричевський знов почав тут працювати. У 1924 р. Інститут пластичних мистецтв було об'єднано з Архітектурним інститутом, перетворено на Київський художній інститут. Кричевський викладав у інституті на малярському факультеті протягом 1922–1941 рр. У 1924 р. митець працював над проектом архітектурної реконструкції та художнього оформлення будинку в м. Києві, де мешкав Шевченко. Завдяки поєднанню в особі Кричевського дослідника і архітектора постав камерний і сповнений людської теплоти меморіальний музей Т. Шевченка.

Навесні 1925 р. Кричевський був запрошений художнім керівником і консультантом двосерійного фільму режисера П. Чардиніна «Тарас Шевченко». Згодом з цим же режисером створив стрічку «Тарас Трясило». У 1928 р. вийшов фільм «Звенигора», над яким молодий режисер О. Довженко працював разом із своїм колишнім учителем по Українській Академії мистецтв Кричевським.

У 1929 р. Кричевський, на пропозицію Раднаркому, почав роботу над проектом музею на могилі Шевченка у Каневі. У 1933 р. відбувся конкурс. До реалізації було прийнято проект В. Кричевського та П. Костирка. Також зодчий виконав проект «План хати на могилі Шевченка». Відкриття Шевченківського меморіалу відбулося у 1939 р. Це була остання здійснена архітектурна споруда Кричевського.

Наприкінці 1935 р. він почав працювати над фільмом «Назар Стодоля» (режисер Г. Тасін) й одночасно – над оформленням історичного фільму за драмою І. Кочерги «Свіччине весілля». Взимку 1937 р. працював над фільмом «Устим Кармелюк» (режисер Г. Тасін). Оформлював він і фільм «Сорочинсь-

кий ярмарок».

Протягом життя художник багато займався ілюструванням і оформленням книжок українських письменників, а також науково-популярних видань відомих науковців. Серед них: «Історія України», «Історія української літератури» та «Культурно-національний рух» М. Грушевського, «Контрасти» Г. Чупринки, «Твори», «Намисто» В. Винниченка, «Українське мистецтво» В. Щербаківського, «Українські думи та пісні історичні» Д. Ревуцького, «Лебедина» С. Таранушенка, «Майстер корабля» Ю. Яновського, «Твори» Б. Грінченка, «Будівлі» М. Бажана, «Українське малярство XVII–XX сторіччя» Ф. Ернста, «Твори» Т. Шевченка, «Гомін і відгомін» М. Рильського та ін.

У 1939 р. В. Кричевському, який не мав навіть вищої освіти, але став справжнім універсальним Майстром і знавцем мистецтва, було присвоєно без захисту дисертації вчений ступінь доктора мистецтвознавства, а в 1940 р. уряд УРСР присвоїв йому звання заслуженого діяча мистецтв.

У 1940 р. у залах Державного музею українського мистецтва було влаштовано персональну виставку творів художника, яка мала 1055 експонатів. У 1941 р. у Будинку письменників відбулася наступна виставка його творів.

Після захоплення фашистськими загарбниками м. Києва Кричевський опинився в окупованому місті. У 1943 р. він виїхав до Львова, де був ректором Вищої Образотворчої Студії. Потім викладачі та студенти переїхали на Лемківщину. Пізніше родина Кричевських переїхала до Німеччини, у 1945 р. – до Франції. Того ж року в м. Аугсбурзі на з'їзді українських науковців було засновано Українську Вільну Академію Наук, а Кричевського обрано почесним дійсним членом нової інституції. 1948 р. Кричевські переїхали до м. Каракасу (Венесуела). Помер митець 1952 р., а у 1975 р. його тлін перенесено на український цвинтар м. Баунд-Брука (США).

2003 р. онука В. Кричевського О. де Лінде передала бл. 300 робіт діда до музеїв України. Зокрема, до 40 творів містяться в колекції Харківського художнього музею.

189. КУРБАС ЛЕСЬ

(ОЛЕКСАНДР-ЗЕНОН СТЕПАНОВИЧ, 1887–1937),

режисер, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач

Л. Курбас народився в м. Самбір (Львівщина) у родині акторів галицького театру. Навчався у Тернопільській гімназії, потім – на філософських факультетах Віденського (1907–1908, 1911) та Львівського (1908–1910) універ-

ситетів. Тому цілком природно, що юнак увібрав у себе все те, що могла дати йому європейська культура. Вже тоді Курбас мріяв працювати на Наддніпрянській Україні, де існував сильний демократичний театр М. Садовського і де була висока театральна культура. 1916 р. його мрія здійснилась: він вступає до цього театру. Акторська творчість Курбаса в театрі Садовського обіцяла розвинутиися, але невдовзі актор зрозумів, що йому хочеться йти у мистецтві іншим шляхом. Він організовує студію молодих акторів, з якої виріс влітку 1917 р. «Молодий театр» – театр пошуків нових форм втілення сучасної та класичної драматургії. У 1920 р. Л. Курбас зібрав своїх найкращих акторів, і під назвою «Кийдрамте» (Київський драматичний театр) трупа почала своє турне по містах Київщини. Проіснував театр 2 роки.

Курбас був засновником політичного (1922–1926), а потім і філософського (1926–1933) театру в Україні. Він був режисером-новатором. Його творча практика позначена впливом експресіонізму і конструктивізму. У виставах Курбаса постає світ у всіх його суперечностях. У 1924 р. його запросили режисером до Першої державної одеської кінофабрики. На кіностудії ВУФКУ Курбас поставив фільми «Вендетта», «Макдональд» (1924 р.), «Арсенальці» (1925 р.). У 1925 р. Курбас став народним артистом УРСР.

Створений Курбасом у 1922 р. театр «Березіль» на запрошення уряду переїздить у 1926 р. з Києва до столичного Харкова. У театрі діяв мюзик-хол (спектаклі «Шпана», «Алло на хвилі», «Чотири Чемберлени»), агітпроп. Було підготовлено серію «Костюмовані історії» (спектаклі «Жакерія», «Сава Чалій», «Король бавиться», «Змова Фієско»).

Курбас – засновник власної театральної школи. Він виховав плеяду видатних акторів і режисерів. Викладав у Київському (1922–1926) та Харківському (1926–1933) музично-драматичних інститутах.

Як актор створив образи Гонти, Гурмана, Астрова, Хлестакова, Едіпа, Макбета, Збігнєва (в «Мазепі» Славинського) та інші. Інсценізував низку поетичних творів Т. Шевченка («Гайдамаки»), П. Тичини. Вперше на українській сцені поставив вистави «У пущі» Лесі Українки, «Цар Едіп» Софокла, «Макбет» Шекспіра.

Автор книги «Шляхи українського театру і «Березіль» (1927), агітп'єс, драм, численних статей з театрознавства. Переклав з німецької книгу «Мистецтво вмирає» В. Обюртена, драми і комедії, перекладав також з польської і французької мов. З норвезької переклав доленосний вірш «Березіль» Б. Бйорнсона. Один із засновників журналів «Радянський театр», «Театральні

вісті», «Барикади театру».

Л. Курбас і «березільці» знайшли свого драматурга, п'єси якого були співзвучні їхнім естетичним засадам. Ним став М. Куліш. Першою його п'єсою, що побачила світло рампи на сцені театру «Березіль», стала «Комуна в степах» (Київ). Творча співпраця тривала і в Харкові. П'єси Куліша «Народний Малахій», «Мина Мазайло» та інш., поставлені Курбасом, не знайшла розуміння у радянських критиків. Проти нього були висунуті звинувачення в «похмурості», викривленні оптимістичної радянської дійсності.

Багато чого з творчих пошуків Курбаса не розумілося широкими масами глядачів. Це стосується і його вистави «Маклена Граса» за п'єсою М. Куліша, яка досягає справжньої філософської глибини. Але незважаючи на несприятливу для творчості атмосферу нерозуміння, недоброзичливості, Курбас не занепадав духом, він до останньої можливості вів боротьбу з поширеними у той час тенденціями спрощенства, вульгаризації мистецтва. Опоненти ж щонайменшу невдачу майстра завжди розцінювали як цілковитий провал його театру.

Можливо, саме тому, що режисер не відступив, не поступився своїми переконаннями, його було наклепницьки обмовлено, звільнено з посади керівника «Березолу» і у 1933 р. заарештовано у Москві, де він кілька місяців працював постановником Малого театру та у С. Міхелса в Московському державному єврейському театрі на Малій Бронній.

Курбас був відправлений етапом до Харкова. 9 квітня 1934 р. засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів. Його було вислано на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, на Медвежу Гору, потім його відправили на Соловки. Будучи в'язнем СЛОНа («Соловецького лагерь особого назначения»), він здійснив постановки вистав «Весілля Кречинського» (О. Сухово-Кобилін), «Аристократи» (М. Погодін), «Інтервенція» (Л. Славін), «Учень диявола» (Б. Шоу), «Пролог» (у співавторстві з С. Бондарчуком) та ін.

3 листопада 1937 р. його було розстріляно разом із М. Кулішем і ще 1109-ма діячами культури і науки «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» в урочищі Сандармох (Карелія, Росія).

1957 р. Курбаса посмертно реабілітовано. 1989 р. на фасаді Харківського державного академічного українського драматичного театру ім. Т. Шевченка було встановлено меморіальну дошку в пам'ять про Л. Курбаса, а «Мала сцена» театру знову отримала назву «Березіль». Львівський академічний театр носить ім'я визначного режисера.

З 1987 р. ювілеї митця відзначаються за рішенням ЮНЕСКО.

190. ЛЕВЧЕНКО ПЕТРО ОЛЕКСІЙОВИЧ (1856–1917),

художник, педагог

П. Левченко народився у родині заможного купця, власника канатної фабрики у Харкові. У міській гімназії під керівництвом художника Д. Безперчого і пізніше у студії Є. Шрейдера навчався малюванню. На виставці учнівських творів 1873 р. у Петербурзі був нагороджений срібною медаллю. 1878 р. вирушив на навчання до Петербургу, чим сильно засмутив батька, який бачив у своєму старшому синові продовжувача сімейного бізнесу. Був вільним слухачем Петербурзької Академії мистецтв (1878–1883), де вчився у М. Клодта, П. Чистякова, В. Орловського. 1895 р. відвідав Париж, де ознайомився з творами французьких імпресіоністів, що мало вплив на його подальшу творчість.

Левченко жив переважно у Харкові, викладав у Харківській міській школі малювання та живопису. Був одним із засновників та постійним членом Харківського товариства любителів мистецтва, експонентом Товариства пересувних художніх виставок (1886–1904 рр. він був учасником майже всіх художніх пересувних виставок), Товариства південноросійських художників, Товариства київських художників, багатьох виставок у Харкові.

Творчість не принесла художнику слави і багатства, він помер у бідності. За життя у нього не було жодної персональної виставки. Тільки 1919 р. була організована перша виставка творів майстра, де експонувалося понад 700 його творів, що розкрили надзвичайну поезію чуйної і тонкої натури художника, прекрасної людини-творця.

Творчість Левченка вирізняється глибокою задушевністю і ліризмом. Серед географії ландшафтів художника домінує Слобожанщина (переважно Харківщина і Сумщина) у різні пори року. Як пейзажист Левченко був надзвичайно уважним до невлених особливостей української природи, її атмосферних явищ. Саме це стає визначальним у пошуках відповідного композиційного, колористичного і тонального вирішення його картин: легкі, напівпрозорі фарби, крізь які часто проглядає фактура полотна, передають відчуття світанкової прохолоди, вранішнього серпанку, імлі, яскравих фарб полудня, розмаїття зелені чи вохристо-сірих фарб вологого і свіжого повітря. Чудові ліричні пейзажі «Глухомань», «Вечір. Сльота», «На Харківщині» – програмні роботи Левченка кінця XIX – поч. XX ст., плідного зрілого етапу його твор-

чості.

Крім пейзажів, особливим захопленням Левченка були інтер'єри композиції. В Україні він був одним з найвидатніших майстрів цього жанру. Твори цього напрямку відображають затишні куточки та робочі місця житла людини, обстановку її побуту, праці, пройняті любовним відчуттям їх господарів, оповиті елегійною поезією її інтимного буття. Це куточки кімнат з червоними, зеленими, білими, рожевими лампами і кріслами, письмовими столами. У творах Левченка останнього періоду можна бачити роботи, творча манера яких близька до стилістики модерну. Фактурна поверхня картин цього часу стає матовою, стриманою за колористичною гамою, позбавленою зовнішнього блиску. З особливою любов'ю і ніжністю майстер писав старі мазанки, повітки, куточки сільських і окраїнних міських вуличок, хутори, вітряки, водянні млини. Ці його роботи мають, крім естетичної, ще й етнографічну та краєзнавчу значущість.

Левченко завжди був віртуозним майстром рисунка. Олівець чи вуглина в його руках творили справжнє диво. У його творчості переважав малюнок чорним контуром. Рідше він користувався градаціями тонів, пастеллю.

П. Левченко зробив великий внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва, поєднавши у своїх творах реалізм і чуттєвий імпресіонізм.

191. РАЄВСЬКА-ІВАНОВА МАРІЯ ДМИТРІВНА (1840–1912),

живописець і педагог

М. Раєвська-Іванова народилася у с. Гаврилівка, на Харківщині, у заможній родині. У дитинстві зачитувалась книгами свого дядька – відомого письменника Г. Данилевського, знайомилася з творами філософа Л. Фейєрбаха. Отримавши якісну домашню освіту, молода дівчина їде до Європи. У Дрездені вивчає німецьку мову та літературу, у Міланській академії наук – лінгвістику, історію, зоологію та геологію, слухає лекції у Празі та в університеті Сорбонна в Парижі. М. Іванова стає однією з найосвіченіших жінок свого часу. У Дрездені, у майстерні професора Ергардта, вона навчилася малюванню та живопису, у скульптора Кірхгода брала уроки ліплення. Вона блискуче оволоділа технікою малювання і в реалістичній манері створила драматичну за настроєм, професійно довершену картину з життя своїх земляків «Смерть селянина в Малоросії» (1868). Тоді ж написала роботи «Дівчина біля тину» та «Автопортрет» (1866). Досконало оволодівши професією художника. М. Іванова мріє про педагогічну працю. У 1868 р. дівчина їде до Пе-

тербурга складати іспити в Академії мистецтв. Вона стала першою жінкою в Російській імперії, яка була допущена до екзаменів, успішно їх склала і того ж року одержала диплом професійного художника, а разом з ним і право на відкриття спеціальної художньої школи. Це був надзвичайний випадок в історії академії.

У 1869 р. художниця відкрила в Харкові приватну рисувальну школу. На її базі в 1896 р. було утворено міську школу рисування й живопису, яку 1912 р. було перетворено на художнє училище. За 27 років існування школа Раєвської-Іванової випустила 885 учнів. Серед них відомі художники та архітектори: С. Васильківський, П. Кончаловський, М. Ткаченко, П. Левченко, О. Бекетов та ін. Крім того, школа підготувала сотні професійних художників-прикладників – гравірувальників, ретушерів, іконописців, театральних декораторів, викладачів креслення та малювання у гімназіях, помічників архітекторів.

З самого початку засновниця школи обрала для неї художньо-промисловий напрямок, враховуючи те, що Харків все більше перетворювався на промисловий центр. У школі навчалися переважно діти з простих родин за невисоку платню. Учні вивчали випалювання на дереві і шкірі, тиснення на шкірі, розпис по фарфору, живопис по оксамиту, розмальовування кахельних печей, настінний живопис. Також у школі проходили підготовку учні, які збиралися поступати до Академії мистецтв.

Педагогічна система в школі Раєвської-Іванової вироблялася з урахуванням передового досвіду передусім І. Крамського та П. Чистякова. Як і вони, художниця вважала рисунок з натури головним способом пізнання дійсності. Уроки ліплення, які недооцінювалися у той час, Раєвська-Іванова розглядала як корисні для розвитку об'ємного бачення. Особливим був метод, що його застосовувала художниця при виправленні помилок в учня. Спочатку вона робила зауваження, ставила навідні питання, а якщо це не допомагало, робила виправлення, але не в самій роботі, а збоку. Художниця-педагог написала посібники «Азбука рисования для семьи и школы», «Прописи элементов орнамента для технических школ», «Методика преподавания рисования в Харьковской частной школе рисунка и живописи», «Очерк программы преподавания рисования в воскресных классах для ремесленников» та ін. Ці навчальні посібники і в наш час не втратили актуальності.

Особливістю школи Раєвської-Іванової був тісний зв'язок із національним стилем у мистецтві. Навчання починалося з малювання українських і ро-

сійських народних візерунків. Основним змістом літніх завдань було зображення місцевої рослинності. І вплив школи відбився на розвитку слобожанської художньої культури. У декоративній пластиці Харкова кін. XIX – поч. XX ст., настінних розписах, решітках, огорожах переважають елементи місцевої квіткової флори (ромашки, жовтець, дзвіночки, барвінок), що надає багатством тогочасним спорудам міста своєрідності і національного колориту.

За висновком академічної комісії, яка розглядала роботу художніх шкіл, у 1872 р. Раєвська-Іванова за заснування школи, раціональний метод викладання та успіхи учнів була обрана «почетным вольным общником» Імператорської Академії мистецтв і їй було відрекомендовано до найвищої нагороди (500 руб.). Високу оцінку експертної комісії одержали роботи учнів на Всеросійській виставці у 1882 р., а школі був присуджений Диплом другого розряду, який дорівнював срібній медалі.

1878 р. Іванова вийшла заміж за С. Раєвського, випускника Харківського університету, видатного громадського діяча на ниві просвітництва, одного з засновників Товариства розповсюдження у народі грамотності, організатора будівництва в Харкові Народного Дому.

У 1895–1896 рр. художниця втратила зір і передала школу у розпорядження Харкова, в якому прожила ще 16 років.

192. РЄПІН ІЛЛЯ ЮХИМОВИЧ (1844–1930),

художник, педагог

І. Рєпін народився у м. Чугуєві (нині Харківської області), у родині військового поселенина, який походив з козацького роду (предок носив прізвище Ріпа). Художня обдарованість хлопця виявилася ще у дитинстві. Він деякий час навчався у школі військових топографів у Чугуєві, а потім протягом майже чотирьох років працював іконописній артілі І. Бунакова, розписував та поновлював церкви на Слобожанщині, таким чином здобувши певний малярський досвід.

На зароблені 100 руб. двадцятилітнім юнаком подався до Петербурзької Академії мистецтв. Спершу, з 1863 р., він навчався в Петербурзькій рисувальній школі, у 1864–1871 рр. – у Петербурзькій Академії мистецтв (у П. Чистякова, І. Крамського), яку закінчив із золотою медаллю.

За конкурсне полотно «Христос воскрешає дочку Іаїра» Рєпін отримав право на шестирічне перебування за кордоном як академічний пенсіонер, за державний рахунок. У 1873–1876 рр. він вивчав музейні збірки та твори су-

часних французьких та італійських майстрів.

1870–1880-ті рр. були насичені для Рєпіна подорожами по Росії та створенням таких відомих картин як «Бурлаки на Волзі», «Хресна хода в Курській губернії», «Царівна Софія», «Цар Іван убиває свого сина». Художник відвідав рідний Чугуїв, що збагатило його творчу палітру. Саме в Чугуєві створене полотно «Протодиякон» – надзвичайно виразний портрет місцевого священнослужителя.

З 1893 р. Рєпін – академік, професор Петербурзької Академії мистецтв (до 1907); член Товариства передвижників (з 1878) і мистецької групи «Мир искусства» (з 1890). Він прийняв пропозицію працювати в Академії заради реформування цього навчального закладу. Майстерня художника була найпопулярнішою серед учнів того часу.

У передреволюційні часи Рєпін жив у своїй віллі «Пенати» в невеличкому фінському селищі Куоккала. Після здобуття Фінляндією незалежності від Росії, художник опинився за кордоном. Незважаючи на численні пропозиції Радянської влади, Рєпін не повернувся на Батьківщину. За заповітом, тіло поховали в парку недалеко від будинку і пагорба, який Ілля Рєпін називав «Чугуєвською гіркою».

І. Рєпін залишив багату й різноманітну мистецьку спадщину, його ранні розписи церков на Харківщині були знищені під час боротьби з релігією та у війну, однак численні жанрові, побутові картини, портрети і твори на історичні теми зберігаються в музеях Росії, України та у приватних колекціях в усьому світі. Найвідоміші твори на українські теми: «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880–1891, один варіант у Санкт-Петербурзі (Російський музей), другий – у Харківському художньому музеї, «Вечорниці» (1881), «Гайдамака» (1902), «Чорноморська вольниця» (1903), «Гопак» (1930).

Рєпін створив портрети багатьох діячів російської та української культури, зокрема Т. Шевченка, І. Тургєнєва, Л. Толстого, М. Мурашка, В. Тарновського і С. Тарновської, Д. Багалія; зробив на конкурс чотири ескізи проекту пам'ятника Шевченкові у Києві (1910–1914), ілюстрував твори М. Гоголя «Тарас Бульба» і «Сорочинський ярмарок» (1872–1882), книги Д. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» (1887), а також залишив чимало малюнків пам'яток української архітектури, українських народних типів тощо.

У творчості Рєпіна наявний українсько-російський культурний симбіоз. Проте з Україною художник був пов'язаний не тільки походженням, але й

чуттєво. Він любив і прекрасно знав українську природу, людину, фольклор та підтримував ідею створення українського стилю в мистецтві. До друзів Рєпіна належали українські культурні діячі М. Кропивницький, М. Мурашко, Д. Яворницький, Є. Чикаленко, Д. Багалій й багато інших. Між учнями майстра (серед яких В. Сєров, Б. Кустодієв, І. Грабар, І. Бродський) були відомі українські художники М. Пимоненко, О. Мурашко, Н. Онацький, Ф. Красицький, С. Прохоров. Великою любов'ю до України і Слобожанщини зокрема просякнута книга спогадів маестро «Далекое близкое», де Рєпін, за словами К. Чуковського, постав як справжній художник слова.

У 1960-ті рр. у Чугуєві відкрився меморіальний музей І. Рєпіна, який сьогодні є одним з найвідоміших туристичних місць Харківщини.

193. СИНЕЛЬНИКОВ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1885–1939),

режисер, актор, педагог

М. Синельников народився у м. Харкові. Син викладача училища з дитячих років заробляв на навчання у гімназії тим, що співав у церковному хорі.

З 1873 р. працював у театрах Харкова, Житомира, Владикавказа, Казані, Миколаєва, Ставрополя і інших міст, грав із рівним успіхом у драмі і опереті. У юнака був неабиякий музичний талент, м'який красивий тенор. В оперетах він зіграв до 40 ролей. З 1882 р. працював і як режисер. У 1900–1909 рр. був головним режисером Театру Корша в Москві, підняв його на високий рівень і зробив прибутковим. У 1910–1913 рр. тримав антрепризу в Харкові і Києві.

Справжній реформатор провінційної сцени, Синельников велику увагу приділяв створенню акторського ансамблю і репетиційній роботі, пропагував передовий сучасний і класичний репертуар, ввів систему абонементів, спектаклі для молоді і незаможної публіки по здешевлених цінах. Режисер-новатор тяжів до показу на сцені життєвої правди, до нового реалістичного мистецтва. Глядачів спочатку дивувало, що актори говорили просто й невинувато, що вони промовляли монологи, адресуючись не у зал, а один до одного. Шокувало, що актори поверталися спиною до публіки. Ледь не вперше на театральній сцені Синельников увів поняття «четвертої стіни», що у старому театрі вважалося неприпустимим. Сила реалістичного мистецтва режисера й акторів переборола стару традицію – і новаторська вистава «Последняя жертва» (за О. Островським) у Ставрополі мала великий успіх. З цього приводу Синельников писав: «Я поставил себе задачу уничтожить непременно топтание действующих лиц на переднем плане у суфлерской будки».

Діяльність Синельникова була пов'язана з Саратовом, Ростовом-на-Дону, Новочеркаськом, Києвом і ще деякими містами, але переважно – з Харковом. Відкинувши пропозиції перейти на службу у найпрестижніші Малий та Олександрінський театри, Синельников перетворив Харків на центр високої театральної культури.

Серед кращих постановок: «Плоды просвещения» за Л. Толстим (1893), «Дядя Ваня» за А. Чеховим (1897), «Дети Ванюшина» за С. Найденовим (1901), «Горе от ума» за О. Грибоедовим (1934), «Таланты и поклонники» за О. Островським (1935), «На дне» за О. Горьким (1937).

Як режисер і педагог Синельников сприяв формуванню і зростанню декількох поколінь акторів, зокрема, «зірок» – В. Комісаржевської, М. Блюменталь-Тамариної, О. Шатрової, М. Тарханової, К. Шульженко і багатьох інших. Саме у його театрі в Харкові починали свій творчий шлях визначний композитор І. Дунаєвський та відомий актор і співак М. Бернес. Деякий час Синельников викладав у Харківському театральному училищі. На початку ХХ ст. в акторському середовищі російських провінцій була популярна приповідка: «Щоб потрапити до Москви, треба проїхати станцію Синельниково». Актори, яким пощастило працювати у метра, казали: «В Императорском училище – школа, у Синельникова – университет».

Позбавлений у 1920-ті рр. можливості працювати у столиці України, у 1933 р. він повертається до Харкова, куди його запросили створити і очолити театр російської драми. З 1934 р. Синельников – народний артист РРФСР.

Помер «бог театральної Росії», як його називали сучасники, у Харкові. На надгробку – зворушливий напис: «Другу артистов...». На вул. Дарвіна зберігся будинок, де жив Синельников і де бували театральні знаменитості. Будинок прикрашає меморіальна дошка. Провулок поруч із вул. Дарвіна названо ім'ям М. Синельникова.

194. СЛАТІН ІЛЛЯ ІЛЛІЧ (1845–1931),

музично-громадський діяч, піаніст, педагог і диригент

І. Слатін народився у м. Белгороді. Навчався в Харкові в приватному пансіоні Сливицького. Саме в Харкові він уперше почув гру свого майбутнього вчителя – відомого піаніста-віртуоза О. Дрейшока, після чого повідомив батькам про рішучий намір вступити до Петербурзької консерваторії. Так уже в юному віці він проявив неабияку цілеспрямованість.

1869 р. Слатін закінчив Петербурзьку консерваторію, вдосконалював

свої практичні навички в Берліні по класу фортепіано та по класу музичної теорії. 1871 р. виступав як диригент у Відні, Празі й Дрездені. Своє навчання в Німеччині завершив симфонічним концертом у Дрездені. Вже тоді ім'я двадцятишестирічного Слатіна стає відомим в Європі, а про концерт, що складався з творів виключно російських композиторів (О. Даргомижського, А. Рубінштейна, М. Глінки), було опубліковано схвальні відгуки у пресі.

У 1871 р. заснував у Харкові відділення Імператорського російського музичного товариства (ІРМТ), очолив його і музичні класи при ньому. Був його незмінним керівником протягом майже половини століття. У 1883 р. реорганізував музичні класи в музичне училище (нині Харківське музичне училище імені Б. Лятошинського) і став першим його директором. У 1917 р. на базі училища відкрив Харківську консерваторію (нині – Харківський національний університет мистецтв імені Івана Котляревського) і був її директором (до 1920).

Про організаторські здібності І. Слатіна свідчить той факт, що питання фінансування відділення, яке доволі часто було обмеженим, завжди розв'язувалися завдяки його самовідданій праці. Прикладом цього є те, що перший рік на посаді директора та одночасно завідуючого фортепіанним відділом він працював безоплатно. Неодноразово з благодійними концертами на користь Харківського відділення ІРМТ до міста на його прохання приїздили провідні композитори та виконавці того часу. Більшість з них були особистими друзями Слатіна, серед них – С. Танєєв, П. Чайковський, брати А. і М. Рубінштейни, С. Рахманінов, М. Іпполітов-Іванов. У 1887 р. Петербурзьке відділення ІРМТ обирає його почесним членом.

Щодо загальнолюдських якостей цієї особистості, то, за спогадами сучасників, можна відтворити портрет І. Слатіна: цілеспрямований, енергійний, вибагливий, насамперед, до самого себе, наполегливий, але в той же час турботливий, уважний до чужих проблем, щирий і життєрадісний.

Рівень підготовки в училищі Слатіна був настільки високим, що тільки його випускники приймалися у Петербурзьку та Московську консерваторії без екзаменів. Саме Слатін зробив Харків містом високої музичної культури, виховав кілька поколінь непересічних виконавців і шанувальників класичної музики. На основі створеного митцем симфонічного оркестру 1919 р. було організовано симфонічний оркестр Харківської філармонії.

**195. СРЕЗНЕВСЬКИЙ ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ (1812–1880),
філолог-славіст, історик, палеограф, письменник, педагог**

І. Срезневський народився у м. Ярославлі. Його батько був поетом та перекладачем, професором кафедри російського красномовства та древньої словесності у Демидівському училищі вищих наук. Коли хлопчику минуло лише кілька тижнів від народження, батькові запропонували посаду професора словесності у Харківському університеті, і родина переїхала до Харкова. У віці семи років хлопець залишився без батька, тому обов'язки з його навчання взяла на себе мати – розумна та освічена жінка. Під її керівництвом син здобув гарну домашню освіту і у віці 14 років вступив до Харківського університету. Він рано виявив свої літературні здібності – з восьми років почав складати вірші, а у шістнадцять чітко визначився з тим, чому воліє присвятити своє подальше життя. У листах до рідні юний Срезневський писав, що хоче стати вченим і займатися науковими дослідженнями у галузі етнографії та літератури. Протягом 1826–1829 рр. юнак навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету Харківського університету. Після закінчення навчання (1829) працював у Харківському дворянському депутатському зібранні, займався приватною педагогічною практикою. У 1837 р., захистивши магістерську дисертацію «Опыт о сущности и содержании теории в науках политических», одержав посаду ад'юнкта на кафедрі політекономії та статистики філософського факультету Харківського університету. У 1839 р. опублікував докторську дисертацію «Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии», захистити яку йому не вдалося.

Вирішивши остаточно присвятити себе славістиці, Срезневський вирушає у трирічні мандри (1839–1842) слов'янськими землями, де збирає матеріал, що згодом стане наріжним каменем для наукового вивчення слов'янської палеографії, чим до Срезневського не займався ніхто. У 1842 р. він стає першим професором-славістом Харківського університету, а у 1846 р. блискуче захищає дисертацію «Святыища и обряды языческаго богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям», завдяки якій стає першим у Російській імперії доктором слов'янської філології.

Протягом 1847–1880 рр. він – професор кафедри слов'янознавства Петербурзького університету. У 1855 р. Ізмаїла Срезневського, на той момент вже академіка Петербурзької Академії наук, призначають деканом історико-філологічного факультету Петербурзького університету – цю посаду він обійматиме до самої своєї смерті.

Срезневський – засновник петербурзької школи славістів, автор численних праць з історії давньоруської та російської мов, історії південнослов'янських літератур, міфології, палеографії. У 1849 р. опублікував працю «Мысли об истории русского языка», в якій звертав увагу на необхідність опису пам'яток письменства, укладання регіональних словників, вивчення тогочасної літературної мови і діалектів, підготовку історичного словника та історичної граматики із залученням історії інших слов'янських мов, дав також опис основних особливостей української мови. Вчений уперше розробив теоретичні засади слов'янської палеографії, поставивши її вивчення на наукову основу. Опублікував багато пам'яток давньоруського та давньослов'янського письменства.

І. Срезневський ще у студентські роки зацікавився українською старовиною і фольклором. Наприкінці 1820-х рр., навчаючись у Харківському університеті, він разом із братами Ф. і О. Євецькими, І. Розковшенком, О. Шпигоцьким та деякими іншими друзями заснував гурток поетів-романтиків. Його учасники винятково великого значення надавали фольклорним творам, що зберегли подих минулих епох. Зокрема, Срезневський у фольклорі вбачав багатюще джерело для натхнення поетів. Зібрані на території Харківської, Полтавської та Катеринославської губернії тексти українських народних пісень і дум Срезневський опублікував у трьох збірниках «Запорожская старина» (1833–1838). Т. Шевченко був у захваті від цього видання. Разом із І. Розковшенком Срезневський видавав «Украинский альманах» (1831), де опублікував під псевдонімом кілька своїх поезій, та «Украинский сборник» (1838–1841), які відіграли важливу роль у подальшому розвитку літературного процесу в Україні. В «Украинском сборнике» друкувалися драматичні твори І. Котляревського, шедеври українського фольклору, статті І. Срезневського, присвячені необхідності вивчення української словесності, та інші цінні матеріали. Вчений був також автором кількох розвідок з історії Слобожанщини.

Срезневський завжди наголошував на необхідності вивчення не лише тогочасної літературної мови, а й різноманітних діалектів, укладання регіональних словників задля збереження місцевих особливостей мови, вивчення історичної граматики. Саме він дав світові перший науковий опис особливостей української мови з філологічної точки зору.

На початку своєї наукової діяльності Срезневський вважав українську мову окремою слов'янською мовою, проте згодом розглядав українську, ро-

сійську та беларуську мови як діалекти чи говори однієї давньоруської мови.

Його учнями були відомі вчені Ф. Брандт, А. Будилович, В. Ламанський, а також знані літератори М. Чернишевський, М. Добролюбов, Д. Писарєв.

Срезневському належать прозові та поетичні твори на українську тематику, написані українською мовою, російськомовна повість про Г. Сковороду «Майор! Майор!».

Харківському періоду життя Срезневського присвячена праця його сина Всеволода – історика літератури, археографа, члена-кореспондента АН СРСР. Другий син Срезневського – Борис – став відомим російським і українським метеорологом і кліматологом, професором, дійсним членом АН УРСР, організатором метеорологічної служби в Україні, директором Київської метеорологічної обсерваторії (1919–1934).

На будинку бібліотеки ХНУ ім. В. Каразіна є меморіальна дошка, присвячена І. Срезневському.

196. СУМЦОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (1854–1922),
фольклорист, етнограф, літературознавець, музейник,
громадський діяч

М. Сумцов народився у родині чиновника у Санкт-Петербурзі. Його батько був нащадком козацької старшини Сумського слобідсько-українського козацького полку. Прадід вченого, побудувавши хату у с. Боромлі, що на Охтирщині, залишив на сволюку автограф: «Семен Сумець». Родове прізвище *Сумець* згодом перетворилося на русифіковане *Сумцов*. Вийшовши у відставку, батько з родиною у 1856 р. перебрався до Харкова, на милу його серцю Україну, та невдовзі помер. Виховувала сина мати. Їй вдячний син згодом присвятив «лебедину пісню» свого життя – історико-етнографічну розвідку «Слобожане» (1918), справжню енциклопедію народного життя краю. У гімназії вчили латину, грецьку, французьку та німецьку мови. Українську ж літературну мову хлопець опанував самостійно, читаючи твори Котляревського та Квітки-Основ'яненка.

По закінченні Харківського університету (1875) деякий час студіював у Німеччині, з 1878 р. – приват-доцент, з 1888 р. – професор Харківського університету; з 1880 р. – незмінний секретар, у 1887–1919 рр. – голова Харківського історико-філологічного товариства при Харківському університеті. У 1905 р. обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, а у

1919 р. став одним з перших академіків Всеукраїнської Академії наук. Вчений був членом Чеської академії наук і мистецтв та низки інших слов'янських наукових товариств.

Головною галуззю досліджень Сумцова були етнографія та фольклористика. Чимало тем він взагалі досліджував першим. Праці вченого відзначаються багатим фактичним матеріалом, зокрема: «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (1881), «К истории южнорусских свадебных обычаев» (1883), «Хлеб в обрядах и песнях» (1885), «К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу» (1886), «Научное изучение колядок и щедривок» (1886), «Коломыйки» (1886), «Культурные переживания» (1889–1890), «Писанки» (1891), «Дума об Алексее Поповиче» (1894), «Разыскания в области анекдотической литературы» (1898), «Очерки народного быта» (1902). Кілька праць Сумцова присвячені кобзарству: «Современное изучение кобзарства» (1905), «Бандурист Кучеренко» (1907) й ін. Фактично Сумцов був одним з перших істориків української етнографії та фольклористики: його перу належать праці «Современная малорусская этнография» (т. I, 1893, т. II, 1897), «Діячі українського фольклору» (1910).

М. Сумцов присвятив чимало уваги вивченню культури Слобожанщини. Найзначніші його краєзнавчі праці були перевидані 2008 р. у 558-сторінковому томі «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України». Тут можна знайти докладну інформацію і про побут, звичаї, обряди, свята, фольклор слобожан, і про письменників краю, які своїми творами та збирацькою і публікаторською діяльністю збагатили етнографічну науку (Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І. Манжура, Я. Щоголев, Б. Грінченко, Д. Яворницький), і про самовідданих етнографів, таких як П. Іванов та О. Радакова, і про визначного просвітника О. Паліцина, і про корифея Харківської філологічної школи, вчителя Сумцова О. Потебню.

Авторитет науковця як фахівця у галузі народознавства був настільки великий, що саме до нього звернулися редактори відомої енциклопедії Брокгауза та Ефрона з проханням написати для цього престижного видання усі статті з етнографії та фольклористики, а також статті про багатьох слов'янських письменників (зокрема й про Т. Шевченка), з чим Сумцов блискуче впорався.

Значний доробок залишив Сумцов і у царині літературознавства. Практично першим він проаналізував спадщину українських письменників-полемістів XVII ст. й опублікував монографії про І. Вишенського,

Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля.

Йому належать праці з історії української літератури XVIII–XX ст., зокрема про Т. Шевченка, Г. Сковороду, І. Котляревського, П. Куліша, М. Старицького, І. Манжуру, І. Франка, Б. Грінченка, О. Олеся, Х. Алчевську та багатьох інших. Низка праць Сумцова присвячена історії російської літератури – зокрема творчості О. Пушкіна, М. Гоголя, В. Жуковського, В. Одоєвського, а також західноєвропейських літераторів. Є у Сумцова й мистецтвознавчі роботи – наприклад, книга про Л. да Вінчі. Усього написав учений близько 800 наукових праць.

Відомий Сумцов і як популяризатор української культури, наукових знань. Він брав діяльну участь у громадському житті, виступаючи на оборону українського слова. По революції 1905 р. Сумцов перший серед харківської професури почав читати 1906 р. лекції українською мовою, аж поки влада це не заборонила. Вчений багато зробив для організації народних бібліотек і музеїв; він був одним із засновників Харківської громадської бібліотеки (тепер Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка) і засновником Етнографічного музею при Харківському університеті. М. Сумцов став першим директором Музею Слобідської України, від якого веде свій родовід Харківський історичний музей; зараз Історичний музей носить ім'я свого фундатора.

197. ТАРАНУШЕНКО СТЕФАН АНДРІЙОВИЧ (1889–1976),

мистецтвознавець, пам'яткоохоронець, музейник, педагог

Народився С. Таранушенко у м. Лебедині (зараз – Сумської обл.). Навчався спочатку в народному (три роки) та міському (чотири роки) училищах, а згодом завершив середню освіту в Охтирській класичній гімназії. Невдовзі він вступив на словесне відділення історико-філологічного факультету Харківського університету, де набув перших навичок дослідницької роботи, привчився працювати з першоджерелами – пам'ятками культури.

Першою значною працею стала робота «Іконографія українського іконостаса». Тему дослідження йому запропонував професор Ф. Шміт (згодом академік УАН), гадаючи, що студент обмежиться наявним у Харкові матеріалом. Однак молодий дослідник вирішив підійти до питання ширше – він об'їхав Харківщину, побував у Новгороді-Сіверському, Ново-Ропську, Чернігові. Результатом стало ґрунтовне дослідження: 233 сторінки виписок з архівних джерел, чернетковий зошит на 200 сторінок, 9 кальок, 15 креслеників і 80 фотографій. Робота була високо оцінена й нагороджена золотою медаллю.

Девізом життя Таранушенка стало побажання його улюбленого Вчителя Ф. Шміта ставити наукові інтереси вище особистих.

У 1916 р. С. Таранушенко завершив навчання в університеті з дипломом першого ступеня. Надалі він залишився при кафедрі теорії й історії мистецтв для приготування до професури. Тоді ж він був призначений асистентом університетського музею красних мистецтв і старожитностей, у 1918 р. став старшим асистентом, а в 1920 р. – директором Музею українського мистецтва. У 1917 р. Таранушенко їздив із експедицією на Кавказ для ознайомлення із грузинською та вірменською архітектурою, робив кресленики, проміри і описи пам'яток. У 1918 р. його було обрано доцентом Полтавського історико-філологічного факультету, а коли факультет перетворився на Український інститут громадських наук (1920 р.), Таранушенка обрали ад'юнкт-професором. Паралельно він читав лекції у Харківській Академії теоретичних знань.

Протягом 1921–1922 рр. мистецтвознавець активно досліджував харківський Покровський собор. Результатом цієї копіткої праці стала монографія «Покровський собор у Харкові», видана у 1923 р., яку кафедра, де працював вчений, прийняла як дисертацію. У 1924–1929 рр. він став професором Харківського художнього інституту.

У 1920–1933 рр. Таранушенко очолював республіканський Музей українського мистецтва у Харкові. На тлі антицерковної політики більшовиків директор зібрав потужний відділ іконопису. У 1920-х рр. він активно досліджував пам'ятки архітектури на місцях, брав участь у численних експедиціях до різних регіонів України, де разом із П. Жолтовським, Д. Чукиним та іншими колегами робив обміри храмів, відбирав, фотографував та описував мистецькі твори – будівлі, народні меблі, оправи стародруків, ікон тощо.

С. Таранушенко працював у багатьох пам'яткоохоронних установах: з 1920 р. завідував монументально-архітектурною секцією харківського ГУБКОПМИСу (Губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини), з 1922 р. головував у комісії з вивчення української архітектури ВУКОПМИСу (Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини). У 1926–1930 рр. був крайовим інспектором з охорони культурної спадщини по Лівобережній Україні і особисто врятував завдяки своїй сміливості, авторитетності і науковій принциповості багато старовинних споруд (храмів і панських садиб) та артефактів від знищення. Крім монументальної архітектури, Таранушенко досліджував і житлове будівництво. Дослідник вивчав різні

прояви народного мистецтва – від писанки та меблів до будинків.

Вчений міг би продовжувати плідну наукову працю, однак у 1933 р. його було заарештовано за сфабрикованою справою. Таранушенку присудили 5 років виправно-трудоих таборів. Заслання він відбував на Забайкаллі, де рік рахували за два, тому вже у вересні 1936 р. його звільнили. Після ув'язнення він переїхав до Пермі, де влаштувався викладати біологію на робітфаці. З 1938 р. Таранушенко переїхав до Курська, де із певними проблемами влаштувався старшим науковим співробітником обласної картинної галереї. Тут він перебував і німецьку окупацію, охороняючи експонати галереї.

У 1950–1953 рр. мистецтвознавець завідував фондами Астраханської картинної галереї, а після смерті Сталіна йому було дозволено нарешті повернутися в Україну, що він і здійснив у 1953 р. Він оселився у Києві, де працював в Інституті історії, теорії та перспективних проблем радянської архітектури.

Реабілітований 1958 р. Аби відновити незаслужено втрачені ступінь доктора мистецтвознавства і звання професора вченому необхідно було звернутися з проханням до Вищої атестаційної комісії СРСР, але він відмовився це робити: «Вони відібрали в мене звання незаконно – нехай вони мені його і повернуть. Але просити я їх не буду».

Справою життя Таранушенка стала монографія «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» – з 1916 р. по 1968 р. він працював над рукописом, що налічував понад тисячу сторінок машинопису, 576 фотографій та креслень. Книга вийшла друком лише в 1976 р. у суттєво скороченому форматі і з цензурними втручаннями.

Найзначнішими роботами мистецтвознавця також є монографії «Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 у Харкові» (1921), «Старі хати Харкова» (1922), «Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст.» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі» (1932), «П. Д. Мартинович» (1958), «Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII–XVIII вв.» (1959), «Шевченко-художник» (1961).

Таранушенко мав неабиякий організаторський талант, про що свідчить його діяльність на посаді директора Музею українського мистецтва: вдале облаштування експозицій, організація експедицій по Україні, масштабні виставки, які одразу ставали подіями у культурному житті не лише Харкова, а й усієї країни.

Вчений залишив нариси про творчість таких художників як

Т. Шевченко, В. Кричевський, П. Мартинович, Г. Нарбут, В. Касіян та ін. Є у нього розвідки й про стародруки, і про українські кустарні мистецькі вироби, і про килими, сорочки, статті про музейну справу тощо. Похований С. Таранушенко у Києві.

198. ХОТКЕВИЧ ГНАТ МАРТИНОВИЧ (1877–1938),
письменник, бандурист, композитор, музикознавець, педагог, театраль-
ний і громадський діяч

Г. Хоткевич (літературний псевдонім Гнат Галайда) народився у Харкові. У 1894 р. з відзнакою закінчив Харківське реальне училище, а у 1900 р. – технічний факультет Харківського технологічного інституту і короткий час працював залізничним інженером на Харківсько-Миколаївській залізниці. Розробив власний проект дизельного поїзда (1901) на 30 років раніше від американського аналогу. За участь у керівництві політичним страйком 1905 р. зазнав переслідувань і в січні 1906 р. був вимушений переїхати до Галичини, яка була тоді у складі Австро-Угорщини. Хоткевич оселився спочатку у Львові, а потім у с. Криворівні; об'їхав усю Галичину й Буковину зі скрипковими концертами та концертами українських народних пісень у супроводі бандури.

Повернувшись з Галичини 1912 р. на підросійську Україну, оселився в Києві і долучився до літературного й мистецького життя: виступав з лекціями, з 1913 р. став редактором літературного журналу «Вісник культури і життя». В той же час продовжував концертувати з бандурою із серіями концертів «Вечір бандури». Знову переслідуваний з початку Першої світової війни і висланий 1915 р. за межі українських губерній, оселився у Воронежі, де жив до революції 1917 р.

До більшовицької окупації України Хоткевич поставився з недовірою, але з 1920 р. активно включився у літературно-мистецьке життя. У 1920–1928 рр. викладав українську мову й літературу в Деркачівському зоотехнікумі. У 1926–1932 рр. викладав у Харківському музично-драматичному інституті, де вів клас бандури. Також у 1928–1932 рр. був художнім керівником Полтавської капели бандуристів.

Потрапив у неласку до влади в 1932 р. і, після смерті М. Скрипника, втратив державні роботи. Твори його були заборонені. За єжовщини був заарештований. Особливою трійкою УНКВС по Харківській області у 1938 р. засуджений до розстрілу за «участь у контрреволюційній організації». Вирок

виконаний 8 жовтня 1938 р. Реабілітований 1956 р. Після реабілітації видано «Твори в двох томах» (1966).

Літературну діяльність Хоткевич почав у 1897 р. (оповідання «Грузинка» у львівському журналі «Зоря»). Найвідоміші твори його великої літературної спадщини – оповідання «Блудний син» (1898), «Різдвяний вечір» (1899), цикл «Життєві аналогії» (1897–1901), збірка «Гірські акварелі» (1914); протягом 1914–1915 рр. була написана низка оповідань під назвою «Гуцульські образки» (уперше надруковані 1931); повість «Авірон» (1928), роман «Берестечко» та інші. Найвизначнішим досягненням прозової творчості Хоткевича стала романтична повість з гуцульського життя «Камінна душа» (1911). Визначний знавець народного побуту, українського фольклору, діалектних особливостей гуцульської та слобожанської говірок, тонкий психолог, людина з феноменальним почуттям гумору, письменник написав також низку драматичних творів, у яких відобразив антифеодальну та національно-визвольну боротьбу українського народу. Багата й тематично різноманітна літературно-мистецтвознавча спадщина Хоткевича. Серед іншого: «Григорій Савич Сковорода» (1920), низка розвідок про Т. Шевченка, Ю. Федьковича, О. Кобилянську, фундаментальна праця «Музичні інструменти українського народу» (1930, повне видання – 2012). Хоткевич багато перекладав із світової класики: Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гюго.

Належачи за радянських часів до «політично ненадійних» і стоячи осторонь тодішніх літературних дискусій, Хоткевич, проте, був одним із найпопулярніших письменників в Україні, про що свідчить поява його «Творів» у 8 томах (1928–1932). Але далі знову почалися утиски, внаслідок яких останній його роман «Довбуш» не був надрукований і лишилася незакінченою тетралогія про Т. Шевченка, над якою Хоткевич працював від 1928 р.

Ще будучи студентом, Хоткевич організував в селі Деркачах на Харківщині сільський театр (1895) і студентський театр у Харкові, що роз'їжджав по Слобожанщині. У 1903 р. заснував перший в Україні робітничий театр, який протягом трьох років дав понад 50 вистав, переважно української класики, українською мовою. На еміграції в Галичині заснував у с. Красноїлля (тепер Івано-Франківської області) Гуцульський театр. Для нього спеціально написав п'єси «Довбуш» (1909), «Гуцульський рік» (1910), «Непросте» (1911).

З інших драматичних творів Хоткевича слід ще назвати «На залізниці» (1925), історичну п'єсу «О полку Ігоревім» (1926) і тетралогію «Богдан Хмельницький» (1929). Зокрема, в останній частині тетралогії «Переяслав» Хот-

кевич, супроти офіційної концепції, засудив Переяславську угоду як акт, що призвів до поневолення України Росією. У першому звуковому українському фільмі «Назар Стодоля» Хоткевич блискуче зіграв роль сліпого кобзаря Кирика (1937) і виконав кілька пісень.

У молоді роки Хоткевич вивчав гру на скрипці у харківського професора скрипки Ільницького і досяг професійного виконавського рівня, даючи численні концерти скрипкової музики. Також він вправно володів грою на фортепіано та професійними навичками співу, співаючи баритоном.

Професійна музична підготовка на скрипці допомогла йому засвоїти та удосконалити гру на бандурі та закласти ґрунт для пізнішого створення професійних курсів гри на цьому інструменті. Хоткевич почав вивчати гру на бандурі в 1896 р. і як бандурист-соліст об'їхав майже всі великі міста України. На базі народного способу гри на бандурі, який використовували слобожанські кобзарі, Хоткевич створив свою так звану «Харківську школу гри на бандурі». У 1902 р. на XII Археологічному з'їзді він організував виступ кобзарів та виголосив доповідь, яка мала вирішальне значення для подальшого розвитку кобзарського мистецтва в Україні. Це був перший відомий виступ ансамблевого виконавства на бандурі.

Працюючи над удосконаленням конструкції бандури, Хоткевич першим написав навчальні посібники для опанування цим інструментом – «Підручник гри на бандурі» (1909, 1929, 1930, 1931), «Короткий курс гри на бандурі», створив низку композицій і обробок народних пісень. Керуючи Полтавською капелою бандуристів, Хоткевич також писав для неї музичні твори. Колектив під його орудою досяг такого успіху, що став першим радянським колективом, який отримав контракт на гастролування Північною Америкою.

Хоткевич є автором близько 600 музичних творів – романсів, хорів, струнних квартетів, творів великого формату для бандури та оркестру бандур. Його «Поема про Байду», «Буря на Чорному морі», «Невільничий ринок у Кафі», «Осінь», «Софрон», «Нечай», «А в полі корчомка», «Про смерть козака-бандуриста», «Про Богдана Хмельницького» є зразками високого мистецтва. Хоч чимало композицій Г. Хоткевича були видані за його життя, в 1931 р. вони всі були заборонені і виключені з виконавської практики, тож на сьогодні більшість його творів забуто.

З 1998 р. в Харкові раз на три роки проводиться Міжнародний конкурс виконавців на українських народних інструментах ім. Г. Хоткевича. У 1995 р. у смт Високому було відкрито меморіальну кімнату-музей Г. Хоткевича, яка є

філією Харківського літературного музею. У 1990-ті рр. у НТУ «ХПІ» встановлено меморіальну дошку видатному випускнику і присвоєно його ім'я Етнографічному музею «Слобожанські скарби».

199. ЧИЧИБАБІН (ПОЛУШИН) БОРИС ОЛЕКСІЙОВИЧ (1923–1994),

поет

Б. Чичибабін народився у м. Кременчуку на Полтавщині. Виховувався в сім'ї офіцера. До 1930 р. родина проживала в Кіровограді, потім у с. Рогань під Харковом. У 1935 р. Полушини переїхали в Чугуїв, де вітчим отримав посаду начштабу ескадрильї Чугуївської школи пілотів. Хлопець навчався у Чугуївській 1-й школі та відвідував літературний гурток, публікував свої вірші в шкільній і навіть міській газеті.

Після закінчення школи Чичибабін вступив на історичний факультет Харківського університету. Але війна перервала його навчання. 1942 р. Б. Полушина призвали в армію. З 1943 р. до самої Перемоги він служив механіком з авіаприладів у різних частинах Закавказького військового округу.

Після демобілізації продовжив навчання в Харківському університеті, але за спеціальністю філолога. Після першого курсу готувався скласти іспити відразу за два роки, однак йому не судилося здобути вищу освіту. Річ у тому, що він продовжував писати вірші – і під час військової служби, і в університеті. Написане – «видавав»: розрізав шкільні зошити, перетворюючи їх на книжечки, і давав читати багатьом студентам. Тоді ж Полушин і став підписуватися прізвищем матері – Чичибабін. Є думка, що псевдонім він узяв на честь двоюрідного діда з боку матері, академіка О. Чичибабіна, видатного вченого в галузі органічної хімії, який після революції виїхав за кордон.

У 1946 р. Чичибабіна було заарештовано і засуджено за антирадянську агітацію. Причиною арешту були вірші – крамольні «скомороші» і приспівки з рефреном «Мать моя посадница». Під час слідства в Бутирській в'язниці Чичибабін написав вірш «Красные помидоры», що став його «візитівкою», і знамениту «Махорку», два яскраві зразки «тюремної лірики». Ці вірші, покладені на музику одним із найближчих друзів Чичибабіна – актором, співаком і художником Леонідом Пугачовим, пізніше, у шістдесяті роки, стали популярними серед інтелігенції.

Після майже дворічного слідства (Луб'янка, Бутирська і Лефортовська в'язниці) Чичибабіна було направлено для відбування п'ятирічного строку у В'ятлаг Кіровської області.

До Харкова він повернувся у 1951 р. Довгий час був різноробом, близько року пропрацював у Харківському театрі російської драми підсобним робітником сцени, потім закінчив бухгалтерські курси, які були найшвидшим і найдоступнішим способом здобути спеціальність. З 1953 р. працював бухгалтером домоуправління, автотаксомоторного парку, трамвайно-тролейбусного управління.

У 1958 р. з'являється перша публікація його поезій у журналі «Знамя» (під прізвищем Полушин). У Харкові в маленькій кімнатці Чичибабіна на горіщі збираються любителі поезії, утворюється щось на зразок клубу. У 1962 р. його вірші публікуються в часописі «Новый мир», харківських і київських виданнях.

У ці післятабірні роки намічаються основні теми поезії Чичибабіна. Це перш за все громадянська лірика: «новый Радищев», поет таврує «государственных хамов» та «антисемитских кретинов», як у вірші 1959 р. «Клянусь на знамени веселом» («Не умер Сталин»). Провідною темою у нього стає рідкісна в післявоєнній поезії тема співчуття пригнобленим народам повоєнної радянської імперії – кримським татарам, євреям, «потоптанной вольности» Прибалтики – і солідарності з ними («Крымские прогулки», «Еврейскому народу»). Ці мотиви поєднуються у Чичибабіна з любов'ю до Росії і російської мови, схилянням перед Пушкіним і Толстим («Родной язык»), а також з синівською ніжністю до рідної України.

У 1963 р. виходять друком дві перші збірки віршів Чичибабіна. У Москві видається «Молодость», у Харкові – «Мороз и солнце». У 1964 р. Чичибабіну доручають керівництво літературною студією при Будинку культури працівників зв'язку. Робота чичибабінської студії стала яскравим епізодом в культурному житті Харкова, але у 1966 р. на негласну вимогу КДБ Чичибабіна усунули від керівництва студією. Її було розпущено за заняття, присвячені Цветаєвій та Пастернаку. У цьому ж році поета прийняли до Спілки письменників СРСР. Однак короткочасна хрущовська відлига закінчилася: Радянський Союз вступив у двадцятиріччя, назване згодом «епохою застою». У житті Чичибабіна починається важкий період. Кін. 60-х – поч. 70-х рр. ознаменували собою фундаментальний перелом в житті, творчості і світогляді Чичибабіна. З одного боку – здобуте нарешті особисте щастя, а з ним і новий творчий злет, початок численних багаторічних подорожей по СРСР (Прибалтика, Крим, Кавказ, Росія), поява нових друзів. З другого боку – жорстоке розчарування в романтичних ідеалах радянської юності, посилення цензури, а отже,

неминутий поступовий перехід з письменників «офіційних» в напів-, а потім і зовсім заборонених. У 1968 р. в Харкові друкується остання «доперебудовна» збірка Чичибабіна – «Пливе Аврора». У ній чимало найкращих віршів поета було понівечено цензурою, головні твори були відсутні. Чичибабін ніколи не вмів боротися з редакторами та цензорами. У 1972 р. в самвидаві з'явилася збірка його віршів. Крім того, по руках починають ходити магнітофонні записи з квартирних читань поета, переписані і передруковані окремі аркуші з його віршами.

У 1973 р. Чичибабіна виключають зі Спілки письменників, а у 1974 р. поета викликали в КДБ. Там йому довелося підписати документ про те, що, якщо він продовжить розповсюджувати самвидавську літературу і читати вірші антирадянського змісту, на нього може бути заведено справу. Настала пора п'ятнадцятирічного замовчування імені Чичибабіна. Весь цей час (1966–1989) він працював старшим майстром матеріально-заготівельної служби (рахівником) Харківського трамвайно-тролейбусного управління. І продовжував писати – для себе і для своїх нечисленних, але відданих читачів. Публікації, дуже рідкісні, з'являлися тільки за кордоном. Найповніша з'явилася в журналі «Глагол» в 1977 р. (США).

У 1987 р. поета поновлюють у Спілці письменників, причому роблять це ті самі люди, які його й виключали. Він багато друкується, виступає в московському Центральному Будинку літераторів, а у 1988 р. вперше після довгого замовчування виступає в Харкові, в Клубі залізничників – колишньому БК ім. Сталіна, випадково, але символічно – в 35-ту річницю від дня смерті тирана.

У 1990 р. за видану за свій рахунок книжку «Колокол» Чичибабіна було удостоєно Державної премії СРСР. Поет бере участь у роботі товариства «Меморіал», здійснює поїздки в Італію, Ізраїль, Німеччину. Але прийняти результати Перебудови Чичибабіну виявилось психологічно непросто. Ідеали рівності і братерства, яким зрадила радянська влада, але яким залишався вірним він, поет і громадянин, у нього на очах зневажалися новими можновладцями. Крім того, він не зміг змиритися з розпадом СРСР, відгукнувшись на нього сповненим болем віршем «Плач об утраченной Родине». Як у житті, так і в творчості поета вирізняли відданість і вірність.

200. ЩОГОЛІВ (ЩОГОЛЕВ) ЯКІВ ІВАНОВИЧ (1824–1898),

поет

Я. Щоголів народився у м. Охтирка на Харківщині. Походив із давнього дворянського роду. У 1832–1835 рр. він учився у трикласному повітовому училищі в рідному місті, потім вступив до Першої харківської гімназії. Саме там він захопився художньою літературою, читав твори В. Скотта, М. Гоголя.

Закінчив Харківський університет (1848) і працював у різних установах канцеляристом. Друкуватися почав з 1840 р. в «Литературной газете», «Отечественных записках», альманасі «Молодик». Далі поетична творчість Щоголіва тривала зі значними перервами. Зневажливий відгук російського критика В. Белінського на поезії авторів альманаху «Молодик» став причиною того, що Щоголів спалив свої ще не друковані твори й замовк на тривалий час.

Під час університетських студій Я. Щоголів зблизився із представниками «Харківської школи романтиків» – викладачами й студентами університету, зокрема з А. Метлинським, І. Срезневським й М. Костомаровим, які мали великий вплив на його світогляд. Під впливом Метлинського, що розбудив у нього тугу за минулим України, поет почав знову писати. Ці нові поезії з'явилися в Кулішевій «Хаті» (1860).

У 1883 р. вийшла перша збірка поезій Щоголіва «Ворскло», у 1898 р., у день похорону поета друга – «Слобожанщина». Головним джерелом творчого натхнення автора були поезія Т. Шевченка і український фольклор («Неволя», «Могила» та ін.). Поет-романтик оспівував у поезіях давні часи, давній побут, красу природи, якої не торкалася людська рука.

Поезія його багата різноманітними мотивами. У багатьох віршах поет опирається на народні вірування у відьом, вовкулаків, лоскотарочку, у цвіт папороті («Климентови млини», «На полюванні», «Ніч під Івана Купала», «Рибалки», «Вовкулака», «Лоскотарочка»). Вони сповнені фольклорними образами і написані простою народною мовою. У деяких творах («Ткач», «Кравець», «Мірошник») Щоголів оспівував ремісницький побут та ремісницьку працю.

Як представник Харківської школи романтиків певну кількість поезій він присвятив романтичному зображенню історичного минулого України, насамперед Запорізької Січі й козаччини («Січа», «В степу», «Запорозький марш», «Орел», «Орлячий сон» тощо), образам запорожців. Козакофільська романтика поета перейнята песимістичною тугою за минулим, за зниклою «останньою Січчю». Низка поезій присвячена образам української природи

(«Травень», «Осінь», «Степ», «Після бурі» тощо). Окремі вірші позначені соціальними мотивами («Струни», «Завірюха», «Пожежа», «Маруся», «Бурлаки» та ін.). Деякі поезії покладено на музику, і вони увійшли в пісенний народний репертуар («Пряха», «Черевички», «Зимовий вечір»).

Я. Щоголів написав багато поетичних творів для дітей, серед них «Вівчарик» і «Чередничка». У характеристиці персонажів цих поезій визначальним постає переживання ними свого сирітства. Відмінним є спосіб розкриття: опис зовнішніх проявів внутрішнього стану хлопчика, який спостерігає за лебідкою з пташенятами, – у першому випадку, монолог-скарга дівчинки-сирітки – у другому. Це трагічні історії діток, які залишилися одні у всьому світі.

У своїх пейзажних поезіях він зумів засобами слова передати звукові, кольорові, дотикові відчуття, виступив знавцем та любителем рідної української природи, із глибокою повагою та зачаруванням постають у його поезіях образи рослин, птахів та звірів. Природу Щоголів називає «цікавою книгою», з неї багато дечого можна навчитись і дорослому, і дитині.

Таким чином, усі поезії Я. Щоголіва наповнені великою любов'ю до рідного краю, людей, вони поширюють кругозір, навчають любити природу, свою батьківщину, чаруватися красою рідної пісні і мови.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора : видатні постаті / В. Абліцов. – К.: КИТ, 2007. – 436 с.
2. Брайчевський М. Історичні портрети / М. Ю. Брайчевський. – К.: Спалах, 1999. – 96 с.
3. Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини): Навч. посіб.-коментар / Л. І. Гайдай. – Луцьк: Вежа, 2000. – 437 с.
4. Горняткевич Д. Українські митці в автобіографіях / Д. Горняткевич. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1958. – 79 с.
5. Горський В. С. Біля джерел. Нариси з історії філософської культури України / В. С. Горський. – К.: Видавнич. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 257 с.
6. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.) / В. С. Горський. – К.: Наук. думка, 1993. – 163 с.
7. Горський В. С. Святі Київської Русі / В. С. Горський. – К.: Абрис, 1994. – 173 с.
8. Жулинський М. Із забуття в безсмертя / М. Жулинський. – К.: Дніпро, 1990. – 449 с.
9. Замалеев А. Ф. Мыслители Киевской Руси / А. Ф. Замалеев, В. А. Зоц. – К.: Вища шк., 1987. – 183 с.
10. Зарубіжні українці: довідник. – К.: Україна, 1991. – 252 с.
11. Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – 396 с.
12. Історія України в особах: XIX–XX ст. / І. Войцехівська, В. Абліцов, О. Божко та ін. – К.: Україна, 1995. – 479 с.
13. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд. Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та інш.; за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К.: Вища шк., 2000. – 607 с.
14. Історія української культури : навч. посіб. для студ. усіх спеціальн. : у 2-х ч. – Ч. 1 : Становлення та особливості української культури / О. О. Петутіна, О. В. Голозубов, Г. В. Буряк [та ін.]; за ред. О. О. Петутіної. – Х.: НТУ «ХП», 2012. – 136 с.
15. Історія української культури : навч. посіб. для студ. усіх спеціальн. : у 2-х ч. – Ч. 2 : Українська культура Нового та Новітнього часів / О. О. Петутіна, Н. В. Вандишева-Ребро, О. В. Голозубов, [та ін.]; за ред. О. О. Петутіної. – Х.: НТУ «ХП», 2011. – 132 с.
16. Історія української культури: Побут, письменство, мистецтво, театр,

музика / За ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 651 с.

17. Історія української культури: термінологічний словник (науково-практичне видання) / за ред. Л. В. Анучиної, О. А. Стасевської, О. В. Уманець. – Х.: Колегіум, 2011. – 184 с.

18. Історія українського мистецтва : в 6 томах (ред. колегія М. П. Бажан, Ю. С. Асєєв, В. А. Афанасьєв. – К., 1966–1970.

19. История украинской культуры : учеб. пособие / Е. А. Петутина, Н. В. Вандышева-Ребро, А. В. Голозубов [и др.]. – Х.: НТУ «ХПИ», 2012. – 122 с.

20. Києво-Печерський Патерик / Пер. із церковносл. М. Кашуба і Н. Пікулик. – Львів: Свічадо, 2007. – 192 с.

21. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. / М. Ф. Котляр – К.: Україна, 1996. – 240 с.

22. Котляр Н. Ф. История в жизнеописаниях. / Н. Ф. Котляр, В. А. Смолий. – К.: Наук. думка, 1990. – 256 с.

23. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К.: Абрис. – 287 с.

24. Мистецтво України: біографічний довідник / Упоряд. А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський. – К.: Укр. енциклопедія, 1997. – 700 с.

25. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. / Іларіон Митрополит. – К.: Либідь, 1999. – 672 с.

26. Митці України: Енциклопедичний довідник. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 848 с.

27. Огородник І. Українська філософія в іменах: навч. посібник / І. Огородник, М. Русин. – К.: 1997. – 328 с.

28. Поліщук Є. П. Історія культури: короткий довідник / Є. П. Поліщук. – К.: Укр. центр духовної культури, 2008. – 196 с.

29. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с.

30. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1985. – 550 с. (НТШ, Бібліотека Українознавства, том 52).

31. Словник українського сакрального мистецтва / За ред. М. Станкевича. – Львів, 2006. – 287 с.

32. Словник художників України / Редколегія М. П. Бажан, В. А. Афанасьєв. – К.: Укр. радянська енциклопедія, 1973. – 271 с.

33. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.

34. Персоналії. Мой дом – Україна. <http://dimukraine.com/personalii/>

35. Проект «Українці в світі» <http://www.ukrainians-world.org.ua/>

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

АЙВАЗОВСЬКИЙ І., 102
АЛІМПІЙ (АЛПІЙ, ОЛІМПІЙ), 30
АЛЧЕВСЬКА Х., 181
АНДРУХОВИЧ Ю., 135
АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ, 31
АНТОНОВИЧ Д., 1
АРКАС М., 103

Б

БАЛАЯН Р., 136
БАРАН В., 18
БАРАНОВИЧ Л., 71
БАРБОН П., 54
БАШКИРЦЕВА М., 104
БЕКЕТОВ О., 182
БЕРЕЗОВСЬКИЙ М., 72
БЕРКОС М., 183
БОБОЛИНСЬКИЙ Л., 73
БОЙЧУК М., 137
БОРИС та ГЛІБ, 32
БОРОВИКОВСЬКИЙ В., 74
БОРТНЯНСЬКИЙ Д., 75
БОЯН, 33
БРАЙЧЕВСЬКИЙ М., 19
БУЛАШЕВ Г., 20

В

ВАГИЛЕВИЧ І., 105

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ С., 106

ВЕДЕЛЬ А., 76

ВЕЛИЧКО С., 77

ВІКТЮК р., 138

ВИННИЧЕНКО В., 139

ВИШЕНСЬКИЙ І., 55

ВОВК Ф., 21

ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬКОВИЧ, 34

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ, 35

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ, 36

Г

ГІЗЕЛЬ І., 78

Г

ГАЛЯТОВСЬКИЙ І., 79

ГЕ М., 107

ГЛІБОВ Л., 108

ГОГОЛЬ М., 109

ГОЛОВАЦЬКИЙ Я., 110

ГОНЧАР О., 140

ГОРОДЕЦЬКИЙ В., 111

ГРАБЯНКА Г., 80

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ І., 81

ГРУШЕВСЬКИЙ М., 2

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ П., 184

Д

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ, 37

ДАНИЛО ЗАТОЧНИК, 38

ДАНИЛО ПАЛОМНИК, 39

ДАНЬКЕВИЧ К., 141

ДЕРЕШ ЛЮБКО., 142

ДЗЮБА І., 143
ДИЛЕЦЬКИЙ М., 82
ДОВЖЕНКО О., 144
ДОНЦОВ Д., 3
ДОРОШЕНКО Д., 4
ДРАГОМАНОВ М., 5
ДРАЧ І., 145
ДРОГОБИЧ Ю., 56

Е

ЕКСТЕР О., 146
ЕЛЛАН-БЛАКИТНИЙ В., 147

Є

ЄРМІЛОВ В., 185
ЄФИМЕНКО О., 6
ЄФИМЕНКО П., 22

Ж

ЖАДАН С., 148
ЖІНКИ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ, 40
ЖОЛДАК А., 149
ЖОЛДАК Б., 150

З

ЗАБУЖКО О., 151
ЗЕРОВ М., 152
ЗИЗАНІЙ Л., 57
ЗИЗАНІЙ С., 58
ЗІНОВІЙВ К., 83
ЗІНЬКІВСЬКИЙ Т., 112

І

ІЗДРИК Ю., 153
ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ, 41
ІЛЛЕНКО Ю., 154

К

КАДЄЄВ В., 23
КАПНІСТ В., 84
КАРАЗІН В., 186
КАРПЕНКО-КАРИЙ І., 113
КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Г., 187
КИЙ, 42
КИРИЛО та МЕФОДІЙ, 43
КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ, 44
КЛИМЕНТ СМОЛЯТИЧ, 45
КЛЕНОВИЧ С., 59
КОЗЕЛЬСЬКИЙ Я., 85
КОНДЗЕЛЕВИЧ Й., 86
КОНИСЬКИЙ Г., 87
КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ, 88
КОСТЕНКО Л., 155
КОСТОМАРОВ М., 7
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І., 114
КОЦЮБИНСЬКИЙ М., 115
КРИЖИЦЬКИЙ С., 24
КРИМСЬКИЙ С., 8
КРИП'ЯКЕВИЧ І., 9
КРИЧЕВСЬКИЙ В., 188
КРОПИВНИЦЬКИЙ М., 116
КУЇНДЖІ А., 117
КУЛШ М., 156
КУЛШ П., 10
КУРБАС Л., 189

Л

ЛЕВИЦЬКИЙ Д., 89
ЛЕВЧЕНКО П., 190
ЛЕСЯ УКРАЇНКА, 118
ЛИПА Ю., 11
ЛИСЕНКО М., 119
ЛОСЕНКО А., 90
ЛУКА ЖИДЯТА, 46

М

МАЗЕПА І., 91
МАКСИМОВИЧ М., 120
МАЛЕВИЧ К., 157
МАРКО ВОВЧОК, 121
МАРТОС І., 92
МАРЧУК І., 158
МЕЛЕНСЬКИЙ А., 122
МІХЄЄВ В., 25
МИКОЛАЙЧУК І., 159
МИТУСА, 47
МОГИЛА П., 93
МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б., 26
МУРАТОВА К., 160
МУРАШКО О., 123

Н

НЕСТОР, 48
НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І., 124
НІКОН ПЕЧЕРСЬКИЙ, 49
НІЩИНСЬКИЙ П., 125

О

ОГІЄНКО І., 12
ОЛІЙНИК Б., 161
ОРІХОВСЬКИЙ С., 60
ОРЛИК П., 94

П

ПАВЛИЧКО Д., 162
ПАРАДЖАНОВ С., 163
ПАНАС МИРНИЙ, 126
ПАШКОВСЬКИЙ Є., 164
ПЕКАЛІД С., 61
ПИЛИПЕНКО С., 165
ПІДМОГИЛЬНИЙ В., 166
ПІНЗЕЛЬ І., 95
ПІНЧУК О., 167
ПИМОНЕНКО М., 127
ПОЛЕТИКА Г., 96
ПОПОВИЧ М., 13
ПОЯРКОВ С., 168
ПРИЙМАЧЕНКО М., 169
ПРОКОПОВИЧ Ф., 97
ПРОЦЮК С., 170
ПФІСТЕР Я., 62

Р

РАЄВСЬКА-ІВАНОВА М., 191
РЄПІН І., 192
РИЛЬСЬКИЙ М., 171
РИМЛЯНИН П., 63
РУСИН П., 64

С

САМОКИШ М., 172
СЕМЕНКО М., 173
СЕМЧИШИН М., 174
СИЛЬВЕСТР, 50
СИМОН ТА ПОЛКАРП, 51
СИНЕЛЬНИКОВ М., 193
СКОВОРОДА Г., 98
СЛАТІН І., 194
СМОТРИЦЬКИЙ Г., 59
СМОТРИЦЬКИЙ М., 60
СТУС В., 175
СРЕЗНЕВСЬКИЙ І., 195
СУМЦОВ М., 196

Т

ТАРАНУШЕНКО С., 197
ТИМЧЕНКО Й., 128
ТИЧИНА П., 176
ТОЛОЧКО П., 27
ТРОПІНІН В., 129
ТУПТАЛО Д., 99

У

УЛЬЯНЕНКО О., 177

Ф

ФЕДОРОВИЧ І., 67
ФЕДУСКО, 68
ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ, 52
ФІЛАЛЕТ Х., 69
ФРАНКО І., 14

Х

ХВИЛЬОВИЙ М., 178
ХВОЙКА В., 28
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Б., 100
ХОТКЕВИЧ Г., 198

Ц

ЦАМБЛАК Г., 70
ЦЕРЕТЕЛЄВ М., 130

Ч

ЧИЖЕВСЬКИЙ Д., 15
ЧИЧИБАБІН Б., 199

Ш

ШАШКЕВИЧ М., 131
ШЕВЕЛЬОВ Ю., 16
ШЕВЧЕНКО Т., 132
ШРАМКО Б., 29
ШТЕРНБЕРГ В., 123

Щ

ЩОГОЛІВ Я., 200

Я

ЯБЛОНСЬКА Т., 179
ЯВОРНИЦЬКИЙ Д., 17
ЯВОРСЬКИЙ С., 101
ЯНОВСЬКИЙ Я., 180
ЯРОСЛАВ МУДРИЙ, 53
ЯРОШЕНКО М., 134

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I ЗНАВЦІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	5
РОЗДІЛ II ДОСЛІДНИКИ СТАРОДАВНЬОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.....	34
РОЗДІЛ III КУЛЬТУРНІ ОСОБИСТОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	49
РОЗДІЛ IV ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ ТА ГУМАНІЗМУ	80
РОЗДІЛ V ВІТЧИЗНЯНА КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ В ОСОБАХ	100
РОЗДІЛ VI КЛАСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХІХ ст.	137
РОЗДІЛ VII ТВОРЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	188
РОЗДІЛ VIII КУЛЬТУРНІ ПОСТАТІ СЛОБОЖАНЩИНИ.....	254
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	297
ПОКАЖЧИК ІМЕН	299

Навчальне видання

ПЕТУТІНА Олена Олександрівна
ВАНДИШЕВА-РЕБРО Надія Валентинівна
ГОЛОЗУБОВ Олександр Вячеславович
ЄВСЕЄВ Сергій Леонідович
КРАСІКОВ Михайло Михайлович
МАЛІКОВ Василь Володимирович
МІЩЕНКО Марина Миколаївна
ФРАДКІНА Наталя Володимирівна

Українська культура в іменах
Довідник
для студентів усіх спеціальностей

За редакцією проф. *Петутіної О. О.*

Відповідальний за випуск проф. *Петутіна О. О.*
Роботу до друку рекомендував проф. *Кіпенський А. В.*
Комп'ютерна верстка *Климко В. І.*

В авторській редакції

План 2017 р., поз. 44

Підп. до друку 27.04.2017 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсет.
Riso-друк. Гарнитура Таймс. Ум. друк. арк. 17,61.
Наклад 50 прим. Ціна договірна.
Видавничий центр НТУ «ХПІ»
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Кирпичова, 2.
Друкарня НТУ «ХПІ», 61002, Харків, вул. Кирпичова, 2